

Uliwma orta bilim beriw mektepleriniñ
10-klası ushın sabaqlıq

Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi basıp shıǵarıwǵa usınıs etken

Jańa basılımı

TASHKENT – 2022

UO'K 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 (5O'zb-6Qor) ya72
A 17

Dúziwshiler:
Shamshetdin Abdinazimov
Zulfiya Ismaylova
Ziyuar Kazimbetova

Pikir bildiriwshiler:

Dilanov Bekmurza – Qaraqalpaqstan Respublikası xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı direktorı, filologiya ilimleri kandidadı
Sarıbaev Baxıtlı – Prezident bilimlendiriw mákemeleri agentligine qarashlı I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebiniń joqarı kategoriyalı oqıtıwshısı

SHÁRTLÍ BELGILER:

Oqıp túsiniw

Sorawlarǵa juwap berin

Jazıw

Sózlik penen islesin

Sóyley alıw, pikirlew

Óz betinshe jumıs

Tınlap túsiniw

Toparlarda jumıs isleń

Grammatikalıq bilimge iye bolıw

Grammatikadan ámeliy jumıs

Qaraqalpaq tili. 10-klass ushın sabaqlıq. /Sh.Abdinazimov, Z.Ismaylova, Z.Kazimbetova – Tashkent: Respublika bilimlendiriw orayı, 2022. 224 b.

Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıladı.
Original maket hám dizayn koncepciyası Respublikalıq bilimlendiriw orayı tárepinen tayarlandı.

ISBN 978-9943-8455-1-0

© Respublikalıq bilimlendiriw orayı, 2022

MAZMUNÍ

I BÓLIM. MUHABBAT ÓZI NE?

1-sabaq. Watan muhabbatı	5
2-sabaq. Jazıw hám tekst	11
3-sabaq. Perzent muhabbatı	13
4-sabaq. Tuwısqanlıq muhabbat	18
5-sabaq. Kásipke bolğan muhabbat	22
6-sabaq. Muhabbat hám ıqlas	27
7-sabaq. Keshegi hám búgingi muhabbat bildiriliwi	30

II BÓLIM. JÁMIYETTIŇ BIR BÓLEGIMEN

1-sabaq. Biyparwalıq – jaman illet	35
2-sabaq. Jámıyetten ayırılğan insan	39
3-sabaq. Jámıyette insan ornı	43
4-sabaq. Milliy úrp-ádetlerimiz	46
5-sabaq. Ism tańlaw menen baylanışlı ádetler	51

III BÓLIM. HUQÍQTAN MINNETKE DEYIN

1-sabaq. Huqıq hám minnet	55
2-sabaq. Gender teńligi	59
3-sabaq. Shaxs juwapkershiligi	64

IV BÓLIM. MEN HÁM BASQALAR

1-sabaq. Ğalabalıq mádeniyat	69
2-sabaq. Shaxstağı “Men”	77
3-sabaq. Shaxstıń ózgeler menen múnásibeti.....	86

V BÓLIM. RUWXÍY TÁRBIYA

1-sabaq. Isenim ózi ne?	91
2-sabaq. Joldashlıq	97
3-sabaq. Hújdan erkinligi	101
4-sabaq. Qáwıpli illetler	107

VI BÓLIM. TILIM – BAYLÍĖİM

1-sabaq. Sóz sıyqırı	114
2-sabaq. Sóz haqqında sóz	119
3-sabaq. Til ekologiyası	123

VII BÓLIM. PÁN HÁM TEXNOLOGIYALAR

1-sabaq. Nobel sıylığı.....	128
2-sabaq. Silikon aymağı	133
3-sabaq. Qáwıpli ilimiy kásipler	137
4-sabaq. Tábiyat hám jańa ashılıwlar.....	141
5-sabaq. Azıq-awqat texnologiyası	145
6-sabaq. Tábiyat apatshılıqları	149

VIII BÓLIM. BAY-DÁWLETLI BOLSAM

1-sabaq. Baylıq ózi ne?.....	154
2-sabaq. Milliarderler turmısınan sóz.....	158
3-sabaq. Bay bolıw sırları	162
4-sabaq. Jarlılıqtıń deregi qayaqta?	166
5-sabaq. Milliarderler sıyaqlı pikirleń	170

IX BÓLIM. KINO SANAATÍ

1-sabaq. Kino qalay jaratılğan?.....	175
2-sabaq. Qaraqalpaq kinosınıń sátli qádemleri.....	178
3-sabaq. Seriallar	183
4-sabaq. Virtual reallıq yamasa “D” ólshemli kinolar.....	187
5-sabaq. Kinonıń da zıyanlı tárepleri bar ma?.....	191

X BÓLIM. TÁBIYAT HÁM INSAN

1-sabaq. Álem hám ekologiya	194
2-sabaq. Insannıń tábiyatqa tásiiri	199
3-sabaq. Qızıl kitap	203
4-sabaq. Ekologiyalıq mashqalalar.....	207

XI BÓLIM. BEKKEMLEW HÁM TÁKIRARLAW

1-sabaq	211
2-sabaq	214
3-sabaq	217
4-sabaq	218
5-sabaq	219
6-sabaq	220
7-sabaq	221
8-sabaq	222

Kirisiw

Húrmetli oqıwshılar!

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalqınıń milliy tili. Tilimiz sonshelli bay, ol qálegen zat hám qubilistıń tábiyatın barınsha ashıp bere aladı. Jazıwshı, shayırlarımız tárepinen dóretilip atırǵan kórkem dóretpelerimiz tek biziń xalqımız arasında emes, al pútkil jer júzi boylap tarqalmaqta hám súyip oqılmaqta. Bul tilimizdiń qanshelli baylıǵı, onıń dógeresinde jumıs alıp barıwshı dóretiwshilerdiń sóz tańlaw sheberliginiń joqarılıǵınan derek beredi.

Tilimizdiń seslik dúzilisi, sózlik quramı bay hám biytákirar. Sonday-aq, tilimizdiń grammatikalıq qurılısı da anıqlamalarǵa tolı, morfologiyalıq hám sintaksislik ólshemleri arqalı pútin tekstti ilimiy jaqtan dálillep, tolıq tallaw jasaw múmkin.

Tilimizdegi seslerdiń aytıluwı, sóz quraw dárejesi, sózlerdegi kóp mánilik, olardıń zat hám qubılıslardı sáwlelendiriwi joqarı dárejede ekenligi birqansha shet elli alımlar tárepinen de tán alınǵan.

Qaraqalpaq tili túrkiy tillerden eń quramalısı hám áyyemgi tillerdiń biri ekenligine gúmanımız joq. Ğárezsizlik sebepli til bilimi óz aldına ilim sıpatında qalıplesti. Ol tek ilim sıpatında qalıplesip qoymastan, onda jańa tarawlar, olardıń úyreniwshi jónelisleri qalıplespekte.

Qaraqalpaq tiliniń baylıǵı onıń erte dáwirlerden berli saqlanıp kiyatırǵan xalıq awızeki dóretpelerinde de kórinedi. Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń basılıp shıǵarılıwı – bunıń ayqın dálili.

Áziz oqıwshılar, sizler aldınǵı klaslarıńızda qaraqalpaq tiliniń seslik qurılısı, onıń leksikalıq quramı, ondaǵı bir-birine jaqın mánili, qarsı mánili, kóp mánili, awıspalı mánili sózlerdi úyrengen halda, olardan sóz dizbeklerin dúziw, gáp quraw, gáplerdi morfologiyalıq hám sintaksislik tallaw jasaw, pútin tekst jaratıw, tekst quramında til birliklerinen paydalanıw qaǵıydaları menen tanıstıńız. Qullası, birqansha teoriyalıq hám ámeliy bilimlerdi iyeledińiz.

Biraq sonı esten shıǵarmawımız kerek, anıq, tásirli hám tolıq mazmunlı tekst jaratıw ushın bulardıń barlıǵı jeterli emes. Durıs, grammatikalıq qaǵıydalardı bilgen halda durıs gáp dúziwimiz múmkin, al onı orınlı paydalanıw, emocionallıǵın asırıw ushın jáne de kóbirek jumıs islew kerek.

Túrli sóylew halatı, jámiyetlik qarım-qatnas ornatıw barısında sóylewshi yamasa jazıwshınıń gózlegen maqsetin tıńlawshıǵa jetkeriwde sóz hám gáplerdi durıs tańlaw sheberligi birinshi qatarǵa shıǵadı. Sol birliklerdiń stillik qollanıluwın jeterli dárejede bilmey turıp bul maqsetke erisiw qıyın.

Húrmetli oqıwshılar! Sizler usı klasta til birliklerin tıńlap, oqıp túsine alıw, jazba túrde óz pikirin jetkeriw ushın sózlerdi stillik jaqtan durıs qollanıw, sonday-aq, sáwbetlesiw, pikir almasıw ushın tiyisli gáplerdi orınlı paydalanıw kónlikpelerin iyeleysiz. Jámiyetlik ortalıqqa sáykes keletuǵın tásirli hám mazmunlı tekst jaratıwdı úyrenesiz. Sizge bul jolda úlken kúsh hám sabırlılıq tileymiz.

(avtorlar)

I BÓLIM. MUHABBAT ÓZI NE?

1-sabaq

Tapsırma. 1.1. Oqıń, pikirlewge tayarlanıń.

Muhabbat sóziniń mánisin siz qalay túsinesiz? Insandaǵı eń ullı sezimlerdiń biri – bul muhabbat. Bul atamanı tek ǵana jigittiń qızǵa bolǵan muhabbatı sıpatında túsinsək – bul onıń tar mánisi. Bul atama keń mánini bildirip, adam júregindegi ózgeshe sezimler jıyındısın bildiredi. Adamda watanına bolǵan muhabbat, ata-anası, tuwısqanlarına bolǵan muhabbat, haywanlarǵa, quslarǵa bolǵan muhabbat, kásibine, oqıw ornına bolǵan muhabbat, hátteki kishkene balalarda quwırshaǵına bolǵan muhabbat ta qáliplesedi. Bul sezimdi óz sózlerimiz, háreketlerimiz benen jetkeremiz. Keliń, Watanǵa bolǵan muhabbat sezimlerin bere alǵan qatarlardan mısallardı talqılayıq.

Sen áwele shayqatıldıń tal shaqasında,
Men órmelep barıp, sorıdım palıńdı seniń.
Qabıǵıńnan sırnay soǵıp shertken waǵımda,
Sada sestiń bayanladı janımdı meniń.

"Men seniń bir jas shıbıǵıń, jasaw joq, sensiz,"
Dep bezildep suw boyında juwırdı sırnay,
"Durıs" dedi, dawısı menen jıńışke hám minsiz,
Perzentine uya toqıp turǵan qurqiltay.

Men qaysınday súwretlerde seni kórsem de,
Isen, Watan, ullılıǵıń shıqqan joq esten!
Kindik qanıń tamǵan jerdi qansha súysem de,
Onı sennen bólip alıp súygen emespen.

(I.Yusupov)

Tapsırma 1.2.

1. Shayır Watangá bolğan muhabbatın qalay bildirip atır?
2. Shayır ózin hám Watandı nege teñep atır?
3. Qaysı shuwmaqtağı gáppler óz ara qarsılaslıq mánide baylanısqan?
4. Qaysı shuwmaqlarda gáptiń anıqlawısh aǵzaları inversiyalanıp ayırım-langan?
5. Qaysı shuwmaqta avtor Watan menen janlı adam sıyaqlı sóylesiwdi ámelge asırǵan?

Hárkim ushın qádirli óz oshaǵı,
Watan degen bosáǵadan baslanar.
Paytaxtım Nókistiń gózzal qushaǵı,
Miyrimli anamdı yadıma salar...

(G.Nurlepesova)

Tapsırma 1.3.

1. Shayır Watangá bolğan muhabbatın qalay bildirip atır?
2. Shayır Watandı hám onıń paytaxtın nelerge teñegen?
3. Qosıqtağı gápplerdiń baslawıshı qaysı sóz shaqaplarınan bildirilgen?
4. Tirkewishli kelgen atlıq sóz qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgen?

Tapsırma 1.4. Tekstti oqıymız, pikirlewge tayarlanamız.

Toǵızınshı shaqırıq Rossiya Pútkilawqamlıq Oraylıq atqarıw komitetiniń ekinshi sessiyası 1924-jıldıń 14-oktyabrinde M.I.Kalininniń bassılıǵında ótti. Sessiya Túrktan Oraylıq atqarıw komitetiniń Orta Aziya respublikalarınıń milliy mámleketlik shegaraların belgilew boyınsha qararın ayırım ózgerisler menen qabıl alıp, Qazaqstan Respublikasınıń quramında Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Oblastın dúziw haqqında sheshimge keldi.

Bir tańqalarlıq jeri, qarar oqıp tanıstırılǵanda zal ishi siltidey tınıp qaldı.

M.I Kalinin ekinshi mártebe ornınan turıp, bul másele boyınsha kim shıǵıp sóleydi degeninde minberge A.Q.Dosnazarov kóterildi de, Kalininge qarap húrmet bildirip, bir mártebe basın iyzep, shaqqan hám jigerli túrde qaraqalpaqsha sóley basladı. Onıń sóylegen sózin belgili qazaq jazıwshısı Sáken Seyfulin rus tiline awdarıp turdı.

Tapsırma 1.5.

1. Oraylıq atqarıw komitetiniń ekinshi sessiyasında qanday másele qaralǵan?
2. A.Q.Dosnazarov kim bolǵan?
3. Bul tariyxıy ózgerisler ne sebep kelip shıqqan?
4. “Siltidey” sózin sinonimleri menen almastırıń.
5. “Zal ishi” qaysı awıspalı mánige mısál bola aladı?
6. “Jigerli” sóziniń sinonimlerin aytıń.

– **Keńes húkimetiniń** ómir súrip atırǵanına altı jıl waqıt bolsa da, qaraqalpaq xalqı usı waqıtqa shekem **óziniń erkin, mútájliklerin, úmit hám ármanların aytıw múmkinshiligine iye bolmadı**, sebebi qaraqalpaq xalqınıń turmısı heshkimdi qızıqtırmadı, al qaraqalpaq xalqı bolsa, óziniń huqıqların bilmey, sawatsız qullar sıyaqlı turmıs keshirip keldi. Tek házir ǵana, haqıyqat azatlıq berilgen payıtta, bul xalıq eńsesin kóterip, tuńǵış mártebe óziniń hámme sıyaqlı erkin adam ekenligin sezip atır. Mine, házir de ol, bul jerde, Pútkilawqamlıq Oraylıq atqarıw komitetiniń sessiyasında óziniń **wákili** arqalı bul másele boyınsha pikirín aytıw múmkinshiligine iye bolıp otır. Qaraqalpaqlar endi basqa xalıqlar menen birge teń turıp, óz respublikasını dúziwdi qáleydi hám bul xalıqqa, basqa respublikalar xalqına bolǵanday dıqqat awdarılıwın talap etip soraydı. Teńler ishinde teń bolıw – bul azat qaraqalpaq xalqınıń birden-bir ármanı.

Tapsırma 1.6.

1. Abzacta qızıl menen berilgen sóz hám sóz dizbekleriniń mánisin keńirek ashıp beriń.
2. “Teńler ishinde teń bolıw” sózler dizbegin óz sózińiz benen túsindirip beriń.
3. Abzacta qospa gáplerdiń qaysı túrleri berilgen?
4. “Mine, házir de ol, bul jerde...” dep baslanatuǵın gápte “ol” almasıǵı qaysı sóz shaqabın almastırıw ushın paydalanılǵan?
5. Eń sońǵı gápte baslawısh hám bayanlawısh qaysı sóz shaqaplarınan bildirilgen hám qaysı usıl arqalı baylanısqa?

Xanlardıń ústemlik etken dáwirlerinde qaraqalpaq xalqınan shıqqan kóplegen adamlar xannıń qaraqalpaq milletine shegara belgilep beriwine qaramastan, xan menen mudamı birge boldı. Óytkeni gúres biylik ushın, Xiywa respublikasında ústemlik ushın barar edi. Húkimlik ushın gúres **puqaralar urısına** alıp keldi. Eger biz xalıqtıń **mádeniy artta qalıwshılıǵına** ayırıqsha itibar bermesek, onda olar **keleshekte joldan adasıwı múmkin**.

Tapsırma 1.7.

1. Qızıl menen berilgen sózler dizbeginiń mánilerin dápterińizge jazıń.
2. Abzacta óz ara sinonim mánili sózler bar ma?
3. Abzacta dánekerlerdiń qaysı túrleri berilgen?
4. Abzacta baǵınıńqlı qospa gáplerdiń qaysı túrleri berilgen?

Til jámiyette tómendegi xızmetlerdi atqaradı:

1) sóylesiw, pikir alısw; 2) xabarlaw; 3) tásir etiw.

Adamlar óz pikirini awızeki hám jazba túrde bildiredi. Sóylewdiń jazba túri sóylewshiniń aytajaq pikirini jazba túrde beriwi menen ózgeshelenip turadı. Bunda birneshe publicistikalıq, ádebiy hám ilimiy janrlar arqalı sóylewshi pikiri keń jámiyetshilikke jetkeriledi. Sonıń menen birge oy-pikirdi anıq hám dál bildiriw ushın til quralları belgili bir maqsetke baylanıslı tańlap qollanıladı.

Usı waqıtqa shekem biz qaraqalpaq xalqı menen qızıqsınǵan, kerekli dep ol jóninde sorǵan adamdı kórmedik. “Bul azǵana xalıq qalay jasap atır” degen sawal da payda bolǵan emes. Endi biz isenemiz, bul xalıq óziniń milliy erkinligin aladı, óziniń qádir-qımbatına jetedi hám ekonomikalıq biyǵárezligine erisedi. Biz az sanlı xalıqlardıń rawajlanıwına dıqqat awdarsaq, onda biziń kóp milletli mámleketimiz bunnan da beternıǵayadı, – dedi ol.

Tapsırma 1.8.

1. Abzactaǵı ayılǵan pikirge qaray “az ǵana xalıq”, “milliy erkinlik”, “ekonomikalıq biyǵárezlik” sózleriniń mánisin ashıp beriń.
2. Qızıl menen berilgen sózdi omonimlik mánide keltirip gáp qurań.
3. Birinshi gáptegi tirkewishler ózi qatnaslı sózler menen qanday mánilik qatnaslardı payda etip tur?
4. Qaysı gáplerde birgelkili aǵzalar qatnasqan?

Jazba stil óz ishinde **rásmiy isler stili, ilimiy stil, publicistikalıq stil hám kórkem ádebiyat** stillerine bólinedi, bul stillerdiń hárbiriniń óz quralları hám jazba formaları, qollanıwshı sózleri bar.

Sóylewdiń jazba túrine tekst, xabar, xat, esse, shıǵarma jumısı, maqala, tezis, qosıq, gúrriń, is-qaǵazları, túsiniq xat, lekciya, hám t.b. túrleri kirip, olar jazılıw forması, mazmunı hám grammatikalıq quralları jaǵınan bir-birinen ayırılıp turadı.

Zal dúr silkinip qol shappatladi.

– Raxmet, – dedi Allayar hám alamoynaq duwtarın qolına aldı.

– **Bul** ne qılmaqshı?! – dep prezidiyumda otırǵanlar hawlıǵıstı.

– Sál toqtap turıńlar, – dedi sonda Allayar, – Sizler Shoqan Wáliyhanov degen ullı insannıń ismin esitken shıǵarsız?!

– Awa, awa, esitiwimiz bar, **rus geografiya jámiyetiniń aǵzası** bolǵan ol kisi qazaq ǵoy!

– Durıs, **ol insan qazaq, lekin ol qaraqalpaq qızınan tuwılǵan**. Áne, sol kisi “qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi qosıqshılar hám sazendeler” degen eken. Soǵan qaramastan ayırım kimseler bul xalıqtı kemsitip, “qaraqalpaq millet emes, ol **túrkiy tilles xalıqlardıń bir ruwı**” degen gáplerdi tarqatıp júr.

Jańa sizler meniń qaraqalpaq tilinde sóylegenimdi esittińiz, endi bul xalıqtıń qosıǵın tıńlap kóriń, qaysı xalıqtıki uqsaydı eken?! Pútkilley ózgeshe bolmasa, tartınbay ayta berıń! – dep ol **japakesh jurtnıń muń-zarı** bolǵan Ájiniyazdıń “Bozataw”ın minberde turıp saldırıp jiberdi.

Tapsırma 1.9.

1. Abzactı dıqqat penen oqıń hám qızıl menen berilgen sózler yamasa sózler dizbeginde kimdi yamasa neni názerde tutqanlıǵın aytıń.

2. “Raxmet.” – qanday gáp?

3. – Sál toqtap turıńlar, – dedi sonda Allayar, – Sizler Shoqan Wáliyhanov degen ullı insannıń ismin esitken shıǵarsız?! Bul gápтеgi tuwra hám avtor gáplerdiń ornalasıw tártibin aytıń.

4. “Sazende” sózi túbir sóz be yamasa dórendi sóz be?

5. “kimseler” sózi qaysı sóz shaqabına kiredi?

Tekst – til birlikleriniń shınjırma-shınjır baylanıs quralları járdeminde baylanıstırılǵan, gáplerdiń logikalıq jaqtan izbe-izliginde beriletuǵın sintaksislik birlik. Tekst óziniń kólemine qaray birneshe túrlerge iye. Sonday-aq, ol ózine tán ishki hám sırtqı kóp tarmaqlı dúzilislik qurılımǵa iye bolıp, ol fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik ólshemlerdiń óz ara tıǵız baylanısı menen qalıpleseı. Tekstte mazmun hám formanıń sáykesligi úlken áhmiyetke iye. Teksttiń qurılısın talqılaw barısında onıń tek ǵana grammatikalıq ózgeshelikleri aytılıp qoymastan, sóylew payıtındaǵı háreketlerdiń kommunikativlik baylanısları da aytılıwı kerek.

– Boldı, boldı, biz isendik, qayılmız, bul máselede heshqanday qarsılıq bolıwı múmkin emes! – dep ornınan kóterilip-basılıp qayta-qayta turdı M.I.Kalinin.

Heshbir májiliske úrdis bolmağan bul waqiyalardı **stenografistler** xatqa túsire almadı, qaraqalpaqsha qosıqtıń tekstiniń mazmunın túsınbegenlikten, milliy muzıkanıń mánisin uǵına almağanlıqtan, ol esabatqa da kirmey qaldı. Bul waqıya usı ánjumangá qatnasqan adamlardıń yadında uzaq saqlanıp, xalıq arasında keń taralıp, ańız-ápsanaǵa aylanıp ketti...

Dosnazarov zalǵa kelip otırdı.

– Allayar, sen nege orıssha sóylemediń, orısshanı ana tilińdey bileseń ğoy, gápiń hámmege túsiniikli bolar edi, **dilmashtıń** ne keregi bar edi saǵan?! – dep ğawırlastı qaraqalpaqlar.

– Áy, dım qızıqsızlar-áy, men orıssha sóylegenimde meniń qaraqalpaq ekenligimdi kim biledi, jıynalǵanlar qaraqalpaq tilin, qaraqalpaq qosıǵınıń ırǵaǵın esitsin dedim! – dedi Allayar.

Zaldaǵılar Allayardıń tapqırılıǵına, ayırıqsha danalıǵına tańlanıp, mártligine **tásiyin qalıp** bas shayqap otırdı.

(A.Sultanov. “Nahaqtan tógilgen qan”)

Tapsırma 1.10.

1. Qızıl menen berilgen sózlerdiń imlasına itibar beriń.
2. Stenografistler xatqa túsire almağan maǵlıwmat ne edi?

A	A.Dosnazarovtıń qaraqalpaqsha sózi
B	A.Dosnazarovtıń Sh.Wáliyhanov haqqındaǵı sózi
C	Dilmashtıń awdarmalaǵan sózi
D	Ájiniyazdıń “Bozataw” qosıǵı

3. Abzactaǵı jup sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.
4. Eń sońǵı eki gáptegi birgelkili aǵzalardı tabıń.

Tapsırma 1.11.

1. Elimizde qaysı álipbe túrлерinen paydalanılǵanlıǵı hám házirgi latin jazıwı tiykarındaǵı qaraqalpaq álipbesine ótiwdiń áhmiyeti haqqında tekst jazıń.

2-sabaq

Alımlar eski jazıwları birneshe túrlerge bólgen. Olardan dáslepki “esletiwshi belgiler” kórinisinde bolğan. Máselen, qorganniń súwreti óli kómilgen orındı, nan-duz doslıqtı ańlatqan. Eski jazıwdıń eń áyyemgi túri **“Súwretli jazıw”** edi. Ata-babalarımız túrli haywanlardıń súwretlerin taslarğa, súyeklerge hám úngirlerdiń diwallarına oyıp salğan. Olar tek ǵana súwret bolıp qalmastan, qanday da bir halattı bildiriwshi ózine tán xabar edi.

Jámiyettiń rawajlanıwı menen súwretli jazıwlar adamlardıń talabın qanaatlandıra almadı. Olar ańsatıraq hám qolaylıraq jazıwǵa mıtájlik sezdi. Nátiyjede jazıwdıń jańa túri – **“Túsinik jazıw”** (Sóz jazıwı) qalıplesti. Áyyemgi Egipet hám Qıtay ieroglifleri, Shumer mixxatı hám basqalar bunıń dáslepki úlğileri boldı. Biraq, ieroglifler menen jazıw da ańsat jumıs emes, sebebi kóp muǵdardaǵı ierogliflerdi este saqlap qalıw awır edi. Sonlıqtan házirgi kúnde dúnyanıń kópshilik bólegi paydalanıp júrgen **“Seslik jazıw”** oylap tabıldı.

Tapsırma 2.1.

Jazıw hám onıń áhmiyeti haqqında dóretiwshilik tekst jazıń. Bunda jámiyet, adamlar, tariyx, is júrgiziw, ilim, sanaat, texnika, úyreniw, sheberlik, dıqqat, keń tarqatıw hám t.b. sózlerdi paydalanıwǵa háreket etiń.

Tapsırma 2.2.

Audiotekstti tılań hám tómende berilgen pikirlerdiń durıs yamasa qáte ekenligin anıqlań.

Nº	Pikirler	durıs	qáte
1	“Álipbe” sózi arab tilinen alınǵan.		
2	Dúnyadaǵı birinshi álipbeni b.e.sh eki mıńınshı jıllıqlardıń ortalarında arablar oylap tapqan.		
3	Finikiyalılar jazıwı 25 háripten ibarat bolǵan.		
4	B.e.sh. V-VI ásirlerde latin álipbesi jaratıldı.		
5	Ótmishte arab jazıwınan soń, kirill jazıwı oylap tabılǵan.		

6	“Kirillica” vizantiyalılar tárepinen oylap tabılǵan.		
7	XII ásir aqırlarında Kiev Rusi mámleketi “kirillica”nı qabıl etedi.		
8	“Bitik” sózi túrkiy tilinen alıńǵan.		
9	Jazıw quralları “grafema” dep ataladı.		
10	Grafemalarǵa foto, audio, video materialları da kiredi.		

Tapsırma 2.3.

1. Mámleketlik tildıń áhmiyeti haqqında sáwbetlesıń.

Teksttiń tiykarǵı birligi – **gáp** bolıp esaplanadı. Bizge belgili, tekst keminde eki gápten dúzilgen quramalı sintaksislik pútınlık. Gápler óz ara baylanıstırıwshı qurallar járdeminde baylanısadı. Bul baylanıs qurallarına – **sóz tákirarı, almasıqlar, bayanlawıstıń máhállık formaları, modal sózler** hám t.b. birlikler kiredi.

Tekst beriliw formasına qaray **awızeki tekst hám jazba tekst**, al kórinisine qaray **monologlıq hám dialoglıq** tekst sıyaqlı túrlerge ajratıladı. Al, teksttegi berilgen xabardıń kólemine qaray **mikrotekst hám makrotekst** bolıp túrlerge bólinedi. Bayanlanıw maqsetine qaray **informaciyalıq, didaktikalıq, súwretlew, argumentli** hám t.b. túrlerge bólinedi.

Tapsırma 2.4.

Tómendegi M.Tawmuratovtıń “Toǵay qosıǵı” shıǵarmasınan alıńǵan úzindilerdegi tekst ishinde birlesken gáplerdiń óz ara qaysı qurallar járdeminde baylanısqanlıǵın durıs tabıń. Birinshi tekst úzindisi úlgi sıpatında islep berilgen. **ÚLGI:**

No	Shıǵarmadan úzindiler	sóz tákirarı	almasıqlar	bayanlawıstıń máhál formaları	modal sózler
1	– Sebebi mınaday, – dedi jas sudya jigit tamaǵın qırınıp alıp, – Birinshiden, bizge tapsırılǵan hújjetlerdiń barlıǵı kopya nusqada berilgen. Al, sudta qarala-tuǵın istiń nızam boyınsha birinshi original hújjetleri talap etiledi. Bulsız isti qarap shıǵa almaymız.		+		+

1. – Sebebi minaday, – dedi jas sudya jigit tamağın qırınıp alıp,
– Birinshiden, bizge tapsırılğan hújjetlerdiń barlıǵı kópiya nusqada berilgen. Al, sudta qaralatuǵın istıń nızam boyınsha birinshi original hújjetleri talap etiledi. Bulsız isti qarap shıǵa almaymız.
2. – Maqsetbay, endi sizge bir jumıs bolıp tur. Sonı bejerip beresiz?
– Qanday jumıs eken? – dedi ol qandaylıǵın aytса házir-aq pitkerip taslaytuǵınday shulǵınıp.
3. – Eki kúnnen beri izlep atır edik sizdi.
– Keshe Moynaqtan keldim, xızmet saparında bolıp edik.
4. – Bunday materiallardı járiyalamastan burın bizler menen oylasıp alıwıńız kerek edi. Aqırı, bizler de tábiyattıń salamatlıǵınıń tárepdarımız, sonıń ushın jan kúydirip júrmiz.
5. – Gazetada jazılğan Tóremuratov degen brigada aǵzası jiberilgen qáteligi ushın ańshılar jámiyetinen jazalanǵan ǵoy?
– Qanday jaza alǵan?
6. – Jurnalistti shaqırıw qaǵaz benen aldırıń deydi, – dedi Maqset ólimsirep.
– Onı povestka menen aldirtqanday tiykar joq mende!
7. – Onnan qala berdi bunda jáne jeke gigiena qaǵıydaları saqlanıw kerek shıǵar?
– Awa, bul aytqanıńız tuwrı, – dep erkinsip sóyley basladı shıpkar.
8. Al olardı uslaǵan inspektor Jiyenbay degen jigit, tanıytuǵın shıǵarsız?
– Tanıyman, – dedi Maqset salqın túste.
9. Onnan basqa ózińiz kórgen shıǵarsız, bizde de awız suw mashqalası bar. Bul túrli juqpalı keselliklerdi keltirip shıǵaradı.

3-sabaq

Búgin Jalǵas aǵanıń hámme balası úyinde. Hayalı Ziybagúl apa bolsa, aqlıqlarınıń, balalarınıń bári dasturqan dógeresinde túwel, waq-shaq bolıp otırǵanına kewli tolıp tastı. Ǵarrısı – Jalǵas aǵa pensiyasın alǵalı, anda-mında qıdırıp úyine kewilli qaytadı. Búgin de azan menen ketip edi.

Tapsırma 3.1.

1. Ziybagúldiń quwanışınıń sebebin aytıń.
2. Tekstte gáptiń qurılısı boyınsha qanday túrleri qollanılǵan?
3. Birinshi gáptegi baslawısh bayanlawısh penen qaysı usılda baylanısқан?
4. Ǵarrısı – Jalǵas aǵa **Bul orında ne sebep sızıqsha belgisi qoyılǵan?**
5. **Eń sońǵı gápte tirkewish ózinen aldınǵı sózdi qaysı sóz benen baylanıstırǵan?**

Endi kelip te qalatuǵın waqtı boldı. Biraq, Jalǵas aǵa keshikti. Hámme bala, kelin, aqlıqlar uyqıǵa kiristi. Tek seksen bestegi ana balası Jalǵas aǵanıń

keshikkenine taqatsızlana basladı. Uyqısı qashtı. Hasasın tayanıp, súrmeleklenip sırtqa shıǵıp ketti, állenemirde súrmeleklenip úyge kirdi.

Kempirdiń ne qılıp júrgeni menen heshkimniń isi bolmadı. Kempir esik sılt etse qulaq túredi. Shıǵıp qaraydı. Hesh jerde Jalǵas joq. Kelip jayına ótkenin abaylamay qaldım ba eken dep, awızdaǵı ayaq kiyimlerdeń bárin sıypap shıqtı.

Tapsırma 3.2.

1. Waqıyadaǵı kempir Ziybagúlge kim boladı?
2. Kempir ne ushın Jalǵastan qáweterlendi?
3. Abzacta qaysı orınlarda turaqlı sóz dizbekleri qollanılǵan?
4. Abzacta almasıqtıń qaysı túrleri qollanılǵan hám qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgen?
5. Abaylamay qaldım ba eken dep **sózler dizbegi qaysı sóz benen sintaksislik baylanısqa túsken?**

– Bárinıń ayaq kiyimi tur, tek meniń balamniń ayaq kiyimi joq, – dep ásten sıbırlanıp tońqıldaydı.

Kempirdiń tısırlısınan jalıqqan bir aqlıǵı:

– Apa, nege tısırlay bereseń, ne boldı? – dep jekirindi.

– Sizler neni bilesiz, kimdi oylaysız! **Tamaǵıńız toysa qurban hayt** sizlerge. Ana balanı kim oylasın, – dep tońqıldanıp gúńkildedi kempir. Eń bolmasa ómirlik qoslası Ziybanıń da bası aylanbay jatırǵanı anaw. Óziniń tuwǵanları túwel bolǵan soń meniń balamdı oylay ma?! Burınları esik bette turatuǵın kóp tuflidiń ishinen balasınıń tuflisin tanıp tınıshlanatuǵın edi. «Búgin kózi qurıǵırım kórmey tur ma» dep, hámme ayaq kiyimlerde sıypalap ta, iyiskelep te kórip atır. Aqlıqlarınıń da, shawlıqlarınıń da ayaq kiyimleri tur. Tek balası Jalǵastıń ayaq kiyimi joq. «Álle ne boldı eken. Azanda ketip edi ğoy. Birew-mirew urıp ketpedi me eken», degen **húreyli** sezimler 85 jastaǵı ananıń **bawırın jalap ótti.**

Tapsırma 3.3.

1. Kempirdiń bul háreketlerine atlıq sóz benen at beriń.
2. Ziybagúldiń kewil qáterjamlıǵınıń sebebin aytıń.
3. Qızıl menen berilgen sóz hám sóz dizbekleriniń mánisin túsindirip beriń.
4. Kempir hám aqlıǵı ortasındaǵı dialog feyildiń neshinshi betine qurılǵan?
5. Sanlıqtıń janındaǵı esaplıq sóz qaysı aǵza menen baylanısqa túsken?

Tún yarımında esik sılt etip, balası Jalǵas kirip keldi.

– Shıraǵım-aw, barmısań? Usı waqıtqa shekem qayda júrseń? Aman-esen keldiń be» dep uyqıdan bezip balasın esikte ańlıp otırǵan ana Jalǵas ǵarrınıń qolların sıypalap jılap jiberdi.

– Haw, apa, amonliq pa? Pensiyağa shıqqan alpıs bestegi ğarrığa kim tiysin, aman keldim ğoy, hesh nárseni oylamay uyqılay berseń boladı ğoy, – dedi Jalğas ağa anasınıń mına qorqınıshına kúlkisi kelip.

– Oy-boy, balam-ay, alpısqa shıqpaqtan, júzge shıqsań da meniń ushın ele balasań ğoy, qulınım! – dep ana jılıslap ornına ketti.

(G.Esemuratova “Meniń ushın ele balasań”)

Tapsırma 3.4.

1. Ananıń perzentke bolğan muhabbatı qaysı háreketlerinde kórindi?
2. Dialogtıń birinshi bóliminde kempir qaratpa aǵza sıpatında qaysı sóz shaqabınan paydalangan?
3. Dialogtaǵı Jalğastıń juwabında qanday janapaylardıń túrleri qollanılğan hám olar ǵapke qanday qosımsha mánilerdi berip kelgen?
4. Oy-boy, balam-ay, bul sózler qaysı aǵza xızmetinde kelgen?

Mikrotekst – birneshe ǵaplerden quralğan poeziyalıq yamasa prozalıq tekst bolıp esaplanadı.

Makrotekst – keń kólemdegi waqıyalardı sáwlelendiriw zárúrligi sebepli kelip shıqqan. Bularǵa ğurriń, povest, roman, epopeya sıyaqlı úlken kólemdegi shıǵarmalar kiredi. Bunday teksttiń quramında epigraf, kirisiw, tiykarǵı bólim, prolog (kiris sóz), epilog (sońǵı sóz) sıyaqlı bólimler de qatnasıwı múmkin. Makrotekst óz gezeginde birneshe mikrotekstlerden quraladı.

Tekstler stillik talapqa qaray ilimiy tekst (tezis, ilimiy maqala, lekciya, pikir hám t.b), kórkem tekst (poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmalar), rásmiy tekst (maǵlıwmatnama, qarar, buyırıq, minezleme hám t.b), publicistikalıq tekst (maqala, sáwbet, qutlıqlaw, xabar hám t.b) sıyaqlı túrlerge ajratıladı. Mine, usı baǵdarlarda hár qıylı mazmundaǵı dóretywshilik tekstler jazıladı.

Tapsırma 3.5.

Kitap hám onıń balalar tárbiyasındaǵı ornı, balalardıń kitapqa bolğan muhabbatı, keleshekтегі kitapxanalar haqqında mikro hám makrotekstler dóretiń hám onı klaslaslarıńızǵa sóylep beriń.

Tapsırma 3.6.

Tómendegi tekstlerdi oqıń hám olardı óz ara salıstırıp mazmunı hám forması jaǵınan qaysı tekst túrine kiretuǵınlıǵın aytıń. Usı formadaǵı tekst túrлерінен birin dóretiń.

1. Eger aql bolmaganda, sezim-lerimiz júyke-dińkemizdi qurtqan bolar edi. Mánissiz sezimlerde jılawlaw ushın bizge aql-es berilgen (V.Shekspir).

2. Nawayı shıǵarmalarınıń qaraqalpaq hám túrkmen tillerine awdarmaları bolsa, ullı shayır dóretiwshiligine qızıǵıwshılıq hám húrmettiń belgisi sanaladı. Nawayı-tanıwdıń bul kórinisi ádebiyatımızda da úyrenilgen edi.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Karimboy Qurambaevtiń "Navoiyning ijod bostonidan ilhomlanib..." atlı kitabı Tashkent qalasındaǵı "O'zbekiston" baspasında 2000 nusqada basılıp shıqtı.

("Erkin Qaraqalpaqstan")

3. Operaciyaǵa joqarıda atları kórsetilgen shıpakerler qatnastı. Operaciya sátli shıqtı.

Gulnara Xojanova hám ol bas-shılıq etip atırǵan bólimdegi barlıq medicina xızmetkerlerine ózimniń hám shańaraǵımniń atınan sheksiz minnetdarshılıǵımdı bildiremen.

Kewillerde úmit oyatqan mehrińiz heshqashan sarqılmasın, qollarıńız dárt kórmesin degim keledi.

Húrmet penen A.Jumanazarov.
Beruniy kóshesi turǵını.

4. Bir kúni áyyemgi Greciyanıń belgili danışpanı, táwip Buqrattı bir awırıwdıń aldına alıp barıptı. Ol keseldiń tamırın uslap depti:

– Sonı túsın – men, sen hám kesellik birgemiz, bir baǵdarda baylanıstamız. Eger sen házir maǵan járdem berip aytqanımdı qulaǵıńa quyıp, yaǵniy jeme degenimdi jemey, ishpe degenimdi ishpey nápsińdi tıysań biz bir tán, bir jan bolamız, kesellik jalǵız qaladı hám biz onı jeńemiz, – depti. (ańızdan)

Dóretiwshilik tekst - óz tarawı boyınsha jazba sawatlılıqqa iye bolǵan avtordıń jeke pikiri hám úyreniwleri tiykarında jazılǵan jazba tekst. Ol mazmunı jaǵınan ilimiy, kórkem, publicistikalıq, rásmiy tekst bolıp keledi. Oqıwshılar dóretiwshilik tekst sıpatında diktant, shıǵarma jumısı, esseler jazadı.

Tapsırma 3.7.

Tómendegi tekstlerden birin saylap, usı tekstlerdiń forması hám mazmunına sáykes keletuǵın dóretiwshilik tekst jazıń.

1 “Alpamis” tın ózbek, qazaq hám qaraqalpaqsha nusqalarında da hár bir xalıqtıń ózine tán bolǵan belgileri bar. “Goruǵlı” nıń ázerbayjansha variantında onıń ómirlik joldası Nigar bolsa, qaraqalpaq hám ózbekler arasında tarqalǵan variantlarında Yunus peri, Mısqaq peri bolıp beriledi. Ázerbayjan xalqında “Góruǵlı”nıń on jeti variantı, Orta Aziyada qırqtan aslam variantı tarqalǵan. Shıǵıstıń kórnekli klassikleri Rudakiy, Ferdawsiy, Omar Hayyam, Saadiy, Hafız, Nizamiy, Fizuliy, Nawayı hám Bedil kitapları, sonday-aq, kátipler tárepinen sulıw etip kóshirilgen qıssalar da orın aladı. Qońırat, Shımbay qalalarında shıǵıs dástanların hám qıssaların kóshirip jazatuǵın kátipler kóbeydi.

2 Ekinshi másele boyınsha mekteptıń oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarı S.Rejepov shıǵıp sóyledi. Ol óz sózinde mektep oqıwshılarınıń belgili bir kásipti iyelewiniń turmıstaǵı áhmiyeti, dóretiwshilik sheberlik haqqında ayta kelip, bul usınıstı maqullaytuǵının aytıp ótti.

3 Ustaz! Bul sózdiń tereńinde sabırlılıq, ullılıq, miynet hám úlken húrmet jatadı. Oqıtıwshılıq jolı – insandı balalıǵınan kámillikke jetelewshi, jaqsı ómirge iytermelewshi mehri dárya insannıń jolı. Bir filosof ustazdı kópirge uqsatsa, jáne birewi onı aydın jolǵa uqsatadı. Haqıyqatında da, túrli tosqınlıq hám qıyınshılıqlardan asıp ótiwde kópir wazıypasın atqarıwshı – ol seniń ustazıń. Oqıtıwshılıq – bul álemdе ne jaqsı bolsa, olardıń hámмесine teńey alatuǵınday kásip. Biraq bul teńewlerdiń heshbiri bul kásiptiń barlıq táreplerin ashıp bere almaydı.

Kórkem tekst basqa jazba túrdegi (rásmiy, publicistikalıq, ilimiy) tekstlerden óziniń kórkemliliǵı, janrlıq qásiyeti, kompoziciyalıq quramı jaǵınan ajıralıp turadı. Kórkem tekst sóz etiliwshi waqıyanıń mazmunına qaray gúrriń mazmunlı tekst, súwretlew mazmunındaǵı tekst, túsindiriw mazmunındaǵı tekst, soraw mazmunlı tekst, buyırıq mazmunlı tekst, sezimlik mazmunındaǵı tekst sıyaqlı túrlerge iye. Kórkem dóretiwshilik tekst qálegen ádebiy janrdıń jazılıw nızamlıqlarınan xabardar adam tárepinen jazılıwı múmkin.

Ilimiy tekst anıq anıqlamalarǵa súyengen halda, dálillewler menen, terminlerdi jiyi qollanıw arqalı jazıladı. Gáppler anıq hám kóbinese jay gáppler qollanıladı. Bunday tekstler ilimiy maqalalarda, tezislerde, sabaqlıqlarda, dissertaciya hám monografiyalarda qollanıladı.

Tapsırma 3.8. Qálegen ana tili sabağında yamasa basqa sabaqlarda ózlerińiz úyrengen hám teoriyalıq jaqtan dálillep bere alatuğın temańız boyınsha ilimiy tekst jaratıń. Bul ilimiy teksttiń kórkem tekstten ózgesheliklerin aytıp berıń.

4-sabaq

A) Eki aға-inili jasağan eken, olardıń biri úylengen, ekinshisi ele úylenbegen eken. Olardıń úyleri bir sharbaqtıń ishinde jaylasqan, atızları bir bolıp, sol atızğa birigip biyday egip, zúraátti bólisip aladı eken.

B) Úylenbegen jigit túni menen uyqısı kelmey túrli oylarğa berilipti:

–“Ağam ekewimizdiń atızımız bir, bizler zúraátti teń ekige bólemiz. Bul ádalattan emes ğoy. Ol shańaraqlı bolsa, bala-shağasın baqsa. Al men bir ózimmen, mağan teń yarım zúraáttiń ne keregi bar? Men oğan “kóbirek al, balalarıńa ber ” desem, qılmaydı. Bul qalay bolğanı?”

Usınday oylar menen ol hújdanı qıynalıp, uyqılay almaptı. Sóytip, ornınan turıp, bir qalta biydaydı arqalap, aғasınıń jer tólesine aparıp tógipti.

Úylengen jigit te uyqılay almaptı. Ol da “Nege bizler zúraátti teńdey bólemiz? Meniń qartayғанımda mádet bolatuğın shańaraғım bar, balalarım bar. Al ol bolsa jalғız, ele úyli-jaylı bolıwı kerek. Men oğan “Kóbirek al, qartayған shağıńa jıynaysań” desem, ol qılmaydı” – dep oylanıptı.

Ol da ornınan turıp, jertólesinen bir qalta biydaydı alıp, ásten barıp, inisiniń jer tólesine aparıp tógipti de kewli tınshıp, uyqılaptı.

C) Solay etip, olar hár kúni túnde bir-birine biyday tasıydı eken. Bul awhal kúnlerden bir kúni olar bir-biri menen dúgisip qalaman degenshe dawam ete beripti.

– Sen bul jerde ne qılıp júrsen?

– Háy, hesh ózim aylanıp júrmen.

Olar qollarındağı qaltasına qaraptı hám bir-biriniń ne islep júrgenin túsinipti. Solay etip, olardıń dáni azaymaptı da, kóbeymepti de. Biraq bir-birine muhabbatı artıptı.

(Xalıq ertegi)

Tapsırma 4.1. Tómendegi kesteni tekst tiykarında sáykeslestiriń. Ayılğan pikirler teksttiń qaysı abzacında berilgenligin anıqlań. Birinshisi sizlerge úlgi sıpatında islep berilgen.

№	Pikirler	A	B	C
1	Inisiniń boydaqlıǵı haqqında maǵlıwmat	+		
2	Túni menen uyqısızlıq haqqında maǵlıwmat			

3	Kásipler ekenligi haqqında maǵlıwmat			
4	Ádalat hám ádalatsızlıq haqqında maǵlıwmat			
5	Ónimdegi bereketlilik haqqında maǵlıwmat			
6	Aǵalı-ininiń bir-birin qayǵırıwı haqqında maǵlıwmat			
7	Óz ara sheriklik haqqında maǵlıwmat			
8	Uyqısızlıqtıń juwmaǵı haqqında maǵlıwmat			
9	Aldawshılıqtıń áshkara bolıwı haqqında maǵlıwmat			
10	Qaharmanlardıń maqseti haqqında maǵlıwmat			

Tema qálegen dóretiwshilik tekst jaratıwda onıń áhmiyetli bólegi esaplanadı. Temada sáwbet, báseki, ilimiy jańalıq, lekciya, kórkem shıǵarma hám t.b. tekstlerdiń tiykarǵı mazmunı beriledi. Tema menen teksttiń ideyası tıǵız baylanıslı boladı. Temanı tańlawda avtordıń jeke sheberligi ayrıqsha xızmet atqaradı. Úlken kólemdegi (dissertaciya, monografiya, roman, povest hám.t.b) temalardıń ózi birneshe mayda temalardıń bólinip talqılanadı. Bul mayda temalar bas temanı ele de keńirek ashıp, rawajlandırıw ushın xızmet qıladı. Tema stillik talap tiykarında bir sózden yamasa sózler dizbeginen bildiriledi, qospa gáplerdi tema sıpatında alıw siyrek ushırasadı.

Kórkem tekstlerde onıń janrı, syujeti hám stiline qarap tema qoyıladı. Bul baǵdarda shıǵarmadaǵı berilgen waqıya yamasa onıń qaharmanlarınıń háreketi basshılıqqa alınadı.

Tema mazmunı jaǵınan **ashıq tema hám jabıq tema** sıpatında keledi. Ashıq temadan shıǵarmada ne yamasa kim haqqında aytılwı belgili bolıp turadı, al jabıq temada shıǵarmada ne aytılwın onı oqımay turıp bilıw múmkin emes.

Tapsırma 4.2. Tórende berilgen teksttiń mazmunına qarap, oǵan dóretiwshilik qatnas jasaǵan halda tema qoyıń.

“Úsh minut” dep atalatuǵın qaǵıyda hámme ushın áhmiyetli. Shańaraqta bul qaǵıydanı orınlaǵanıńızda múnásibetler jaqsı tárepke ózgeretuǵınlıǵı anıqlanǵan. Birinshisi – bul bizge jaqın insanalardı bárqulla quwanış penen kútip alıw, qádirdanıńdı kórgendey kórisiw. Siz qaydan qaytqanlıǵıńızdıń áhmiyeti joq, jaqınlarıńız kewlindegi aytqısı kelgen barlıq gáptiń bárin birinshi úsh minutta shıǵaradı – usı waqtıń áhmiyetliliǵı de sonda. Demek, sizde jaqın insanalardıńızdıń siz qasında joq waqtında kúni qalay ótkenin sorap, tıńlawıńız ushın birneshe minutıńız bar.

Bunnan soń basqa jumıslarıńızdı isleseńiz boladı. Ata-anamızıńdıń qasında kún dawamında bolǵan bolsaq ta onıń kewlindeginı taba almawımız múmkin. Demek,

uzaq kún dawamında qasında bolıp, biraq telefon “titkilep” otırǵanımızdan kóre, shın kewilden sáwbetleskenimiz abzal.

(“Saza” jurnalınan)

Tapsırma 4.3. Tómendegi berilgen tekstlerdiń stili, mazmunı hám formasına qaray tema tańlap qoyıń.

1 Eski túrkiy jazba esteliklerinde diniy túsiniqlerdi sáwlelendiriwshi “uchmaq” hám “tamuǵ” antonimlik qatarı jumsalǵan. Olardıń ornına islam dini menen baylanıslı arab tilinen “jánnet” hám “dozaq” antonimlik qatarı kirip keldi. “Uchmaq” hám “tamuǵ” penen “jánnet” hám “dozaq” sózleri birdey túsinikti sáwlelendiredi. Arab tilinen kirgen antonimlik qatardaǵı sózlerde islam dinine tán názik máni hám stillik boyaw bar. (Ilimiy miynetten)

2 Geotologiya dep atalatuǵın bir pútin ilim bar eken – ol kúlkiniń insan densawlıǵına hám keypiyatına tásir etiwın úyrenedi.

Málim bolıwınsha, kúlki baxıt garmoni – endorfinniń kelip shıǵıwına járdemlesip, bul garmon biziń keypiyatımızdı jaqsılaydı hám awırıwları aladı. Sonlıqtan shıpakerler kúlkini eyforiya keltirip shıǵarıwshı zıyansız tınıshlandırıwshı dep esaplaydı hám onıń dozası kóp bolǵan sayın densawlıq ushın sonsha jaqsı. (Internet tarmaǵınan)

3 Kirmon patshalarınan esaplangan Malik Muhammedtiń ǵáziynesin qarawıllawshılarnan biri onıń aldına kelip: “Bir tús kórdim. Ruqsat berseńiz, ayıp bersem”, – depti. Malik Muhammed ruqsat beripti.

Qarawıl uzınnan-uzaq bir tústı ayıp beripti. Bul tús patshanıń kelesheǵınıń jarqın bolıwı, saltanatınıń birneshe júz jıl dawam etiwı haqqında eken. Ol usılay islep patshaǵa jaǵınbaqshı bolıptı. Sózin tawısqannan keyin patsha dárhal párman berip onı xızmetten azat etipti.

Hámme hayran qalıp:

– Nege bunday qıldıńız? – dep soraptı. Sonda patsha:

– Sonshelli uzınnan-uzın tús kóriw ushın neshe saat uyqılaw kerek.

Bul awhalda ol meniń ǵáziynemdi qalay qarawıllay aladı? – depti.

(“Shaxnama”)

4 “Besqonaq”ta paxtaniñ japıraǵın suwıq shalǵan, endi olar búgin keshegiden, erteñ kórseñ búgingiden de kóp bolıp ashılmaqta. Kim buǵan quwanbasın! Áne, brigadanıñ dañqlı terimshisi Qatiyra tústen keyin tergen paxtasın qanarǵa sıymaǵanlıqtan qarıqtıñ ishin tazalap jerge tógıp atır... Tek shotbas poshsha torǵaylar ǵana jumıssızlıqtan ishi piskendey dógeregindegi háreketke párwaysız qarap, joldıñ eki iyninde mañqıyısıp otır. Dıñ aspańǵa kóterilgen qırǵıy móldir hawada shegelep qoyǵanday bir orında tıpırshıláp biraz turadı da, júwerilikke ózin taslaydı. Íziq-ızıq qara ǵarǵalardıñ dawısınan da, pishen hám kók shóptiñ xosh iyisinen de, erik aǵashınıñ pashshayı túsinen de gúzdıñ ózine tán nıshanları seziledi. Seydulla aǵa eshegin jılıstırıp, terimge qayta oralǵanda kún batıwǵa eki arqan boyı qalǵan edi. Biz paxta terip júrip ótken-ketkennen sóylesemiz (I.Yusupov).

Noqat belgisiniñ qoyılıw orınları

1. Belgili bir pikir tıyanaqlılıǵına iye xabar gáplerden, páseñ intonaciya menen ayılǵan buyırq gáplerden, sonday-aq, ataw gáp hám sóz-gáplerden keyin noqat belgisi qoyıladı.

2. Sabaqlıq hám basqa da ilimiy jumislarda pikir hám qaǵıydalardı dálillew ushın fakt retinde misalǵa keltirilgen gáptiñ yamasa úzindiniñ iyesin kórsetiw ushın ashılǵan qawıstıñ keyninen noqat qoyıladı.

3. Sóylewshiniñ pikirine qosımsha túsiniq retinde qawıs ishinde keltirilgen kiritpe gápler óz aldına tıyanaqlı gáp túrinde kelse, qawıs ishindegi sol gápten keyin noqat qoyıladı.

4. Bas háribi alınıp qısqartılǵan adam atları, sonday-aq, birneshe háripler arqalı qısqartılǵan sózlerden keyin noqat qoyıladı: *N.A.Baskakov, akad.M.K.Nurmuxammedov, prof. D.S.Nasırov t.b.*

5. Sanaw arqalı ayılǵan birgelkili mánili sózlerdiñ dawam etiwın qısqartıw ushın qollanılatuǵın **taǵı basqa** sózleriniñ birinshi háripleri alınıp, olardan keyin noqat qoyılıp jazıladı: hám t.b.

6. Qatar tártipti sanap kórsetiw ushın qoyılǵan nomerlerden soñ noqat qoyıladı: *Kún tártibindegi máseleler:*

1. *Oqıwshılardıñ oqıw saatınıñ belgileniwi;*

2. *Oqıwshılardıñ I sherekte sabaqlarǵa úlgeriw dárejesi;*

3. *Pánler olimpiadasınıñ mektep basqıshına tayarlıq kóriw.*

7. Kún, ay, jıl atların sanlar menen kórsetkende, sol sanlardan keyin noqat qoyılıp jazıladı: *01.09.2021.*

Tapsırma 4.4.

Berilgen súwretler tiykarında ilimiy, publicistikalıq, kór-kem-ádebiy stillerdegi dóretiwshilik tekstlerinen birin jazıń hám oǵan stillik talapqa say tema qoyıń.

5-sabaq

Antuan de Sent-Ekzyuperi (1900-1944) – belgili francuz jazıwshısı hám professional ushıwshısı. Bolajaq jazıwshı Franciyanıń Lion qalasında aristokratlar shańaraǵında tuwıladı. Antuannıń tórt jasında ákesi qaytı bolıp, onıń tárbıyası ájapası, inisi hám qarındası sıyaqlı anasınıń moynına túsedi. Olardıń materiallıq jaqtan támiyinleniwinde anasınıń **tuwǵan-tuwısqanları** járdem beredi.

Antuan 1921-jılı armiya qatarına shaqırıldı. Xızmeti dawamında dáslep puqaralıq, sońınan áskeriy ushıwshı qánigeliklerin iyeledi.

Tapsırma 5.1.

1. Antuan de Sent-Ekzyuperi qaysi eldiń puqarası bolǵan?
2. Ol qanday kásip penen shuǵıllanǵan?
3. Ushıwshılıq kásibin qaysı jaǵdayǵa bola úyrendi dep oylaysız?
4. “Ushıwshısı” sózi qaysı sóz benen sintaksislik baylanısqa túsedı?
5. Qızıl menen berilgen sózdıń sinonimin tabıń.

1923-jılı yanvar ayında aviaapatqa jolıǵıp, bastan zaqımlanıp armiyadan bosatıladı. Parijge kelip ornalasıp, ádebiy shınıǵıwlar menen shuǵıllanıp baslaydı.

1926-jıldan baslap Franciyadan Afrikaniń arqa jaǵalawına Pochta tasıytuǵın aviakompaniyada ushıwshı bolıp jumıs basladı. Usı jumısında júrip dáslepki shıǵarması – “Qubla pochta jolı” romanın jazdı. Roman 1929-jılı járiyalandı.

Bunnan soń qubla Amerikada jumıs isledi hám 1930-jılı Argentinada “Túngi párwaz” romanın jazdı. Bul roman 1931-jılı járiyalandı.

Ol eki kásipti de teń alıp bardı – ushıwshılıq penen birge birqatar francuz gazetalarınıń xabarshısı sıpatında materiallar jazar edi.

Tapsırma 5.2.

1. Antuan de Sent-Ekzyuperi qalayınsha ádebiyatqa aralasqan eken?
2. Dáslepki shıǵarması qaysı janrda, neshinshi jılı dóretilgen?
3. Birinshi romanı menen ekinshi romanınıń dóreliw arası qansha waqıt?
4. Usınday qıyın jaǵdayda ol qalayınsha eki kásipti de teń alıp bara aldı dep oylaysız? Qaysı muhabbat túri buǵan sebep bolǵan?
5. Qaysı romanınıń atı jupkerlesiw usılında baylanısqan?

Jazıwshı 1938-jılı AQSHta Nyu-York qalasında “Insanlar planetası” atlı ómirbayanlıq esseler jıynaǵı ústinde jumıs basladı. Usı jılı fevral ayında Nyu-York – Otlı jer marshrutı boyınsha ushıw waqtında Gvatemalada awır avariyaǵa ushırap, dáslep Nyu-Yorkta, sońınan Franciyada emlendi.

Sent-Ekzyuperi óz shıǵarmaları ushın birqansha ádebiy sıylıqlar hám Franciyanıń áskeri atanaǵı ordenine iye boldı.

1939-jıldıń 4-sentyabrında Franciya óz jerine basıp kirgen Germaniyaǵa qarsı urıs járiyalaǵan kúnniń erteńine Sent-Ekzyuperi áskeri ushıwshı bolıp ornalastı.

Dosları onıń bul qáwipli iske barıwına zárúrlık joqlıǵın, elde mıń-mıńlap áskeri ushıwshılardı tayarlaw imkaniyatı barlıǵın, al onıń jazıwshı hám jurnalist sıpatında Franciyaǵa kóbirek payda keltiretuǵının aytsa da, ol dushpan menen hawada gúresi w niyetinen qaytpadı. “Men bul urısta qatnasıwım kerek, men súygen nárselerdiń barlıǵı

qáwip astında turıptı. Eger Provansta toǵay janıp atırsa, el azamatları barlıǵı qollarına bel, shelek alıp, órtti sóndiriwge shıǵadı.

Men dushpanǵa qarsı gúresiwm kerek, bul iske meni watanıma muhabbat hám ishki isenimim jollaydı. Men bul gúreste shette **biypárwa** qarap tura almayman,” – dep jazǵan edi ol 1939-jıldıń noyabr ayında jazǵan xatlarınń birinde.

Tapsırma 5.3.

- 1. Antuan de Sent-Ekzyuperidiń áskeriy ushıwshı bolıp jumısqa kiriwine ne sebep bolǵan?**
- 2. Onıń 1939-jılı noyabrde jazǵan xatında insandaǵı qaysı muhabbattıń kórinisi óz sáwlesin tapqan?**
- 3. “Dushpan menen hawada gúresiw” sózler dizbegin ápiwayı tuwra mánili sózler menen almastırıń.**
- 4. Xatındaǵı birinshi gáp gáptiń qaysı túri esaplanadı?**
- 5. Qızıl menen berilgen sózdiń sinonimlerin aytıń.**

1941-jıldıń iyuninde Franciya Germaniya menen urısta jeńiliske ushıraǵannan keyin, ol eldiń okkupaciyanbaǵan bólegine kóship ótti. Sońınan AQSHqa ketti. Ol Nyu-Yorkta jasap, usı jerde 1942-jılı ataqlı “Kishkene shahzada” shıǵarmasın jazdı. Kelesi jılı bul shıǵarma francuz hám inglis tillerinde avtordıń óz illyustraciyaları menen basılıp shıqtı. Sońınan bul ertek Franciyada 1946-jılı járiyalandı.

Sent Ekzyuperi 1943-jıldan baslap Germaniyaǵa qarsı gúresip atırǵan “Sawashtaǵı Franciya” áskeriy-hawa kúshleri quramına kiredi.

1944-jıldıń 31-iyulı kúni Antuan de Sent-Ekzyuperi Sandiniya atawında jaylasqan áskeriy aerodromnan barlaw tapsırması menen AQSHta islep shıǵarılǵan “Laytning” samolyotında ushıp ketedi hám bul reysten **qayıp oralmaydı.**

Tapsırma 5.4.

- 1. “Kishkene shahzada” shıǵarmasınıń dóreliwine qaysı jaǵday sebep bolǵan eken?**
- 2. Antuan de Sent-Ekzyuperidiń ólimine qaysı jaǵday sebep boladı?**
- 3. Menshikli atlıqlar qaysı usıl arqalı jasalǵan?**
- 4. Áskeriy hawa kúshiniń atı sózlerdiń qaysı sintaksislik baylanısı tiykarında jasalǵan?**
- 5. Qızıl menen berilgen sózdiń sinonimin keltiriń.**

Til arqalı qarım-qatnastıń túrlerine, belgili jaǵdayǵa, sóylewdiń maqsetine hám mazmunına xızmeti jaǵınan til qurallarınıń beyimlese qollanıwı stil dep ataladı.

Til – obyektiv ómir súretuǵın hám sol tilde sóylewshiler ushın birdey ortaq qatnas qurallarınıń strukturalıq birligi. Al **sóylew** bolsa, usı tildiń tiykarǵı xızmetiniń ámeliy jaqtan iske asıwı bolıp esaplanadı. Sebebi til tek sóylew ushın kerek. Sonlıqtan tildi jaman yamasa jaqsı dewge bolmaydı, tek sóylew jaqsı yamasa jaman bolıwı múmkin.

Stil – grekshe “stylos” sózinen alınǵan bolıp, “súyekten islengen ushlı tayaqsha” degen mánini bildiredi. Áyyemgi grekler mumiyalanǵan taqtashalarǵa ushlı tayaqsha menen jazatuǵın bolǵan.

1) Sońınan XX ásir diń aqırı XXI ásir diń basında Sent-Ekzyuperidiń samolyotı Marsel qalasına jaqın jerde teńiz ústinde apatqa ushıraǵanı anıqlandı – sol jerde oǵan tiyisli óziniń hám hayalınıń atları, onıń kitapları shıǵatuǵın baspanıń ataması jazılǵan braslet tabıldı. Qánigeler samolyot qaldıqların úyreniw arqalı onıń texnikalıq jaqtan nasazlıǵı sebepli teńizge qulaǵanlıǵın shamalaydı.

2) Jazıwshınıń bul izsiz joǵalıwınan soń, onıń tamamlanbaǵan shıǵarması – “Qorǵan” romanı jariq kórdi.

Eń ataqlı shıǵarması – bul “Kishkene shahzada” shıǵarması bolıp, ol janrlıq jaqtan ertek-povest, filosofiyalıq ertek yaki ráwiyat sıpatında qaraladı. Ertek dúnyanıń 300 den aslam tilleri hám dialektlerine awdarılǵan.

(G.Ibragimova)

Tapsırma 5.5.

Birinshi abzactıń mazmunın tolıq qamtıǵan halda tómendegi qaysı temanı tema qılıp qoyǵan bolar edińiz?

A	Sent-Ekzyuperidiń ólimi
B	Samolyot hám braslet
C	Úlken joǵaltıw
D	Joǵaltıw izi hám sebebi

1. Ekinshi abzactıń mazmunın tolıq qamtıǵan halda tómendegi qaysı temanı tema qılıp qoyǵan bolar edińiz?

- A** “Kishkene shahzada” shıǵarması
- B** Jazıwshınıń dóretiwshiligi
- C** Jazıwshınıń shıǵarmalarınıń janrı
- D** Jazıwshınıń miyrasları

Tapsırma 5.6. Tómenдеgi sózlerdiń qaysıları ádebiy tilde, al qaysıları sóylew tilinde qollanılatusınlıǵın aytıń.

Topıraq – torpaq, jarpaq – japıraq, jońıshqa – jońırıshqa, búlbúl – búlbil, kóyleńke – kóleńke, gewish – kewish, geshir – gáshir, ǵanjar – qanjar, dize – tize, shelek – sheker, saman – saban, keskirt – geshkirt, átóshkir – áteshkir, baspashı – basmashı, jinli – jilli.

“**Stilistika**” termini usı stil sózinen kelip shıqqan. Stilistika til biliminiń bir tarawı bolıp, ol oy-pikirdi anıq hám dál beriw ushın qollanıladı. Onda, tiykarınan, hár túrli stiller, tildiń zárúrli quralların hám sóylew mádeniyatın jaqsılaw jolları úyreniledi.

Stilistika sózi házirgi waqıtta ilimde **ádebiy til stilistikası hám kórkem ádebiyat stilistikası** bolıpeki túrli mánide qollanıladı. Olardan birinshisi – ádebiy tildiń jazba hám awızeki ólshemleriniń stilistikalıq sistemaların úyretedi. Ekinshisinde – kórkem ádebiy shıǵarmalardıń, jazıwshılardıń hám ádebiy aǵımlardıń stillik ózgeshelikleri úyreniledi.

Stil sózi házirgi waqıtta júdá keń mánide qollanıladı. Sebebi turmıs talap etken hámme nárseniń óz stili bar. Ásirese, stil kórkem sóz sheberlerine, jazıwshılarga, jeke adamlarga, oratorlarga hám t.b. qatnaslı boladı.

Tapsırma 5.7.

Sóylesiwdiń mazmunında kásiplik muhabbatı óz sáwlesin tapqan eki túrli dialog jazıń. Bul dialoglarda sózlerdi orınlı paydalanıń. Dialoglardan birinde awızeki sóylew tiline tiyisli sózlerdi paydalanıń, ekinshisinde ádebiy tildegi sózlerdi orınlı paydalanıń.

6-sabaq

Tapsırma 6.1.

Dıqqatınızdı jámlegen halda tómende berilgen K.Allambergenovtıń “Qutlıayaq” atamasındaǵı gúrrińin oqıń. Usı kórkem tekst tiykarında berilgen tapsırmalardı orınlań.

1) “Pańq” etken sestem selk etip oyandım. “Attı-aw” dep gúbirlendi apam. – Qońsı qurımaǵır jaman bolsa bereketiń qashadı. Shójesi joytılsa da biziń iyttten, qawını jelinse de biziń iyttten kóretuǵın edi. “Bir hasıl iyt edi” dep aǵam da sóylenip júrip sırtqa shıǵıwǵa beyimlesti.

Ornımnan uship turdım da, kiyiner-kiyinbesten dalaǵa juwırıp shıqtım.

Juwırıp kiyatırman, jılap kiyatırman... Shınında da, bir hasıl iyt edi ǵoy! Qalayınsha hasıl demesseń!? Qutlıayaq, rastan-aq seni attı ma eken?...

2) ...Bizler onıń menen dos edik. Qutlıayaq penen birge mektepke de barıp-qaytıp júretuǵın edik. Jollar da qıyır-shıyır. Tildey soqpaqtan sheńgelge tırnalıp zordan júreseń. Aldımızdaǵı jol baslawshımız sol Qutlıayaq.

Bir kúni qalıń qar jawdı da, úyge qaytıwımız qıyın soqtı. Sonda da ulpa qardı jenship basıp júrip kiyatırımız. Kitap, dápter, papkalarımız da awırlasqanday.

Sóytip kiyatırıp, mına qarda oynadıǵımız da kelip baratır. Ózi tuńǵış qar!...

Keynime bir qarasam, Orıngúl qarǵa ombalap, papkasın alalmay atır. Basıma bir oy sap ete qaldı. Dárriw papkalardı shandıp baylap, Qutlıayaqtı shaqırdım da, arqasına tańdım. Bir is pitkendey Orıngúlge qarap edim, ol ishek-silesi qatıp kúldi.

3) Solay etip, papkalarımızdı iyttiń arqasına tańıp jiberdik te, ózlerimiz qarda oyındı qızdırıp qala berdik.

Biraz oynap bolǵannan soń úyge qayttıq. Bir waqta aldımızdan Qutlıayaq shıqtı. Iytler menen talasqan ba, arqalatıp jibergen amanatımızdıń atı-zatı joq. Pay, óziniń túsimpazın qáyterseń, dárhal qasıma juwırıp kelip, quyırǵın bılǵańlatıp qańsıladı. Ashıwım kelip, “jit” degenim sol, basın tómene alıp, álle qaylarǵa “juwırıp” ketti.

Ol sol ketisten keshke shekem heshkimniń kózine túspedi. Keshte men onı úydiń aldında qara terge batıp, awzına papkalarımızdı tislep kelip turǵan halında kórdim.

Endi, mine, sol iyt qılaplıq qılǵan emish...

Iytti rastan-aq atqan eken. Qońsımızdıń háreminiń túbinde kózleri gáwhar tastay jıltrap ólip atırǵanıń ústinen shıqtım. Sol waqları tawıq ketektiń qaptalındaǵı búktiń

astinan awzı qıp-qızıl qan bolıp shıǵıp kiyatırǵan qońsımızdıń óziniń iytin kórip qaldıq. Ele shawqımı basılmay, sol qatarda sóginip júrgen qońsımız óz iytin kórip:

– Waq, atańa nálet-ay, sen be ediń? Ákel mıltıqtı! – dewi menen úyine juwırıp kirip ketti...

Tapsırma 6.2.

1. Gúrrińniń bas qaharmanları kimler?
2. Bala iytke qalayınsha ıqlas qoydı?
3. Adam menen haywanlar bir-biri menen doslasa ala ma?
4. Oq dawısın esitip iytinen qáweterlengen balanıń psixologiyalıq keshirmeleri qanday boldı?
5. “Esitkenińe emes, kóziń menen kórgenińe isen” degen gápti qalay túsindirip bere alasız?
6. Haywanlardıń huqıqların qorgaw ushın elimizde qanday shara hám ilajlar engizilgen?
7. Waqıyanıń birinshi bóliminen janapay túrlerin tabıń.
8. ushıp turdım da, kiyiner-kiyinbesten dalaǵa juwırıp shıqtım. **Bul orında útir ne sebep qoyılǵan?**
9. ...Bizler onıń menen dos edik. **Bul gáptegi baslawısh penen bayanlawıshtıń sintaksislik baylanısın aytıń.**
10. Sol waqları tawıq ketektiń qaptalındaǵı búktiń astinan awzı qıp-qızıl qan bolıp shıǵıp kiyatırǵan qońsımızdıń óziniń iytin kórip qaldıq. **Bul gápti sintaksislik jaqtan tallaw isleń.**

Tapsırma 6.3.

Sózliklerden paydalanǵan halda, teksttegi onıń kórkemligin támiyinlep turǵan turaqlı sóz dizbekleriniń mánilerin anıqlań hám olardıń tilimizdegi jeke sinonim variantların keltiriń.

Qıyın soǵıw, basıma bir oy sap ete qaldı, ishek-silesi qatıp kúliw, atı-zatı joq, kózine túspew, qara terge batıw.

№	Turaqlı sóz dizbekleri	Mánisi	Sinonimi
1	bereketi qashıw	házlighi buzılıw	bereketi ketiw

Tapsırma 6.4.

Teksttegi onıń kórkemligin támiyinlep turǵan awıspalı mánili sózlerdi tabıń hám olardıń teksttegi berip turǵan mánisin aytıp beriń. Mısalı: *tildey soqpaq, tuńǵısh qar* hám t.b.

Soraw belgisi hám onıń qoyılıw orınları

1. Anıq juwap talap etetuǵın soraw gáplerde hám juwap talap etpeytuǵın ritorikalıq soraw gáplerde qoyıladı.
2. Soraw almasıqları hám soraw janapayları qatnasqan gáplerde qoyıladı.
3. **aw, á, o, ǵoy, she** janapayları arqalı dúzilgen soraw gáplerde qoyıladı: Siz onıń qızısız ǵoy?
4. Bayanlawıshı **shıǵar, qáytedi, bolar** hám t.b. sıyaqlı modal mánili kómekshi feyillerdiń qatnasındaǵı gápler sorawlıq mánini ańlatıp kelgende, soraw belgisi qoyıladı: Kóp jerlerdi kórgen shıǵarsız?
5. Qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler soraw mánili bolıp kelgende, olardıń hárbirinen soń útir, al aqırǵısınan soń soraw belgisi qoyıladı.
6. Soraw intonaciyası menen ayılǵan gáplerdiń keynine soraw belgisi qoyıladı: Onıń atı – Gúlsarı. Yadıńda bolsın.
– Gúlsarı?

Tapsırma 6.5.

Joqarıda berilgen kórkem teksttiń syujetinen kelip shıqqan halda oǵan hár túrli qatnas jasap, basqa yamasa uqsas kórkem tekstlerden birin jaratıń hám dápterıńizge kórkemlep jazıń.

Pozitiv pikirlegen
halda juwmaǵı unamlı
juwmaqlanatuǵın
kórkem tekst
jazıp kóriń.

Kreativ pikirlegen
halda jańa
mazmundaǵı
tekst jazıp kóriń.

Sın pikir
tiykarında
kórkem tekst
dóretiń.

Formalıq
jaqtan ózgartip
basqa tekst
dóretiń.

Logikalıq
izbe-izligin
ózgartip jańa
tekst dóretiń.

7-sabaq

Tapsırma 7.1.

Dıqqatınızdı jámlegen halda tómende berilgen “Edige” dástanınan alıngan úzindini oqıń.

Aqmaq nashar bolmasañ,
Kelgenimdi sen bildiń,
Nıshan taslap ketseń bolmay ma dep,
Sebil qalğan daraqtı aylanıp,
Gúńirenip tolğay beredi.
At kekilin taradı.
Edige kúnge jaradı.
Nıshan taslap ketseń bolmay ma dep,
Kóz jiberip ol joqarı qaradı.
Bir shaqada turğan,
Aq qağazdı kóredi,
At ústinen túrgelip,
Qağazğa qolı baradı,
Qağazdı qolğa aladı.

Xannıń qızı Aqbilek,
Aq qağazğa xat jazıp,
Ketken eken eneğar,
Mollashılıq sharapatı,
Bul jerlerde tiyedi,
Shın Edige sen bolsań,
Qaratiyin alp babań,
Sennen jaman **qáwip etti**,
Munnan endi ketedi.
Qalasınıń aldında,
Ordasınıń ornı bar,
Soğan úyin quradı,
Mına dáwdı aldarmań, arbarman.
Shárshembi kún sáskede,
Jetsin degen xatı bar.
Eger munda barmasań,
Dáw qıdırmay sen ólseń,
Quda buyrıgıń pitkerseń,
Sen barğan **shum dúnyağa**,
Men de bir kún bararmań,

Tapsırma 7.2.

1. Bul úzindi qaysı stilge tiyisli? Ne ushın?
2. Aq qağazdı kóredi Bul gáptegi sózler qalay baylanısqan?
3. Qağazğa qolı baradı, Qağazdı qolğa aladı. Bul qatarlarda qaysı seslerdiń tákirarın sezdińiz? Bul tákirar neni támiyinleydi?

Tapsırma 7.3.

1. Bul qatarlardağı almasıqlar gáptiń qaysı aғzasınıń xızmetinde kelgen?

Eki qolim jaǵańda,
Qudayımnıń aldında,
Sizler menen men dawagermen dep,
Xatta sayrap ketipti.

Áne, Edige muni kórdi, attan jerge tústi. Munnan da basqa nıshan barmeken dep onda bardı, munda bardı. Bir jerden bir jipek oramaldı tawıp aldı, bul oramaldıń bir burışında nan bar, bir burışında júzik bar, bir burışında kómir bar. Edige muni kórdi. Nandı, júzikti, kómirdi nege túydi eken dep aqılǵa juwırtıp kórdi. Nan iyman bayaǵı qáddim menen turman, júzikti túygeni atadan bolıp, eneden tuwıp men hesh nárese kórgenim joqpan, mennen túnilmesin, dep túygen eken júzikti. Kómirdi túygeni Sátemirdey atamnan qádigi bar, qáwpi zor dáwdıń kewli qarańǵı dep túygen eken, kómirdi.

Áne, Edige buǵan jorıp sóytip atına mindi, beline sadaǵın ildi.

(“Edige” dástanı)

Tapsırma 7.4.

1. Bul súwretlenip atırǵan dáwir qaysı dáwir esaplanadı?
2. Qız muhabbatın jigitke qalay bildirdi?
3. Oramaldaǵı zatlardı Edige qalay jorıydı?
4. Qızıl menen berilgen sózlerdiń mánisin túsindirini.

Ádebiy tildiń awızeki sóylew hám jazba stilleri bar. Házirgi ádebiy tilimizde jazba stil is **qaǵazları stili, publicistikalıq stil, ilimiy stil, kórkem ádebiyat stili** sıyaqlı túrlerge bólinedi. Hátte, usı kórsetilgen stillerdiń de óz ishinde birneshe stillik ózgeshelikleri boladı. Máselen, kórkem ádebiyat stiliniń ózi poeziyalıq stil, prozalıq stil, satiralıq stil, tımsallar stili sıyaqlı ózgesheliklerge iye boladı.

Ádebiy tilde samal, gúz, qıs, mektep, gazeta, jaman, uzın, qısqa, oqıw, keliw, búgin, erteń, bir, úsh, on, men, sen, ol, biz hám t.b. sıyaqlı birqansha sózler hámme stillerde qollanıla beredi. Bunday hámme stiller ushın ortaqlıq **ulıwma ádebiy, sóylesiw hám stillik biytárep sózler** dep ataladı. Stillik biytárep sózlerde qosımsha máni, stillik boyaw bolmaydı, olar ǵápte óziniń tuwra mánisinde qollanıladı.

Tapsırma 7.5.

“Edige” dástanınan alınǵan úzindide berilgen muhabbatnıń bildiriliwin tómendegi K.Sultanovtıń “Ájiniyaz” romanındaǵı muhabbatnıń bildiriliwi menen salıstırıń.

Úyge qaray sırt-sırt basıp kiyatırǵan gewishlerdiń sestı shıqtı. Jigit órre turıp jabıqtan sıǵaladı.

“Kiyatır!”...

Jigit tórge shıǵıp maldasın qurdı. Qas-qabaǵın, moyınbasın sıypap, sıpayı tutımda otır. Ústinde qara beshpent, qara sım. Basında qara bórık. Bórıktıń shıyraq monshaqları jalt-jult etip, jas jigittiń móldiregen kózine, qalıptey aq quba júzine sulıwǵa japqan sáwkeledey jarasıp tur.

Esiktiń qaq mańlay aldında: “Kir!... Úyińde adam joq pa?... Adam bolǵanda seni juta ma?”...degen jeńge menen biykeshtiń **dálkek** nazı aralas kúliskeñ sesti esitildi. Únsiz otırǵan jigit ishte jımıyadı.

Qız iybe ete bergen soń, Gúlbıy bileginen súyrep keldi. Jigitke kózi túsiwden qızdıń eki beti almaday qızardı. Baǵanaǵı juwabı esine tústi me? Kózin bir qıya alıp, qatarlap dizgen súyriktey názik kirpiklerin eki-úsh mártebe qaǵıp, basındaǵı oramalınıń ushın awzına aparıp, sızılıp otırdı. Ústinde bir jón shatırash kóylek. Gewishti qońıltayaq kiygen. Iyninde bayaǵı suwǵa barǵandaǵı qara kamzol.

– Aman saw júrsiz be, qarındasım! – dedi Ájiniyaz qızdı kórip.

Qız bir qırın otırǵan qáddinde:

– Shúkir! – dep, múláyim juwap qaytardı. Gáp úzilip qaldı...

“Qız atasınıń úyinde – patsha, jigit – wázir” degen usı emes pe? Úyińe aparǵan soń, sen-aq patsha bol. Biraq, búgin qız-patsha aldında, wázir-jigit qaljawrap turǵanıń joq pa? Qáne, **batıl** bolsań, kúshińdi shıǵarıp kór. Sen ata-anańnıń aldında da tartnıp kórgeńiń joq edi. At basınday júregiń shıǵanaqtay qız aldında **qabızına** sıymay nege tuwlap tur? Neden **seskenip** tursań? Qız patshanıń **hámiri** qalay eken, wázir jora! Qız ba, patsha ma, muhabbat pa?!... Qız **susti** ne degen káramat!

– “Muhabbat názik jol!” – degen usı eken
ǵoy dep Ájiniyaz ishqı qúdiretine moyınsına basladı.

Gúlbıy qumannan chay demlep, ekewiniń ortasına dasturqan jaydı da, álle neni sıltawlap dalaǵa shıǵıp ketti.

Qız da, jigit te bilgenin ishinde toqıp otır. Dástúr boyınsha gápti jigit baslawı kerek. Muhabbat qádesi boyınsha eń dáslep jigit – arzagóy, qız – tıńlawshı qazı. Bul ata-babadan kiyatırǵan irásim. Sonlıqtan jigitti ne aytar eken dep, qız qulaǵın salıp otır. Al jigit neden basların bilmey kómeyine kelgen hár gápti **aql tárezisine saladı**. Ájiniyaz állen waqıtta **til qattı**.

– Xanzada sizdi azǵana sóyleseyin dep shaqırtıp edim. Siziń menen bir jaǵada óstik. Otırısıp

sirlaspasaq ta, bir-birewdiñ sır-sıpatına tanıspız. Siziñ menen ómirlik joldas bolsam degen ıqlas kewilim hám muhabbat ıshqısı bar edi. Sol ıshqı búgin erksiz súyrep, meni usı awılğa ákeldi. Bağana dárya boyında ushırasıp qalğan soñ, qatarlıqta bir awız dálkek aytısıp edik. Keshirerseñ, qarındasım!

“Dárya boyı” degen waqıtta ol da uyaldı ma, áytewir eki betiniñ alması qubılıp jarq etti. Ájiniyaz bir sinnan ótkendey kókiregin basıp juwap kútti. Endi qız oylanıp otır. Ol da állen waqıtta basın kóterip, jigittiñ peshenesine qıpılıqlap názer saldı.

– Dárya boyında qız kórseñiz. Usılay shaqırtatuğın ádetiñiz be edi? Múmkin, kórse qızar shıǵarsız. Bolmasa, at jallap kelseñiz, nege dáslep usı úyge burılmadıñız?

– Ayzadaniñ úyine nege bardıñız? Ol jónli juwap aytpadı ma?

“Bárin serlep júr eken-aw!” dep, jigit endi jañadan báne-sebep izledi.

– Ótemurat dayısınıñ sálemlemesi bar edi. Sonı kempirine ayttıq. Sol úyden shıǵa sala sizdi kóriwge ahıw-zar bolıp, berman burıldım. Hár shaqanıñ basına bir qonıp, túslenip júrgen qus emespen. Elde jigit te, qız da kóp. Sonıñ ishinde kewliñniñ súygen, júregiñniñ jarasqan gúl shaqasına qonasañ. Ol gúlim sen ediñ. Men shayda búlbúl bolıp, izlep keldim. Kel deseñ – máñgi dostıñman, ket deseñ – dási qaytqan jaralı quspan.

Úndew belgisi hám onıñ qoyılatuğın orınları

1. Kúshli buyırq, ótinish, tilek, súren-shaqırq, qutlıqlaw, algıs aytıw, súysiniw mánisindegi gáplerden keyin qoyıladı. *Min atqa! (T.Q.)*

2. Kóteriñki intonaciya menen ayılğan xabar gáplerden keyin qoyıladı: *Dúnya-dúnya bolıp jaratılǵannan beri bunday mereke bolǵan emes! (Sh.A.)*

3. Kóteriñki intonaciya menen ayılğan qaratpa sóz-gápten soñ qoyıladı: - *Apa-a-a! Áliyma-a-an! – degen dawıs shıqtı (Sh.A.).*

4. Kóteriñki ayılğan tañlaq sózli jay gáplerden hám tañlaq sóz-gáplerden keyin qoyıladı: *Alaqay, Palman aǵam kiyatır! (N.D.)*

5. Kúsheytıw mánisindegi **qanday, qaysı, qansha, qanshama, solay, sonday, bunsha, qalay-qalay** hám t.b. almasıqlardıñ qatnasındaǵı gáplerde qoyıladı: *Usınday ápiwayı miynet erleri bizde qanshama kóp deysiz! (Ǵ.S.)*

6. Xabar gáplerdiñ bayanlawışına **á, o, aw, dá, goy** janapayları dizbeklesip úndew gápler jasaladı hám keynine úndew belgisi qoyıladı: *Kúnine on reys paxta tasıp turǵan traktorımnan ayırdı-aw! (A.S.)*

7. Bir jay gáptiñ quramında hám tañlaq, hám modallıq janapaylar kelgende qoyıladı: *Pay, at ekenseñ-dá! (X.S.)*

8. Inversiyalıq jol menen dúzilgen gápler kóteriñki intonaciya menen ayılǵanda qoyıladı: - *Bul men! Sóylep atırǵan men! (Á.T.)*

9. Qáhárleñiw, gijiniw, ġargaw mánisindegi gáplerde qoyladı: *Uris! Ápsheriń ábeshiy!... Al kerek bolsa jalǵızımdı!... Naymıt!... (K.S.)*

10. Sálemlesiw, xoshlasıw, harmasın aytıw mánisindegi úndew gáplerden keyin qoyladı: *Azamatlar, harmańlar! Bar bolıń! (K.S.)*

– Men ket demegen menen, birew bezdireyin dep qol salsa qáytesen? – dep, qız jigitke úlken bir shárt qoydı.

– Eger kewlińdi ashıp, keynime erseń, – men seniń jolińda ne apat bolsa da, tayar bolayın! – dep, jigit shın sırn ayttı.

Qız endi jigitti onsha arı qıynay beriwege **batılı barmadı**. “Er azamat ġoy!” – dedi ishinen, – “bes kúnlik bolsa, búytpes edi. Qolıma qalay túser eken dep júrgen suńqardıń júregin eze bermeyin.” Qız ózi menen ózi usılay keńesti de, jigitniń móltildegan janarına qarap edi, baġanaġıdan beri miytindey qattı uslap otırġan kewli jigitke erip baratırġanın seze salıp, sır bermew ushın taġı ózin tuttı.

– Kóreyik, oylasıp... – dep, Xanzada kewlindegi bir **ġúptikeyin** aytajaq bolıp oqtaldı da, “ele kún kóp ġoy” degendey, ol pikiriden qayıtıp, jigitke kúlimlegen qızıl ajarın kórsetti.

– Búgin otırıspaġa keleseń be? – dedi jigitke jılwa taslap, – mirátimiz bar.

– Sen mirát etseń barayın. Biraq, mirát etip bolıp, óziń kelmey qalma. Onda merekeniń maġan keregi joq.

Qız jigitniń iqlasına mardıyıp, taġı bir jutınıp qaradı.

– Kelemen. Kel!...

Ġúlbiy úydi aylanshıqlap júr eken. Qız shıġıwdan sap ete qaldı. Biykeshin ádewir jerge shekem shıġarıp salıp qayttı.

– Usı qızdıń teńi sen dep júr edim, qáynim. Uzaġına quwantsın! – dep, Ġúlbiy esikten ġúbirlenip sóylep keldi. Qáynisi ashıq qabaq penen:

– Nede bolsa, táwekel dep **basımdı tiktım**, jeńge! – dep shaġındı.

– Boladı. Aqıllı qız. Endi jazdırma, qáynim. Qızġa jawshı kóp, – dep, Ġúlbiy qáynisine keńes berdi.

Tapsırma 7.6.

1. Jigit penen qızdıń ortasındaġı elshi kim?
2. Bul waqıyalar qaysı dáwirdi kóz aldınızġa keltirdi?
3. Waqıyanı bayanlawda avtor kimdi patshaġa, kimdi wázirge, kimdi arzagóyge, al kimdi tińlawshıġa uqsatadı?
4. Jigit ózin qáytkende jaralı qus sezinetuġınlıġın aytadı?
5. Qızıl menen berilgen sóz hám sóz dizbeklerine túsinik beriń.
6. Úzindiden ulıwma ádebiiy tilge tán, sóylew tiline tán hám biytárep sózlerdi tabıń.

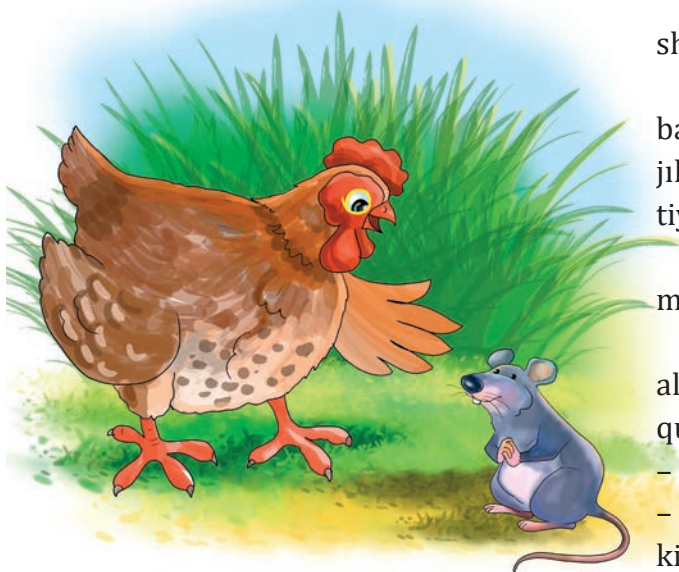
II BÓLIM. JÁMIYETTÍN BIR BÓLEGIMEN

1-sabaq

Tapsırma 1.1. Oqıń, pikirlewge tayarlanıń.

1) Hár bir insan jámiyettiń bir bólegi. Solay eken, ol jámiyettegi hár bir qubılısqa óz qatnasın bildire alıwı, túsiniwi, onıń táshwishli tárepın óz táshwishı sıyaqlı qabıl etiwı kerek. İnsan tek ózin oylap háreket islese, jámiyette birlik, birge islesiw, qullası, rawajlanıw, alğa ilgerilew bolmaydı. Biypárwalıq – jaman illet. Bul gápimizdi tastıyıqlaw ushın tómendegi tımsaldı mısıl etip kórsetsek:

2) Tıshqan úyde júrip jaydıń bir shetine jılannıń uya salıp atırǵanın kórdi.

Bir-eki kúnnen soń tawıqtıń aldına barıp: “– Háy tawıq, úydiń bir múyeshine jılan uya salıp atır, erteń bunıń bizlerge zıyanı tiyip júrmey me?” – depti. Tawıq oǵan:

– Bul meniń mashqalam emes. Kimniń mashqalası bolsa, ózi sheshsin, – dedi.

Tıshqan: – meyli, – dedi de, qoydıń aldına barıp: – Háy qoy, kel, mına jılandı quwıp salayıq. Bul hám memiz ushın qáwıpli, – dep másláhát beripti. Qoy da tawıq sıyaqlı: – Bunıń maǵan baylanısı joq. Mashqala kimdiki bolsa, ózi sheshiwi kerek, – depti.

Tıshqan endi ógizdiń aldına bardı: – Háy ógiz, usı mashqalanı birge shesheyik. Bul hám memizge kesent etip, zıyanı tiyip ketiwi múmkin, – dedi. Ógiz:

– Bul meniń mashqalam emes, – dedi.

Kúnlerdiń birinde jılan sol jerde júrgen úy iyesiniń hayalın shaǵıp aldı. Xojayın hayalın emlew xanaǵa alıp ketti. Hayalın emlep bolǵan shıpaker onıń xojayınına: – Biz qolımızdan kelgenin qıldıq. Endi úyge alıp barıp, jaqsı awqatlar tayarlap berıń. Tawıq sorpa bolsa, jáne de jaqsı boladı, – depti.

Xojayın úyine keledi de, ketektegi tawıqtı soyıp, sorpa qıladı. El-xalıq, aǵayın-tuwısqan “Pálensheniń hayalı awırǵan eken, barıp kórmesek bolmas” dep, izli-izinen hayaldı kóriwge kele baslaptı. Xojayın oylanıp: “Bárshe jaqınlar kelip atır. Endi bir qalıs sadaqa qılayın” dedi de, qoradaǵı qoydı soyıwǵa qarar etti.

Aradan kóp waqıt ótpey, hayaldıń jaǵdayı awırlasıp qaytıs boldı. Xojayın merekesin ótkiziw ushın ógizdi de soydı.

Máseleniń qızıq jeri sonda: “Bul meniń mashqalam emes” degenlerdiń birewi de aman qalmadı. “Mashqala meniki” dep bas qatırıp júrgen tıshqan eleǵe shekem tiri...

3) **Demek**, bul timsaldağı haywanlardı **hár túrli** juwapkershiliktegi adamlar dep esaplasaq, olar óz juwapkershiligin sezine almağan hám **nátiyjede** ózlerine zıyan tiygen. Bunnan kórinip turğanınday, insan jámiyet **penen** birge háreket etip, jámiyettiń **barlıq** buwınındağı adamlardı tap ózindey oylawı kerek.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 1.2.

1. Teksttiń kirisiw bólimindegi gáplerde qoyılǵan irkilis belgileriniń ne sebep qoyılǵanın túsindirip beriń.
2. Biypárwalıq – jaman illet. Bul gápti sıızqshasız qalay beriwge boladı?
3. Teksttiń kirisiw bólimindegi ayılǵan pikirler tiykarında tómendegi sózlerdi dawamlap, sıızqsha arqalı gáp dúziń.

Adamlar birligi – ...

Jámiyettiń bir bólegi – ...

Jámiyet táshwishin ańlay alıw – ...

Birge islesiw – ...

Biyparwalıqtıń aqıbeti – ...

Tapsırma 1.3.

1. Tımsalǵa qanday tema qoyǵan bolar edińiz?
2. Siz bul tımsal qaharmanları – xojayın, onıń hayalı, tıshqan, qoraz, qoy hám ógizlerdi jámiyetimizdegi kimler tımsalında kóre aldıńız?
3. Tımsalda birdiń pikiri qanday boldı, al kóptiń pikiri qanday boldı?
4. Birdiń pikirine kóptiń eriwın gúzettińiz be yamasa qarsı shıǵıwın bayqadıńız ba?
5. Tómendegi sózlerdi perifraza qılıń:
Úlgi:
Arıslan – haywanlar patshası

Tıshqan – ...

Qoy – ...

Ógiz – ...

Xojayın – ...

Hayalı – ...

Tapsırma 1.4.

1. Juwmaqtağı gáplerdi shárt baǵınıńqılı gáplerge aylandırıń.
2. Qızıl menen berilgen sózler qaysı sóz shaqabına kiredi?

Tapsırma 1.5.

1. Waqıyağa tawıq, qoy, ógizdiń birlesip jılandı óltiriwi haqqındaǵı mazmundı kirgizip, usı tekstti pozitiv sıpatta qayta jazıń.

Esse – francuz tilinen alınıp **“tájiriybe”** degen mánini ańlatadı. Bul mání onıń tiykarǵı ózgesheligi esaplanadı: esse arqalı adamnıń ómirden alǵan tájiriybeleri, pikir hám dodalawları erkin formada sáwlelendiriledi.

Esse ilimiy, tariyxıy, ádebiy hám publicistikalıq mazmunǵa iye boladı. Esse kórkem-publicistikalıq usılda jazılıp, kóleminiń sheklenbegenligi, avtordıń tema boyınsha hár tárepleme pikir júritiwi, kerekli orınlarda jámiyetlik-tariyxıy hám kórkem qurallardan keń paydalanılıwı, publicistikalıq juwmaq shıǵarıwı menen basqa jazba jumislardan ajıralıp turadı.

Essede qanday da bir tariyxıy waqıya yamasa házirgi turmısımızdaǵı mashqala erkin pikirlew tiykarında bayanlanadı, onda avtordıń individual talqılawı tiykarǵı orındı iyeleydi, avtordıń jeke gúzetiwleri hám talqılawları beriledi. Sonday-aq, tek qurǵaq talqılanbastan olarǵa tiyisli cıtatalar, qosıq qatarları, naqıl-maqallar berilip dálillense, al ilimiy essede bolsa, ilimiy anıqlamalar berilip dálillense maqsetke muwapıq boladı. Bul janrda ilim, siyasat hám ádebiyattıń jámleskenligin kóriwge boladı. Sol sebepli onda obraz hám obrazlılıq ózine tán ózgeshelikke iye.

Ádebiy hám kórkem-publicistikalıq esselerde ǵana kórkemlew quralları – obrazlılıq paydalanıladı. Essede avtor óz aldına maqset qoyıp, sol maqsetke basqalardı da isendiriwge háreket etedi. Essenıń teması anıq bolıwı kerek. Temanıń ideyasın ashıp beriwde allegoriyalıq usıldan paydalanıladı. Qısqartılǵan sózler, sózler qaytalanıwı, gápler qaytalanıwı, quramalı qospa gápler qollanılmaydı.

Tapsırma 1.6. Tómendegi tekstti oqıń. Áke balasına ne demekshi boldı?

Sırt mámleketke ketip baratırǵan balası ákesinen soradı:

– Aǵa, men jat jurıtqa ketip baratırman. Ol tárepte basqa mádeniyat, basqa tárbiya boladı, endi men ne qılaman. Unamsız tárepike ózgerip ketpeymen be? – dep ákesinen aqıl soraptı.

Sonda ákesi bılay degen eken:

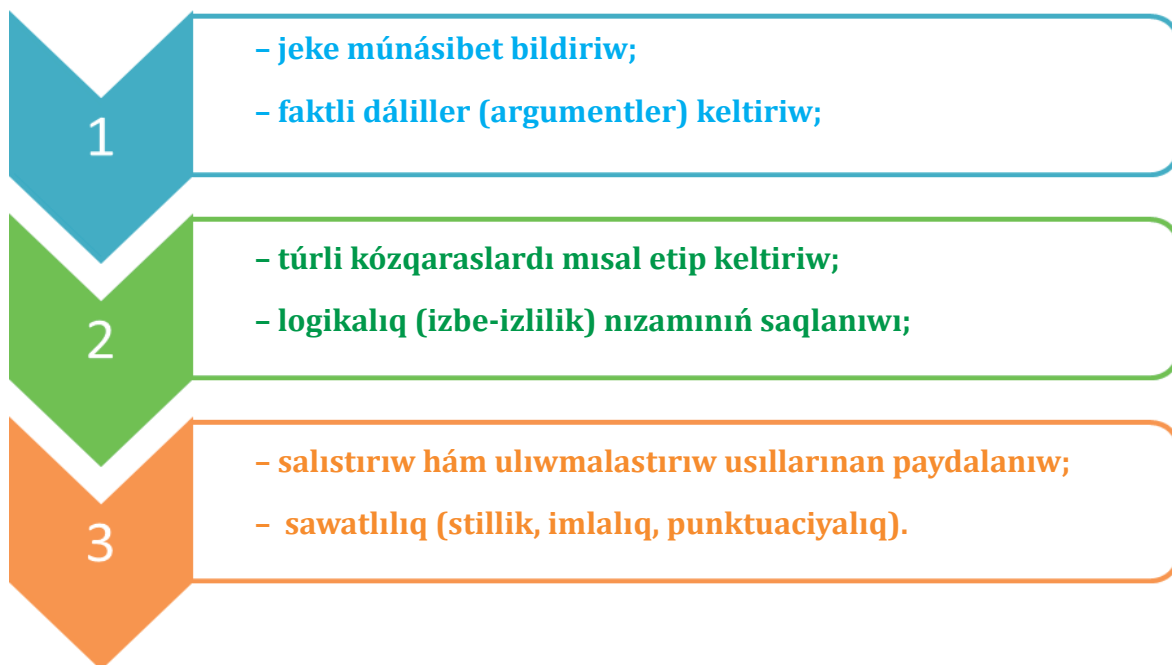
- Teńizdiń suwı ashshı ma?
- Awa, ashshı.
- Ishiwge bola ma?
- Yaq, ishiwge bolmaydı!
- Al, sol duzlı teńizde júretuǵın balıq she? Onı jewge bola ma?

- Awa.
- Ol duzli emes pe?
- Yaq.
- Kórdiń be, balam... Duzli teńizdiń ishinde júirse de, balıqqa duzlı suw tásir etpeydi, men de seni solay tárbiyalaganman.

(Internet tarmaǵınan)

ESSE JAZÍW USHÍN QOYÍLATUǴÍN TALAPLAR

Perifraza – sóylewdiń tásirsheń, anıq, logikalıq jaqtan jetik, ráńbáreń hám biytákirar bolıwı ushın xızmet qıladı. Ol súwretlew usıllarınıń biri bolıp, perifraza qılıw degende predmettiń atamasınıń ornında onıń tiykarǵı ózgesheliklerin bildiriwshi stillik boyawǵa iye sóz yamasa sózler birikpesiniń beriliwin túsinemiz, yaǵnıy sózdi basqa bir tásirsheń sózlerge almasıw tiykarında payda bolǵan qubılıs. Mısalı:

Millet dawamshısı – jas áwlad
 Haywanatlar patshası – arıslan
 Medicina atası – Gerodot
 Ğázzel múlkiniń sultanı – Nawayı

Tapsırma 1.7.

Kópshilik adamlar jámiyettegi óz ornın tawıp, belgilengen maqset jolında háreket etedi. Biraq geypara adamlar bunıń kerisi. Keleshek ushın jasaw kerek dep oylaysız ba yamasa búgin menen jasaw kerek degen pikirdi jaqlaysız ba? Siz qanday pikirdesiz?

Bul berilgen soraw tiykarında 100-150 sóz átirapında esse jazıń.

Esseniń jazılıw forması:

Kirisiw (temadağı gılt sózlerdi anıqlaw, tiykarǵı mashqalanı qalıplestiriw)

Tiykarǵı bólim.

1. Avtordıń kózqarasınan berilgen dálil hám túsindiriwler

2. Avtordıń jeke múnásibeti

3. Argumentler keltiriw

Juwmaq jasaw.

Esseniń kirisiw bóliminde berilgen temanı perifraza qılıwdı umıtpań.
Temanı tek ǵana kóshiriw menen sheklenbeń.

Tapsırma 1.8. Tórende berilgen sóz dizbeklerin perifraza qılıń.

Dala malikası, aqlı gimnastikası, qálem iyesi, salamatlıq paspanları, adam ruwxınıń injenerleri, millet dawamshıları, ómir gúli, sahra kemesi, qara altın, jasıl álem, tilsiz jaw, jaylaw bahadırları, jasıl maydan, polat at, polat qus, sherim qolǵap iyesi, kúndelikli xabarshı, kók ekran, tınıshlıq saqshıları, aq altın.

2-sabaq

Tapsırma 2.1. Oqıń, pikirlewge tayarlanıń.

1) İnsan jámiyetten qaysı waqıtta bóleklenip qaladı dep oylaysız?

Durıs, buǵan hár túrli jaǵday sebep bolıp qalıwı múmkin. Tórende sizler ushın Jańabay atlı qaharmannıń kópshilikten ayırılıp qalıwı sóz etilgen. Bul ápiwayı bir misal. Bunday misallardan kóplep keltirsek boladı. Waqıya bılay bolǵan:

2) A) Awılдаǵı kempir-ǵarrınıń ul-qızları kimi jumısqa, kimi oqıwǵa, qalaǵa ketkennen soń, olar awılǵa qaytqısı kelmey qalalı bolıp ketti. Biraq kempir-ǵarrı ele tándar, kempir ózi sıyır sawadı, gúbi pisedi, aqlıqları kelgende maysók, taqan jegizip máz-mayram, ul-qızları menen aqlıqlarınıń amanlıǵın tilep, awılда jasay berdi. Balaları qalaǵa alıp ketpekshi bolsa da, kempir-ǵarrı razı bolmadı.

Waqtı-saati jetkende ǵarrı da óz amanatın tapsırdı. Endi kempir bir ózi qaldı, biraq awılın taslap ketkisi kelmedi. Bes aqlıǵı bar edi, úsh ul, eki qız. Aqlıqlar ájesiniń jańa sawılǵan sútin, uyıtqan qatıǵın, gúbide pisken mayın jaqsı kóredi, ájesi de olardı ayıp maqtanadı.

B) Biraq bir aqlıǵı Jańabay sál biydáwlet bolıp shıqtı. Oqıwı tómen, áke-sheshesiniń aytqanın qılmaydı, bir-eki ret úyinen zat alıp satıp jibergen. Basqa aqlıqları ájesin kóriwge kelgende Jańabay tuwralı gáp qozǵalmaydı.

C) Bir kúni jamgír quyıp, kún ayaz bolganda, ájeniń qońsıları aqlıqlarına ájeniń insult bolıp emlew xanağa túskenin aytıp, tez keliwin ayttı. Jawında jol jaman, avtobustan túskenen keyin mına batpaqta argı jaǵına mashına barmaydı, pálen kilometr jayaw júrip barıwı kerek. Keselxana degeni kishkene medpunkt bolıp, ol jerde jalǵız shıpaker kempirdiń basında otırǵan eken. Kempirdiń ul-qızları hám aqlıqları bolsa, “jawın tınsın, bir-eki kúnnen soń jol túskenen keyin baramız. Basında adam bar ǵoy”, – depti.

D) Jańabay kóshede balalar menen oynap júrgende ájesiniń awırǵanın esitipti hám joralarınan qarız alıp jolǵa shıǵıptı. Avtobustan túskenen keyin bir saattay jawınnıń astında jayaw júrdi. Batpaqqa batıp, ájesin kóriwge bardı. Ol ájesin kóriwge hesh nársese ala almadı, qurı qol bardı.

Biraq ol óz qolı menen ájesiniń tósegin almastırıp, lágenin tógip keldi. Keyin ájesiniń úyin tazaladı, medpunktke barıp, ájesiniń basında otırdı. Kempirdiń beti berman qaradı. Eki kúnnen keyin jol kepkende, basqa aqlıqları menen ul-qızları sawǵalar alıp, azıq-awqatlar menen keldi.

E) Jańabay qaytıp ketti, aǵayınleri onı onsha jaqtırmaytuǵın edi-dá. Kempir táwir bolıp úyine bardı. Hámmesi dasturqan basında otırıp shay ishti, aqlıqları burınǵıday “ájemdi men kóbirek jaqsı kóremen” dep qushaqlap súydi. Biraq ájesi olarǵa hesh nársese demedi. Kempir kewlindegi gáplerin júreginiń tórine túyip qoydı. Sebebi ol muhabbat haqqında bir nárseni túsingen edi.

(“Saza” jurnalınan)

3) Juwmaqlap aytqanda, Jańabay ájesine kórsetken húrmetin basqalarǵa da kórsetip, unamlı pazıyetleri menen adamlar arasında kóringeninde, aǵayınleri onı bóleklemegen bolar edi. Biraq, tek ǵana jaman illetler emes, al jaqsı qásiyetler de adamdı jámiyetten bóleklep taslawı múmkin. Máselen, ilim jolın quwıp júrgen ilimpaz óz eli, shańaraǵınan alıslap izertlew jumıslarınıń ashılıwı ushın uzaqlarda bir ózi jasawı múmkin, yamasa dóretiwshilik waqtında tınıshlıqtı qálewshi adamlar da kóbinese kópshilikten bóleklenip jasadı. Biraq, umıtpawımız kerek, qanday insan bolsa da, ol – jámiyettiń bir bólegi.

Tapsırma 2.2. İnsan jámiyetten qaysı waqıtta bóleklenip qaladı dep oylaysız?

Tapsırma 2.3. Teksttiń kirisiw bóliminde qızıl menen berilgen sózlerdiń sinonimlerin aytıń. Olar eki sınırlı sinonimlerdi dúzip kele me yamasa kóp sınırlı sinonimlerdi dúzip kele me?

Tapsırma 2.4. Tóمندegi maǵlıwmatlardıń teksttiń tiykarǵı bóliminiń qaysı abzacında ayılǵanın tabıń. Birinshisi úlgige islep berilgen.

№	Maǵlıwmat	
1	Jaslardıń jumıshı, oqıwlı bolıwı	A
2	Kempirdiń keselleniwi	
3	Kempir-ǵarrınıń densawlıǵınıń mıqlılıǵı	
4	Jańabaydıń qarızdar bolıwı	
5	Kempirdiń aqlıqlarına miyrimliligi	
6	Kempirdiń basqa aqlıqlarınan Jańabaydıń ayırılıp turıwı	
7	Jańabaydıń ǵamxorlıǵı	
8	Keselxana jolınıń jamanlıǵı	
9	Kempirdiń ómirlik joldasınan ayırılıwı	
10	Jańabaydıń háreketleriniń jumbaq bolıp qalıwı	
11	Jańabaydıń qurı qol ájesin kóriwge keliwi	
12	Kóp aqlıqlı kempir	
13	Jańabaydıń miyrimin kempirdiń seziniwi	
14	Ayazlı, jawınlı kúnniń súwretleniwi	
15	Jańabaydıń unamsız háreketleri	
16	Aqlıqlarınıń kempirdi ne sebep jaqsı kóriwi	
17	Kempirdiń ul-qızları hám aqlıqlarınıń bánesi	
18	Jańabayǵa ájesiniń kewli tolıwı	
19	Emlewzananıń súwretleniwi	
20	Kempirdiń sawalıwı	

Tapsırma 2.5. Tiykarǵı bólimniń B) abzacındaǵı qızıl menen berilgen sózlerdi sinonimleri menen yamasa kontekstlik jaqtan sinonim bola alatuǵın sózler menen almastırıp jazıń.

Leksikalıq stilistikada sinonimiya qubılısı áhmiyetli orın tutadı. Olar sinonimlik qatardı dúzip kelgende stillik boyawǵa iye túrleri de qalıplesedi. Sinonimlik qatardaǵı sinonimler sanı tek eki sınıardan turıwı, sonday-aq, kóp sınıardan turıwı múmkin. Mısalı: *Eki sınıarlı sinonimlik qatarlar: shapqılaw – juwırıw, súyiniw – kewilleniw, úysiz – jaysız hám t.b.* Kóp sınıarlı sinonimlik qatarlar: *beti – júzi – sıqılı – sıyqı – kelbeti – ajarı – jamalı hám t.b.* Bul óz ara jaqın mánili sózler **semantikalıq sinonimler** boladı.

Bul sinonimlik qatarlardağı hár bir sózdiń óziniń qollanıw ornı hám jaǵdayları boladı. Máselen, **beti** – stillik neytral sóz bolsa, **júzi**, **jamalı**, **kelbeti** – unamlı mánini bildiredi. **Sıqılı**, **siyqı** – unamsız bet-álpetti beriw ushın paydalanılsa, **ajarı** – siyrek qollanıwshı sóz bolıp esaplanadı. **Bet**, **júz**, **kelbet** sózlerine qaraǵanda **sıqılı**, **siyqı** sózlerinde stillik boyaw arttırılǵan. Demek, bul sinonimlerdi biriniń ornına ekinshisin qalay bolsa solay paydalanıwǵa bolmaytuǵınlıǵınan derek beredi.

Tapsırma 2.6. Tórende berilgen T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaqnama” shıǵarmasındağı qatarlar tiykarında pikir júrgiziń hám óz pikirlerińizdi klaslaslarıńızǵa ayıp beriń.

Atalar bar – perzentleriniń dańqı ushın jasadı, perzentler bar – atalar dańqı ushın jasadı. Siz she?

Sinonimlerdiń stillik qollanıwında mánileri bir-birine jaqın, biraq stillik boyawları hár qıylı sinonimlerdiń qollanıwı túsiniledi. Mısalı: **Qurttay** dem al, kimge barsań da sol juwaptı alasań (Q.M.).

Oylap kórse **azǵana**,

Bólipti ol teń ǵana (T.J.). Bul mısallardağı **qurttay-azǵana** sózleri bir-birine jaqın mánili bolǵanı menen, **qurttay** – awızeki sóylew stilinde, **azǵana** – ádebiy stilde qollanıladı.

Pútın tekst tiykarında **kontekstlik sinonimler** de qalıplesedi.

Mısalı:

Áziyzim, sen basqalarǵa bol árman,

Kúlki máńgi ayırılmasın júzińnen.

Sen bolmasań **sargayarman, solarman**

Japıraqlarday shaqasınan úzilgen (J.I.).

Bul qatarlardağı **sargayıw** – **solıw** tekstten ajıratıp alıńanda sinonim emes, olar usı teksttegi tolıq mazmun arqalı ǵana sinonim bolıp tur. Bunday sinonimlerdi **kontekstlik sinonim** dep ataymız.

Tapsırma 2.7.

“Dostıma xat”, “Sálem, qádirdan kúndelik!”, “Eger men blogger bolsam” temalarıńıń biri tiykarında dóretiwshilik shıǵarma jumısın jazıń.

3-sabaq

Tapsırma 3.1. Á.Tájimuratovaniń “Perishteli úy” gúrrińin oqıń, pikirlewge tayarlanıń.

Gúljamal jaslayınan sawdağa beyim, pul, altın, bahalı dúnyağa qumar bolıp ósti. Bara-bara belgili biznesmenge aylandı. Onıń shet ellerge barıwı tap Shımbay menen Qońıratqa barganday gáp. Bir kúni Turkiyağa, bir kúni Qıtayğa bardı. Dúkánlarındağı zatları gileń qımbat bahalı zatlar, anawmınaw adamlardıń satıp alıwğa qurbı jete bermeydi.

Tapsırma 3.2.

1. Gúljamal jámiyette óz ornına iye hayal dep oylaysız ba?
2. Gúljamaldıń sıpatlama-sın tolıq ashıp bere alatuğın kelbetlik aytnı.

Al úyin kórseń edi, kóshedegi eń biyik, sawlatlı, zamanagóy arxitekturalıq kóriniste, balkonları keń, kishigirim miymanxana shıǵar dep oylap qalasań. Gúljamaldıń bul kóshege kelip jay salǵanına bir jıl-aq boldı. Keń háwliden jalǵız ózi kirip-shıǵadı. Qońsılar menen qatnasıw **qıyalına da kirip-shıqpaydı...** Úyine tek ǵana ózine usaǵan **puwına nan pisip turǵanlar** ǵana keledi. Qarsı aldındağı shala pitken jay bolsa ápiwayı ǵana abadanlastırıwda jumısshı bolıp isleytuğın Xojabay degenniń úyi edi. Ele jayı piteǵoyǵan joq. Shim-shırqaday balları menen hayalı ekewi turmıstıń ǵalmaǵalına kómilip, tapqanı ishim-jemge ǵana jetetuğın kem qárezetlew xojalıqlardıń biri. Biraq olar oǵada baxıtlı, sebebi birin-biri quwalap, shawqımlasıp júrgen perzentleri olarǵa mádet baǵıshlaydı. Ballarınıń kem-kem ósip, ulǵayıp atırǵan boylarına qarap shúkirlik etedi. Jumıstan keshte sharshap keldim-aw, dep ayaq sozıp jatıp almaydı da. Esiginiń aldında ılay qambaların tayarlaydı. Tańda qarańǵılıq endi serpilip kiyatırǵannan baslap gerbish quyadı. Tars, gúrs. Hár kúni usı awhal. Bul Gúljamalǵa jaqpaydı. Menmensigen kókirek penen azanda bazar sawdasına mashinasın aydap shıqtı da, Xojabaydıń esiginiń aldında toqtap, signalın bastı. Ishten **etegi elpi, jeńi jelpi** bolıp júrgen Xojabaydıń hayalı juwırıp shıqtı. Gúljamaldı kórip **kewlinde hesh nárese joq**, kúlimsirep qarsı aldı.

Tapsırma 3.3.

1. Birinshi gápтеги tilek meyildiń qospa forması (-sa/-se + edi) sol gáp ishinde qanday mánini beriw ushın qollanılǵan?
2. Sol gápтеги kelbetlikler qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgen?
3. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbekleriniń mánisin túsindir.

4. Gúljamal menen Xojabaydın shańaraq jaǵdaylarında qanday ózgeshelik bar?

5. Jámiyetimizde sociallıq jaqtan bul eki shańaraqtı qalay ataydı?

– Háy! – dedi birden Gúljamal mashinasınıń terezesinen ashıwlanıp qarap: – Úyińdegi kúyewińe aytıp qoy! Tań atpay tarsılatıp gerbish quyǵandı qoysın. Bul jer gerbish zavod emes.

– Haw, jayımızdı kórip turıpsań, ele piteǵoyǵan joq. **Kelte jip gúrmewge kelmey** atırǵannan soń ózi háreket etip atırǵanı ǵoy. Tayar gerbish alaǵoyıwǵa pul túspegir jete ǵoymay atır.

Tapsırma 3.4.

1. Gúljamal óziniń qońsısı menen durıs etiket ornattı ma?
2. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbeginiń mánisin aytıń.
3. Bul gáplerde awızeki sóylew stilinde berilgen sózlerdi aytıń.

– Meniń **jumısım** joq, **tań atpay** atırıp tınıshlıqtı buzbasın. Ózi qay jerde isleydi?

– Abadanlastırıwda **jumısshı** bolıp isleydi.

– Pah, jarıp qalǵan ekenseń-dá. Usınday da erkek bolıp.

Xojabaydın **hayalı** da sózden qalatuǵın hayallardan emes. Bul gápke **arlanıp**, tars ettirip juwap qaytardı qoydı:

– Sende ol hám joq! – dep artına burılıp úyine kirip ketti. Bunday gápti kútpegen Gúljamal ne juwap aytarın bilmey, ózinshe izinen ǵarǵanı mashinasına **gazdı bastı**.

Tapsırma 3.5.

1. Qızıl menen berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń hám usı dialogtı sol sinonimlerdiń qatnasında qayta jazıń.

Bunnan keyin de Xojabaydın úyindegi balalarınıń shawqımı sebepli eki qońsı birneshe ret aytısıp qaldı. Usılay biraz jıllar ótip ketti. Xojabay jayın óz qolları menen tiklep, háwlısin de ıqsham, sulıw etip pitkerip aldı. Kóshe táreplerinde miyweleri búrkeliıp ósip tur.

Erjetken balların izli-izinen úylendirip, endi aqlıqlarınıń shawqımı kósheni basına kóteredi.

Negedur Gúljamal bul shawqımğa burıńıday máni bermeydi. Qaytama balkonına shıǵıp Xojabaydıń úy tárepinen **kóz úzgisi kelmeydi**. Xojabay bolsa, ele sol bayaǵıday tınbaydı. Dárwazasınan úsh dóńgelekli tashkasın aydap shıqtı. Tashka ishine bolsa úsh aqlıǵı minip alǵan. Bunday qızıqlı kóriniske Gúljamal háwes penen qaraydı. Bir waqıtları Xojabaydıń hayalınıń ashıwına tiygen waqıtta, ol: “Sende ol da joq” – degen edi oǵan. Bul gáptiń mánisine endi túsiniپ atır. Háwlisinde kirip-shıǵıp júrgen qońsı hayaldıń sırtınan **tásiyin qalıp óz awanına** sóylep otırar edi. – “Sende bar baxıt mende joq, áy qońsı hayal. Meniń **háwlırgen** sarayımınıń qasında kishkene ǵana bolǵan seniń jayıńnıń ishinde perishteler tolıp júripti. Sen sol waqıttıń ózinde durıs ayttıń. Haqıyqattan da, mende hesh nárese joq!”

Tapsırma 3.6.

1. Gúljamal neni túsiniپ jetti?
2. Xojabaydıń úyinde qanday ózgeshelik bar?
3. Gúljamaldıń gápindegi “perishteler” degende kim yamasa ne názerde tutılǵan?
4. Qızıl menen berilgen sózlerdiń mánisin keńirek túsindiriy.

Usı kúnleri úyine **qurday qatnaytuǵınlar** siyreksidi. Ózi de aylap bul kósheni **shańǵıtıp ótkendi** qoydı. Dárwazasınan heshkim kirip-shıqpaydı. Mish-mishlarǵa qaraǵanda, Gúljamal awır dártke jolıǵıptı. Shet elde emlenip atırǵan uqsaydı, degen gáppler ǵana aytilar edi.

Tapsırma 3.7.

1. Qızıl menen berilgen sózlerdiń mánisin túsindiriy.
2. “Mish-mishlarǵa qaraǵanda” sózler dizbegi qaysı aǵza wazıypasın atqarıp kelgen hám onı qanday sózler menen almasırap qollansa q boladı?

Kórkem ádebiyat stiline kórkem shıǵarmalardıń jazılıw stili kiredi. Kórkem shıǵarmalardaǵı leksikalıq baylıqlar hám grammatikalıq qurallar onıń syujeti hám obrazlılıǵına ılayıq keń qollanıladı. Turmıstıń hámme tárepine – tábiyat kórinislerine, adamlarǵa, haywanat hám janlı maqluqlarǵa, jámiyetlik-siyasiy turmısqa hám ekonomikaǵa, úrp-ádet hám t.b. tarawlarına qatnaslı bolǵan sózler, sóz dizbekleri, onıń tiykarǵı súwretlew materialı boladı. Kórkem ádebiyat stiliniń ózine tán ózgesheligi onıń janrlıq túrlerine baylanıslı. Hárbir janrdıń ózine tán kórkemlik ózgesheligi boladı. Máselen, poetikalıq shıǵarmalarda, olardıń stillik ózgesheligine, dawıs ırǵaǵınıń birgelkiligine ılayıq qatarlardaǵı sózlerdiń buwın sanların, hárbir qatardaǵı eń sońǵı sózdiń

keliwi talap etiledi. Prozalıq shıǵarmalarda onıń tematikasına, tariyxıy dáwirine, syujetine hám obraz jasaw ózgesheliklerine baylanıslı xalıq tiliniń bay leksikasınan – tariyxıy sózler, arxaizmler, dialektlik sózler, sintaksislik konstrukciyalarınan keń paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stılınde obraz jasaw ushın tildiń kórkem súwretlew quralları hám stillik figuralar – epitet, metafora, metonimiya, teńew, sinekdoxa, giperbola, kórkem tákirar, inversiya, antiteza, ellipsis hám t.b. keń qollanıladı.

Tapsırma 3.8. Tómendegi súwretlerdiń biri tiykarında “Perishteli úy” degen temada kórkem-publicistikalıq tekst jazıń.

4-sabaq

Tapsırma 4.1. Tómendegi kórkem shıǵarmanı oqıń, pikirlewge tayarlanıń.

1) Qaraqalpaq xalqınıń uzaq ótmish tariyxınan berli saqlanıp kiyatırǵan qansha kóp úrp-ádet hám dástúrleri bar. Máselen, awqattan aldın qoldan suw alıw, awqattan keyin pátiya soǵıw, awqattı jasıúlkenniń baslawı, **awqattan** soń hámme menen teń turıw – bular tek ǵana awqatlanıw waqtındaǵı dástúrler. Bunnan basqa qansha dástúrlerimiz bar...

Sırttan kelgen adamǵa: “nan awız tiyiń” degen gápti hárbir **shańaraqtan** esitemiz. Bul dástúr de **erteden** kiyatırǵan dástúrlerimizdiń biri. Bul gápimizdi tómendegi “Tandır yamasa miymandos xalıq haqqında ápsana” atlı **shıǵarma** menen jalǵastırsaq dedik.

Tapsırma 4.2.

1. Bul abzac teksttiń mazmunı boyınsha qaysı túrine kiredi?

A) informaciyalıq tekst B) didaktikalıq tekst C) súwretlew teksti

2. Siz qaraqalpaq xalqına tán qanday úrp-ádet, dástúrlerdi bilesiz?

3. Teksttegi kóp noqat ne ushın qoyılǵan?

4. Qızıl menen berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń, olardıń eki sınıarlı sinonim be yamasa kóp sınıarlı sinonim ekenligin aytıń.

2) Áyyem-áyyem zamanda, sheksiz Turan sahralarında, aq kókirek, tek **qara miyneti – taban eti, mańlay teri** menen kún keshirip, hadal ómir súretuǵın bir xalıq bolıptı. Olardıń erkekleri duǵıjım deneli, shetinen palwan, oǵırı ǵayratlı adamlar eken.

Basqalardan ayırılıp turatuǵın bir ózgesheligi – olar basına qara qalpaq kiyip, onı hasla taslamaydı eken, hátte uyqıǵa jatar gezde de qalpaǵı menen júzin kólegeylep, betiniń ústine bas kiyimin qoyıp uyqılar eken. Al qızları bolsa, oǵada iybeli bolıp, basına ǵazna maqpaldan pópekli taqıya kiyip, er jetkenshe tulımshaǵı menen júrer eken.

Tapsırma 4.3.

1. Qızıl menen berilgen sózler qanday sinonim bola aladı?

A) semantikalıq B) kontekstlik C) grammatikalıq

2. Tiykarǵı bólimniń ekinshi abzacındaǵı súwretlew arqalı qaysı xalıq kóz aldınızǵa keldi?

3. Ǵazna maqpal taqıya, tulımshaǵı sózleriniń mánisin túsindirme sózlikten tabıń.

Kúnlerden bir kún qońsılas eldiń patshasınıń balası bul eldiń húkimdarınıń jalǵız qızınıń sulıwlıq dańqın esitip, ahıw-zar áylep, ashıq bolıp qalıptı. Ol arnawlı túrde jawshı jiberip:

– Qálegeninshe qalıń mal beremen, – dep gózzal qızdıń qayılshılıǵın soraptı.

Qız **baylıq, dańq, mártebe** ushın ózge jurtqa ketkisi kelmey qarsılıq bildiripti.

– Eger aytqanımızǵa kónbeseńiz, biz elińizge **uris ashıp, sizlerdi qural menen jawlap alamız**, – depti dushpan tárepi bul gáplerden **qorqıp, seskener** dep oylap.

Solay etip, aqsaqallar el basshıları menen áskerlerdiń sárdarların jıynap oylasıp, bir sheshimge kelipti: tań atıwdan óz jurtınıń shegarası boylap, tandır dúzetiwge kirisipti. Buǵan kempir-ǵarrılar, qatın-qalashlardan baslap, kishkene, apıl-tapıl júretuǵın nárestelerge shekem qatnasıptı.

Tapsırma 4.4.

1. Bul gáplerdegi irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aytıń.
2. Qızıl menen berilgen sózler óz ara sinonim bola ala ma?
3. Eki ortada urıstıń baslanıwına ne sebep bolǵan?

Sonda awır ılay jumısınan sharshaǵan, máseleniń túp-tórkinin durıs ańlap jetpegen adamlar tońqıldasıp, tandır soǵıwǵa qarsı shıǵıptı.

– Joq, – depti sonda eń **kekse hám nuranıy** bir aqsaqal. – Biz tandırdı óz elimizdiń shegarası boylap qoyıp shıǵamız, bul birinshiden – biziń ata-babamızdan qalǵan miyras – jurtımızdıń uzınına-enine qanshama keńlikti alıp atırǵanın ańlatadı. Ekinshiden – bul biziń miymandos, haq niyetli xalıq ekenimizdi, sırttan adam kelse, jıllı júzlilik penen, ıssı nan menen kútip alatuǵınlıǵımızdı bildiredi, al eger jaw tákabbirlik etip, tandırdı buzıp, shegaramızdan ótse, ol hesh waqıt mandımaydı, sebebi tandır buzǵandı táńirim jaqsı kórmegen, ol qudaydıń qulı emes, – dep tamamlaptı ol gápin.

Sóytip, bul xalıq úlken awızbirshilik penen eliniń shegarası boylap tandır dúzetip, keleshek áwladqa ata mákanın belgilep beripti hám ózliginiń oǵırı miymandos xalıq ekenligin dálillep kórsetipti.

Tapsırma 4.5.

1. Qızıl menen berilgen sózler óz ara sinonim bola ala ma?
2. Aqsaqal ne maqsette tandır soqtıradı?
3. Xalqımızdıń miymandoshlıǵın bildiriwshi qaysı dástúr haqqında aytılıp atır?

Belgilengen múddet pitkende, erkekleri qara qalpaqtı bas kiyim etip kiyetuǵın elge dushpan basıp kirmekshi bolıptı. Sóytip, bul el shegarasına san mıń atlı áskerler kelse, ayaq basar orın joq, shegara tandır menen qorshalıp turǵan eken.

– Endi ne qılamız, bul neniń mánisi eken?! – dep áskerler ań-tań bolıp, hayran qalıstı.

– Áy, buzıp kireyik, bizge qarsı turıwǵa tayarlanıwdıń ornına, bul aqmaqlardıń qılǵan isine qara! – dep alǵa qaray dápinipti sonda bir qopal jawınger.

– Yaq, yaq! – dep toqtatıptı onı sonda aqıllı áskerbası. – Qorǵan salmay, shegaraǵa tandır ornatqanına qaraǵanda bul bir biymálel, ózine tiymeseń, seniń menen isi joq, **márt, mómin** xalıq eken, tandırda biziń ómirimizdiń ózegi bolǵan házireti nan-shórekler pisedi, onı buzıw insanıylıqqa jatpaydı, bulay is etiw – pútkil tirishilikke qarsı shıǵıw degendi ańlatadı! – depti ol hám áskerlerdi irkip, keynine qaytarıptı.

Eline kelgennen keyin, patsha buǵan narazı bolıp, buyırıqtı orınlamaǵanı ushın áskerbasınıń gellesin almaqshı bolıptı. Lekin **ádalatsız** húkimge heshkim qol urmaptı.

Qaytama narazı xalıq áskerlerge qosılıp, sarayǵa hújim jasap, jawız patshanı qulatıp, **ádil** áskerbasını húkimdar etip saylaptı.

(Alp Sultan)

Tapsırma 4.6.

1. Dushpanlar soǵılǵan tandırlardıń mánisin durıs túsindi me?

2. Qızıl menen berilgen sózler óz ara antonim bola ala ma?

3) Bul ápsanadan túsingenińizdey, tandır buzıwdıń ózi jaqsılıqqa alıp kelmes eken.

Milliy dástúr hám úrp-ádetler hárbir xalıqtıń milliylogin, ózine tánligin bildiredi. Basqa sırt el puqaraları turist sıpatında elimizge kelgende birinshi gezekte usı milliy dástúrlerimizge qızıǵadı. Bul dástúrler tek jolına islenip qoymastan, olarda tereń máni, ádeplilikniń belgisi jatır.

Tapsırma 4.7.

1. Basqa xalıqlardıń qanday dástúrlerin bilesiz?

Qaraqalpaq tilinde antonimlerdiń payda bolıwınıń tómendegidey usılların kórsetiwge boladı:

1. Bizdi qorshaǵan obyektiv dúnyadaǵı zat hám qubılıslar qatnasınıń adamnıń sanasında sáwleleniwi nátiyjesinde payda bolıwı. Bul usıl logikalıq túsiniqlerge baylanıslı boladı. Bunday antonimler **leksikalıq antonimler** dep ataladı. Mısalı: *keń-tar, biyik-pás, dana-aqmaq, quwıw-qashıw, alıw-beriw, saqıy-sıqmar* hám t.b.

2. Sóz jasalıw nátiyjesinde antonimlerdiń payda bolıwı. Bul usıl arqalı jasalǵan antonimler **grammatikalıq antonimler** dep ataladı. Mısalı: *aqıllı-aqılsız, biymáni-mánili, nadurıs-durıs* hám t.b.

3. Pútin gáptiń mazmunına baylanıslı qarsı mániniń payda bolıwı. Bul usıl arqalı jasalǵan antonimler **kontekstlik antonimler** dep ataladı. Mısalı: 1. *Gey jaslardıń muhabbatı **qańbaqtay**, gey jaslardıń muhabbatı **qarmaqtay** (T.J.). Qızdıń kewli **báhár** ol, eger jawlay almasań **báhár** emes, **záhár** ol (J.I.).*

Antonimlerdiń qatar qollanıwı nátiyjesinde stilistikalıq figura – **antiteza** payda boladı. Antiteza qatarlardaǵı sózlerdiń mánisiniń ótkirligin, tásirliligini arttıradı. Mısalı:

Hámel barda ataldı ol **danışpan**,

Hámel ketti, artıq kórmes **awısthan** (T.J.).

Tapsırma 4.8. Sinonim, antonimlar boyınsha teoriyalıq biliminizdi sınağan halda tómendegi gáplerde olardıń qaysı biri bar ekenligin anıqlań.

1. Óz abırayınızdı sizler de ózlerińiz tókpey-aq qoyıń, bir bilmeslik danadan da, ladannan da ótedi, úlken kópır keshirimli keledi (Sh.S.). 2. Onıń ornına miynet etsin, jumıs islesin! (Q.M.) 3. Adamlar jaman at tağıwǵa bende emes, al jaqsı attı teginlikte bermeydi (Q.M.). 4. Kimdi kúldirdi, kimdi keyidi, kúnshıǵıs qızarıp kiyatırǵanda Esbergenniń aynasın qaqtı (Sh.S.). 5. Qáne, ne gápińiz bar, jámaát, oylanıp kelsin dep májilisti irkip qoydıq, bul qıyın-qıstaw jaǵdaydan qutılıwımız ushın ne qılıwımız kerek? – ornına barıp otırıp, jıynalıstıń jılawın óz qolına aldı da páste otırǵan Esbergenge ımlap edi, ol negedur “soń” dep, basın shayqadı (Sh.S.). 6. Tuwılǵan jer hámmege de totıya, bárshege de qádirli (Q.M.). 7. Adamlardıń úyine qońsı-qoba kelip ketetuǵın bir ayaq jol, soqpaq keletuǵın bolsa, al Lepestiń úyine tórt tárepinen tórt dańǵıl jol tireledi (Q.M.). 8. Hámmе tınıshlangan soń Esbergen ornınan turıp: “ornınan alınsa alınsındaǵı, ornına meniń bolǵanıм qolaysız bolar ózim basqılap!” dep, kútá álpayımlılıq, kishiپeyillik, sıpayılıq bildirip otırdı (Sh.S.). 9. Bıyılları barı turıp, joq degendi shıǵarıp júr (Ó.X.). 10. Mine sonlıqtan da, Lepes Kamaldı tuwısqan inisi Xalmurattan zıyat kórse kóredi de, hesh kem kórmes (Q.M.). 11. Ekinshisinde, dushpanıń “shaqaq” atıp kúlip, saǵan qosılıp doslarıń shın kewli menen jılaydı. Sonlıqtan quwanış ta, qayǵı da eń birinshi shúkiranalıq, sabır-taqat, temirdey qatallıq kerek sıyaqlı (Q.M.). 12. Onıń jazǵanınan jazbaǵanı jaqsı edi, bul jazıwlar birese dostımdı qayǵırtsa, birese ákem haqqında kóbirek táshwishlendirip tasladı (Sh.S.).

Tapsırma 4.9. Tómendegi tekstti oqıń. Usı sıyaqlı milliy qádiriyatlarımız haqqındaǵı publicistikalıq tekst jazıń.

Qaraqalpaq dástúrlerinen biri – qız uzatılarda háwjар aytıw.

Háwjardıń ayırım qatarları búgingi kúnge de jetip kelgen. Belgili ilimpaz ádebiyatshı Kamal Mámbetovtıń “Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tariyxı” kitabında “Háwjар”dıń burınǵı ayılǵan birqansha túrlerin berip, bulardı ilimpaz N.Dáwqaraevtıń kitabınan alǵanlıǵın atap kórsetedi. Mısalı:

Tekiymenttiń shet bawın,
Oya tursın, yar-yar-aw.
Toy basına tuw biye,
Soya tursın yar-yar-aw.
Men apama aytayın,
Ákeme ayt dep, yar-yar-aw,

Meni dese biyilsha,
Qoya tursin, yar-yar-aw.

Jilama qiz jilama,
Baxtin bolgay, hawjar.
Jarasiqli baxtina,
Taxtin bolgay, hawjar.
Irza bol el-xalqina,
Oynap-kulip, hawjar.
Koz tiymesin baxtina,
Jolin bolgay, hawjar.
Hadal xizmet etkeyseñ,
Ata-anaña, hawjar.
Kulip kelip ketkeyseñ,
Torkiniñe, hawjar.

5-sabaq

Insan ómirinde náresteniñ tuwılıwı hám oğan ism qoyıw úlken quwanish, shañaraqtıñ baxtı, násil deregi, ata-ananıñ, qoñsı-qobanıñ, eldiñ, xalıqtıñ quwanışı. Sonlıqtan da nárestege ism beriw úlken waqıya. Xalqımızda ism tañlawdı jası úlken, itibarlı adamğa tapsırıw úrdıs bolğan, ol áyyemnen kiyatırğan salt bolıp, “Emennen besik jondırıp, jırawğa ism qoydırıp” degen fraza sonnan qalsa kerek. Sonday-aq, eski ádebıy **esteliklerde** de jaña tuwılğan **nárestege** shıraylı ism qoyıw ata-ananıñ parızı ekenligi aytiladı. Mısalı: Káykawıstıñ XI ásirde dóretilgen “Qabusnama” shıǵarmasında bılay delingen: “Áy perzent, sen balalı bolsañ, oğan jaqsı ism qoyǵıl, sebebi atadan perzenttiñ haqısıniñ biri – bul jaqsı ism qoyıw”.

Tapsırma 5.1.

1. Balağa ism tañlaw da milliy dástúrlerimiz esaplana ma?
2. Balağa ism tañlawdıñ birneshe mánisin keltiriñ.
3. Qızıl menen berilgen sózlerdiñ sinonimlerin aytıñ.
4. Káykawıstıñ aytqan gápindegi feyil onıñ qaysı meyili arqalı bildirilgen?

Násil dawamlılıǵın bildiredi

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

Tapsırma 5.2.

“Emennen besik jondırıp, jırawğa ism qoydırıp” degen násiyat qatarlarında ne ushın “emen”, “jıraw” sózleri paydalanılğanın túsindirip berıń.

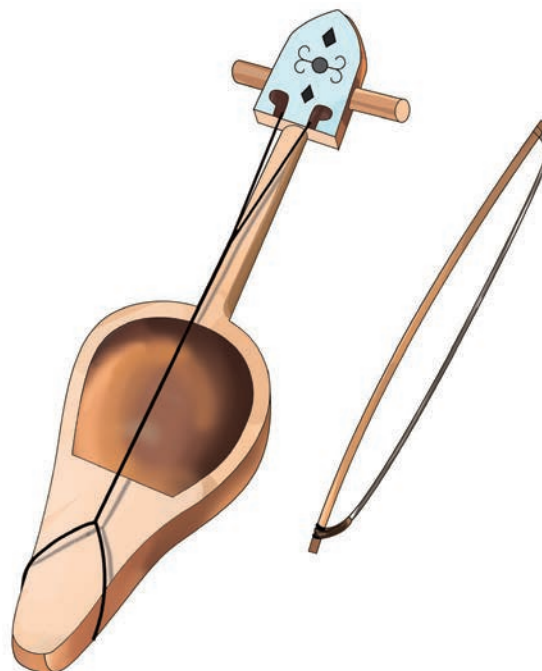

Tapsırma 5.3.

“Atadan perzenttiń haqısınnı biri – bul jaqsı ism qoyıw” ekenligin biler me edińiz?

Balağa ism tańlawda da tereń mánili, tálim-tárbiyalıq, ruwxıy ólsheń bar. Boyına, oyına ismi jarassın, – deydi xalqımız. Usı jerde belgili ilimpaz-jazıwshı, professor Kamal Mámbetovtıń qaraqalpaq xalqınıń dúbirli waqıyalarğa tolı bolğan XVI ásirdegi turmısın súwretlegen “Posqan el” romanınan bir úzindi keltirip ótkim keldi. Balasına Múyten jırawdıń “Hákim” dep ism qoyğanına tańırqanğan Tağaymuratqa jıraw qıl qobızdı qolına alıp, bılay dep juwap beredi:

“Háy” háripti qosqanıń,
Hasıl bolsın, – dep edim.
“Áy” háripti qosqanıń,
Ádil bolsın, – dep edim.
“Káf” háripti qosqanıń,
Kúnshillik degen jaman dárt,
Bolğanında kóre almas.
Eldi ertip izine,
Kópshil bolsın, – dep edim.
“I” háripti qosqanıń,
Adamzattıń arqawı,
Tórelik penen iltipat,
Sıpayılıq bar jerde,
Sultanda bolar saltanat,
Iltipat jigit joldası,
Júrgen barlıq jerinen,
Jaqn bolsın, – dep edim.
“Mim” háripti qosqanıń,
Adamzattıń dushpanı.
Ózimshillik, menmenlik,
Menmenlikten qutılıp,
Parasatlı hám pámli,
Aqıl bolsın, – dep edim...
Tuwılğan mınaw perzentıń,
Qartayǵanda quwatıń,
Qarsılastı jıqqanday,

Pátiń bolsın, – dep edim.
 Sıyłaǵanday xalayıq,
 El-jurtına ılayıq,
 Ulı Taǵaymurattıń,
 Hákim bolsın, – dep edim.

Itibar beriń, bir ǵana insan isminde ne degen tereń máni, ruwxıy estetikalıq talǵamlılıq, danalıqtıń nıshanı bar. Demek, milliy qádiriyatlarımızdıń ózegi bolǵan ana tilimizdegi adam ismleri xalqımızdıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri menen tıǵız baylanıslı eken. Al usı ata-babalarımızdan kiyatırǵan bunday biybaha dástúrlerimizdi bunnan bılay da qásterlep-abaylap, dawam etip, shańaraqta tuwılǵan hárbir nárestege eń jaqsı tilek-niyetler menen shıraylı, tereń mánili ismler qoyıwdıń tárbiyalıq áhmiyeti sheksiz.

(G.Álniyazova)

Tapsırma 5.4.

1. Múyten jıraw balası – Hákimniń hárbir hárbinde qanday niyet hám maqsetlerdiń bar ekenligin aytadı?
2. Siz óz ismińizdiń mánisin bilesiz be?
3. Ata-analar óz perzentlerine qaraqalpaqsha tereń mánili ismlerdi qoysa jaqsı bola ma, yamasa ózleri unatqan basqa xalıqlardıń ismlerin qoyıwı kerek pe? Ne ushın?

Aytılıwı jaǵınan hám seslik dúzilisi jaǵınan birdey, mánisi boyınsha ulıwma ózgeshe sózler toparın **omonimler** dep ataymız. Omonimler kórkemlew quralları sıpatında ayılajaq pikirdi uyqasıqlı, dıqqat awdararlıq etip kórsetedi. Mısalı:

*Toyǵa barsań, burın **bar**,
 Burın barsań orın **bar** (naqıl).*

Omonim sózler bir sóz shaqabınan da, hár túrli sóz shaqabınan da jasaladı hám mánisi jaǵınan bir-birinen heshqanday baylanıssız ǵárezsiz sózler bolıp tabıladı.

*Oqıp kórse, bir yarım **ay** burında,
 Óz shtabı joǵaltıptı Asqattı.
 Máhálinde erte turıp jay jatıp,
 Toqtamadı ketkende de **ay** batıp (T.J.).*

Tapsırma 5.5.

Tómendegi ǵáplerden óz ara omonimlik qatnasta qollanılǵan sózlerdi tabıń.

1. – Jer qattı bolsa, ógiz ógizden kóredi, wazıypa qattı, talap qattı, paxtanıń deregi az, alıp-topılıspaqtı azaytıp, azaytıp deymiz-aw, pútkilley saplastırıp, aqılǵa is buyırıp, is eteyik (Sh.S).
2. Qoy, endi ólgen ólini tepkiley bersek bolmas, “Jurt degen

qoy deydi, qoy degen awish, aydağan jağıña kete beredi, qoydan adamniñ bir parqı – bunı shıbıq penen emes, sheshenlik penen óziñe inkar qılasañ”, bir qátege eki jaza jábir boladı (Sh.S). 3. “Buğurlım jer basıp júrgenime shúkir, bayağıdan ketkenimde men mingen atlar da sallaqxanağa keterde atım shıgıp ketedi eken, endigi jağında aman bolıp, bir abıray alıp ketsek” (J.S.)

4. Jas kelinshek áwel az-kem albırap,
Dárhál ózin jıyıp aldı da biraq,
Kózime jas aldım, eljirep kewil. (I.Y)

Qaraqalpaq tilinde omonim sózler basqa da túrkiy tillerindegi omonimler sıyaqlı birneshe túrlerge bólinedi:

1) Sózler geyde tek belgili bir formalarında ğana bir-biri menen birdey bolıp keledi. Mısalı: *Kel Polat, sanasayıq **birge**,*

*Neshe bolar mıñdı qossañ **birge** (J.D.).*

Bunday omonimler **omoformalar** dep ataladı.

2) Sózlerdiñ jazılıwı hár qıylı bolıp, biraq sóylewde olar birdey bolıp ayılardı. Bunday omonimler **omofonlar** dep ataladı. Mısalı:

*Átirapı jaynağan **bağ**,*

Balalar júr warq-sharq (T.J.).

*Aldındağı malıñdı **baq**, tayağıña oylasa ber sóytip (M.D.).*

*Ol qátesiz **jaza aladı**. Xan qol astındağı saray ámeldarların **jazaladı**.*

3) Birdey bolıp jazılıp, biraq sóylewde **hár** qıylı ayılatuğın sózler **omograflar** dep ataladı: **tur** (*turiw*) – **tur** (*jaristıñ turı*), **ura** (*atlıq*) – **ura** (*tañlaq*).

Tapsırma 5.6. Tómendegi tekstte qızıl menen berilgen sózlerdiñ hám sinonimin, hám antonimin aytıñ.

Burıñgı ótken zamanda bir bala anası menen **jasagan eken**. Olar **joq-juqa** jasağanı sebepli kóp nársege pulı jetpepti. Bir kúni **jorası** oğan oziniñ oqığanların **úyretpekshi** bolıp úyine shaqırıptı. Biraq bala onıñ xat jazatuğın taxtasın urlap úyine alıp kelipti. Anası onı **maqtaptı**. Keyingi sapar ol birewdiñ tonın alıp keledi, anası jáne de **kewillirek** qabıl etti. Waqıt ótip bala erjetti, jigit boldı, sheberligi artıp, endi **úlkenirek** urlıqlarğa qol urdı. Aqır, adamlar onı urlıq islegen jerinde **uslap aladı**.

Bul mámlekette urlıq islegen adamğa **kópshiliktiñ** kóz aldında “Ólim” jazası beriledi eken. Jigittiñ qolların qayırıp, ólimge húkim etilgenler qatarında onı da súyrep ketipti. Anası olardıñ artınan kóksine mushlap, dad salıp **jılap** izinen eripti.

Bir waqıtta jigit bılay dedi: «Anajanım, qulağıñızğa aytarım bar!»

Anası kelip qulağın tutqan edi, ulı onı ğars etip tislep úzip aldı. Ana perzentine renjimedi. Qasındağı adamlar jigitke baqırdı: «Sonsha jinayatiñ jetpegendey, tuwğan anaña bul ne islegenıñ?»

Sonda jigit bılay dedi: «Hey adamlar!!! Men taxtashanı ákelip, eñ dáslepki urlıqtı islegenimde, anam meni jazalağanda edi, táğdirim pútkilley basqa joldan ketken, házir meni óltiriwge ákelmegen bolar edi!»

(Ráwiyat)

III BÓLIM. HUQÍQTAN MINNETKE DEYIN

1-sabaq

Hár jılı 8-dekabrde qabıl etilgen kúni belgilenetuǵın “Konstituciya” haqqında nelerdi bilemiz?

“Konstituciya” sózi tariyxta birinshi máрте Áyyemgi Rimde payda boldı. Rim imperatorlarınıń ayırım páрманları “konstituciya” dep atalǵan.

Tapsırma 1.1.

1. Konstituciyanıń qabıl etilgen kúnin ne sebep belgileymiz? Onıń turmısımızda áhmiyeti qanday?
2. Konstituciyanı qabıl qılıwda baslı orında ne maqset kózde tutiladı?

Birden bir tiykarǵı nızam kórinisindegi jazılǵan birinshi Konstituciya XVIII ásirde Amerika Qurama Shtatlarında payda boldı. AQSH Konstituciyasında tek 7 statya bolıwına qaramastan, bul hújjet házir de bar. Házirgi kúnde dúnyadaǵı barlıq mámleketler óz konstituciyasına iye. Demek, konstituciya **jámiyet turmısı hám mámleket dúzilisin tiykarǵı qaǵıydaları menen bekkemlewshi** bas nızam eken. Bul hújjetke insan **huqıq hám minnetleri** belgilep berilgen.

Tapsırma 1.2.

1. Bul bayanlaw qaysı stilge kiredi?
2. Konstituciya sózi ne ushın bas hárip penen berilgen?
3. Qızıl menen berilgen sózlerdi gáp aǵzalarına tallaw isleń.
4. Respublikamızdıń konstituciyasında neshe statya berilgen?

Mámleketlik nıshanlar usı konstituciyamız belgilep bergen eń áhmiyetli hújjetler **bolıp esaplanadı.**

Tapsırma 1.3.

1. Qızıl menen berilgen sózler qaysı stildiń shtamp sózleri?

2. Bul shtamp sózler neshinshi bette bildirilgen?

Keliń, Konstituciyamızda belgilengen insan huqıqları hám minnetleri berilgen statyalar menen tanısayıq:

24-statya. Jasaw huqıqı.

25-statya. Hárkim erkinlik hám jeke qol qatılmaslıq huqıqına iye.

27-statya. Hárkim óz atı hám abırayına, jeke ómirine, jasaytuǵın jayına heshkimniń aralasa almawı huqıqına iye.

28-statya. Ózbekstan Respublikası puqarası respublika aymaǵında bir orınnan ekinshi orıńa kóshiw, Ózbekstan Respublikasına keliw hám ketiw huqıqına iye.

29-statya. Hárbir adam pikirlew, sóz hám isenim erkinligi huqıqına iye.

Tapsırma 1.4.

1. Jasaw huqıqı degende neni túsinesiz?

2. Insanniń jeke ómirine basqa adamniń aralasıwı júz berse, ol belgili tártipte jazalanadı. Bunday aralasıwǵa qanday mısıl keltire alasız?

3. Sóz hám isenim erkinligi degende neni túsinesiz?

4. 25-statyadaǵı berilgen gáptiń baslawısh aǵzasınıń ornın mazmunlas qanday sóz benen almasıwǵa boladı?

5. 28-statyadaǵı gáptiń anıqlawıshları qaysı sóz shaqabı arqalı bildirilgen?

Ekonomikalıq hám sociallıq huqıqlar:

36-statya. Hárbir shaxs múlkiyesi bolıwǵa haqlı.

37-statya. Hárbir shaxs miynet etiw, erkin kásip tańlaw huqıqına iye.

39-statya. Hárkim qartayǵanda, miynetke jaramsız bolǵanda, baǵıwshısınan ayrılǵanda hám nızamda ayılǵan basqa jaǵdaylarda sociallıq támiyinleniw huqıqına iye.

40-statya. Hárbir insan sapalı medicinalıq xızmetten paydalanıw huqıqına iye.

41-statya. Hárbir adam bilim alıw huqıqına iye.

42-statya. Hárbir insańǵa ilimiy hám texnikalıq dóretiwshilik erkinligi, mádeniyat jetiskenliklerinen paydalanıw huqıqı beriledi.

Tapsırma 1.5.

1. Múlk iyesi sol múlkke qatnaslı qanday huqıqqa iye bola aladı dep oylaysız?
2. Sociallıq támiyinleniw degende neni túsinesiz?
3. Ilimiy hám texnikalıq dóretiwshilik degende neni túsinesiz?
4. 42-statyadaǵı gáptiń bayanlawıshı feyildiń qaysı dárejesi arqalı bildirilgen?

Endi insanniń minnetlerine keletuǵın bolsaq:

47-statya. Konstituciya hám nızamlarǵa boysınıw.

48-statya. Basqa adamlardıń huqıqları, erkinlikleri, abırayı hám qádir-qımbatın húrmet etiw.

49-statya. Ózbekstan xalqınıń tariyxıy, ruwxıy hám mádeniy miyrasın qásterlep saqlaw.

50-statya. Qorshap turǵan ortalıqqa abaylap qatnas jasaw.

51-statya. Nızam menen belgilengen salıqlar hám jergilikli jıyımlardı tólew.

52-statya. Ózbekstan Respublikasınıń qorǵawshısı bolıw, áskeriy xızmetti ótew – hárbir puqaranıń minneti esaplanadı.

Tapsırma 1.6.

1. Huqıq hám minnettiń qanday ózgesheligi bar ekenligin bildińiz be?
2. Neshinshi statya ekologiyaǵa baylanıslı minnetlilikke bildiredi eken?
3. Neshinshi statya ekonomikalıq minnetlilikke bildiredi?
4. Nesinshi statya mámleketlik múlklerge qol qatılmaslıqtı támiyinleydi?

Ilimiy stil ilim-pán, texnika hám islep shıǵarıw menen baylanıslı qollanıwshı stil. Ol óz ishinde jáne ilimiy-texnikalıq, ilimiy-hújjetlik, ilimiy-ulıwmaxalıqlıq, ilimiy-sabaqlıq sıyaqlı birneshe túrlerge ajratıladı.

Ilimiy stildiń tómendegidey ózgeshelikleri bar:

- 1) xabardıń obyektivligi, anıqlıǵı;
- 2) sóylewdiń maǵlıwmatlarǵa baylıǵı;
- 3) pikirdiń qısqa bayanlanıwı;
- 4) avtor individuallıǵınıń sezilmesligi;
- 5) emocionallıq, obrazlılıqtıń bolmawı;
- 6) atama, keste, belgi, sızılmalardıń bar bolıwı;

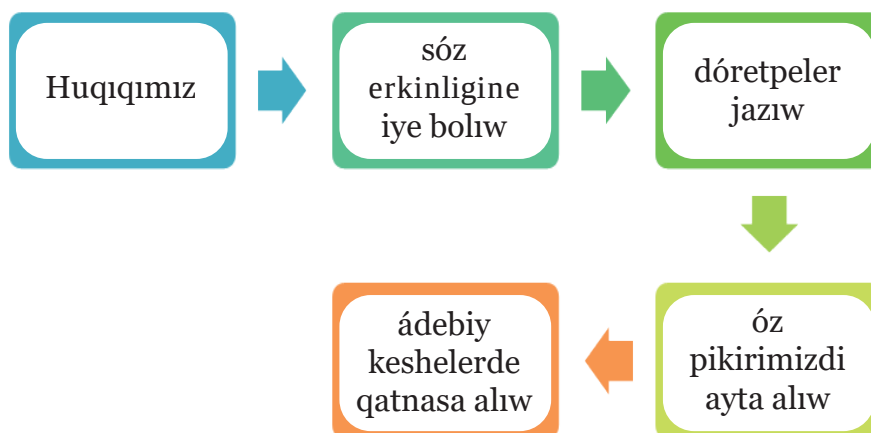

- 7) ádebiy til normalarına qatañ ámel qılıwı;
- 8) pikirdiñ dálillengenligi, izbe-izligin saqlawı;
- 9) ellipsis qubılıslarınıñ bolmawı;
- 10) hár qıylı túsınıklardi beriwshi atlıqlardıñ kóp qollanılıwı;
- 11) atlıqlardı, tiykarınan, birlik sanda paydalanıwı;
- 12) tekstte kóbinese feyildiñ belgisiz dárejesiniñ qollanılıwı;
- 13) arnawlı baylanıstırıwshi sóz hám sóz dizbekleriniñ qollanılıwı;
- 14) óziniñ **“dep ataladı, bolıp esaplanadı”** hám t.b. shtamp sózlerine iye bolıwı.

Tapsırma 1.7.

Siz oqıwshı sıpatında qanday huqıqlarğa iyesiz? Bul huqıqlar jáne qanday huqıqlardı keltirip shıǵaradı? Qanday nátiyjelerge erisemiz? Bul sorawlardı sxemalar járdeminde kórsetiñ. Máselen, sóz erkinligi huqıqı, bilim alıw huqıqı, medicinalıq kórikten ótiw huqıqı, jasaw huqıqı, dem alıw huqıqı hám t.b. Úlgi:

Kórip turǵanıńızday sóz erkinligine iye bolıw huqıqı arqalı dóretpeler jasa alamız, olarda óz pikirimizdi erkin bere alamız, ádebiy keshelerde qatnasa alamız.

Endi minnetlerimizdiñ de nátiyjesin usı sıyaqlı sxemada kórsetiñ. Úlgi:

Kórip turganıńızday mámleket múlkinе zıyan keltirmew nátiyjesinde mektep múlki abaylap saqlanadı, onıń abaylap saqlanıwı nátiyjesinde ádeplilik minnetimiz qalıplesedi, ádeplilik minnetin orınlasaq, biz jánjellespeymiz.

Tapsırma 1.8. Tómendegi teksttiń ilimiy stilge tán ekenligin dálillep beriń.

Tashkenttegi eń dáslepki televiziyalıq uzatıw hám qabıl etiwshi úskene XX ásirdeń 20-jıllarında Orta Aziya mámleketlik universitetiniń (házirgi Ózbekstan milliy universitetiniń) fizika fakultetinde proektlestirilgen bolıp, onı ilimiy xızmetker B.P.Grabovskiy ámelge asırǵan edi. Olar rossiyalı fizik alım B.A.Rozing tárepinen usınıs etilgen “Elektroskopiya” (uzaqtan kóriw) ideyasın dawam ettirdi. Nátiyjede 1928-jılı óziniń shákirti I.Belyanskiy menen birgelikte “Elektronur járdeminde hárekettegi kórinisti bir orınnan ekinshi orıńǵa uzatıw hám qabıl qılıw múmkinshiligin beretuǵın “Telefot” sistemasın jarattı. Bunıń ushın olarǵa “5592” sanlı patent beriledi. Olardıń bunday nátiyjelerge eriswine belgili rus ilimpazları professor N.N.Zlatovratskiy hám B.I.Popovlar jaqınnan járdem beredi hám qollap-quwatlaydı. Mine, usı ilimdegi ashılıw nátiyjesinde, búgin pútkil dúnya xalıqlarınıń kúndelikli turmısınıń ajıralmas bólegine aylanǵan televidenieniń qalıplesiwine hám rawajlanıwına tiykar jaratıladı.

1954-jılı Tashkentte teleoray qurılısı baslandı. 1956-jılı 5-noyabrden baslap Tashkentte turaqlı kórsetiwler jolǵa qoyıldı. Usı kúni 2 saatlıq telekórsetiw bolıp ótti. 1962-jıldan baslap Tashkent telestudiyası eki baǵdarlamada kórsetiwler bere basladı. 1967-jıldan Moskva televideniesi hám 1971-jıldan baslap Tashkent televideniesi reńli kórsetiwlerge ótken. Oraylıq Aziyada birinshilerden bolıp kóshpeli televiziyalıq stanciya arqalı reńli kórsetiwlerdi efirge beriw usı jılı Ózbekstanda baslandı.

(D.Bekbawliev)

2-sabaq

1) Gender teńligi degende neni túsinemiz?

Gender teńlik, anıǵıraǵı erkekler hám hayal-qızlar ortasındaǵı teńlik – bul shańaraqta erkekler hám hayallar ortasında teń huqıqlarǵa erisiwdi názerde tutıwshı túsiniq hám basqa da qatnasıqlardı ámelge asırıwshı nızamlı qubılıs. Bazıbir ilimpazlardıń pikirinshe, gender teńligi – bul patriarxallıq sistemasınan keyingi jámiyetlik qatnasıqlardıń keyingi basqıshı. Gender teńligi maqseti shaxs sıpatında qalıplesiwine tosqınlıq etiwshi barlıq jámiyetlik tosqınlıqlardı úyreniw hám joq qılıw, sonday-aq, ómirdiń barlıq tarawlarında erkekler hám hayallar shaxsın ańlaw ushın teń jámiyetlik imkaniyatlardı jaratıwdan ibarat.

2) Ózbekstan gender teńligi kórsetkishi diziminde 2019-jıldan baslap qatnasıwdı basladı. 2019-jıl jaǵdayına bola Ózbekstannıń gender teńligi kórsetkish dizimindegi 189 mámleket ishinde 62-orındı iyeledi. Birlesken Milletler Shólkeminiń Xalıqlar sanı birlespesi (UNFPA) ekspertleriniń pikirine qaraǵanda, Ózbekstandaǵı hár 100 000 nan 29 hayal gender teńsizlik qurbanı bolǵan.

3) Gender teńligi kórsetkishi dizimi boyınsha 62-orında Ózbekstan menen bir qatarda Kosta-Rika hám Urugvay da 0,288 kórsetkishi menen dizimge alınǵan. Orta Aziya mámleketleri arasında Qazaqstan 44-orındı, Qırǵızstan 82-orındı, Tájikstan 70-orındı iyelegen. Túrkmenda bolsa bul dizimde heshqanday maǵlıwmat kórsetilmegen.

4) 2019-jılı 2-sentyabrde qabıl etilgen 562-sanlı “Hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám de imkaniyatlar haqqında”ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı hayal-qızlardıń jámiyettegi ornına qaratılǵan huqıqıy qorǵaw, huqıqıy kepillik sıpatında maqullandı. Nızamnıń 1-statyasında kórsetilgenindey, nızamnıń maqseti – hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám de imkaniyatlardı támiyinlew, tártipke salıwdan ibarat. Usı Nızamnıń jáne bir kepilligi – Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 46-statyası menen baylanıslı.

5) Demek, gender teńliginiń de xalıqaralıq konstituciyalıq huqıqıy tiykarı kepillengen. Gender teńlik sociallıq teńlikti de ańlatadı. “Hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám de imkaniyatlar haqqında”ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı tiykarında hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám imkaniyatlardı támiyinlew maqsetinde Ózbekstan Respublikasında Gender teńlikti támiyinlew máseleleri boyınsha Komissiya dúzilgen. Komissiyanıń wazıypası – hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám de imkaniyatlardı támiyinlew barısında jeke mámleketlik siyasattı ámelge asırıw, usı tarawda islengen jumıslar boyınsha Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisine málimleme beriw, hayal-qızlar hám erler ushın teń huqıq hám de imkaniyatların támiyinlewde xalıqaralıq shólkemler, sırt ellerdiń tiyisli uyımları menen birge islesiwdi ámelge asırıwdan ibarat.

6) Statistika boyınsha aytsaq, ótken jılı 166,5 mıń hayal-qızlar jumısqa orналаstırılǵan, 33,3 mıń hayal-qız kásip-ónerge oqıtılǵan. 48,4 hayal-qızǵa jumıssızlıq napaqası berilip, sociallıq qorǵawǵa alınǵan. Mayıplıǵı bolǵan 4,7 mıń hayalǵa turmıslıq texnika alıp

berilgen. 18,6 mlrd sum qarji esabınan 1040 hayal-qızlardıń turaq jay sharayatları jaqsılanıwına járdem berilgen. Qorgaw orderi, reabilitaciya orayları, isenim telefonu shólkemlestirilgen.

(*"Erkin Qaraqalpaqstan"*)

Tapsırma 2.1.

Joqarıdağı teksttiń abzaclarına qaysı temanı qoyǵan bolar edińiz?
Birinshi abzactiń juwabı úlgi ushın tańlap berilgen.

4	A	Gender teńlik haqqındaǵı nızamnıń mazmunı
	B	Gender teńligi – jınıslıq tosqınıqlardı saplastırıwshı nızamlı qubılıs
	C	Gender teńlik ushın dáslepki qádem
	D	Hayal-qızlar huqıqların qorgawdaǵı statistikalıq maǵlıwmatlar
	E	Gender teńliginiń mámleketler kólemindegi kórsetkish ornı
	F	Gender teńligi komissiyasınıń maqset hám wazıypaları

Gender teńligi haqqındaǵı nızam tek ǵana sociallıq támiynatqa mıtáj yamasa nızam qorgawına mıtáj bolǵan hayal-qızlardı qollap quwatlamaydı. Ol jámiyette kópshilik penen islese alatuǵın, hám shańaraqta, hám jumısta óz ornına iye bolǵan hayal-qızlarımızdı bunnan bılay da qollap quwatlawdı ámelge asıradı. Bunday hayal-qızlarımızdıń da ómirinen mısál keltirsek:

Men birneshe joybarlardıń investorıman, men bankirmen hám biznes jetekshisimen, sonday-aq, úsh perzenttiń anasıman. Biraq men bankir de, investor da, ana da emespen. Biz hayallar perpendikulyar dep esaplangan nárselerdi parallel atqara alamız. Men bul haqqında birinshi márte LinkedIn tarmaǵınıń tiykarın salıwshısı Richard Xofmannıń "Ómir – bul baslangısh is" kitabın oqıǵanımda oylaǵanman. Ol adamnıń tek bir nárselge qaray baǵdarlanıwı onıń basqa islerden artta qalıwına alıp keledi. Sizde bárha B rejesi hám Z rejesi bolıwı kerek. Sonı da aytıp ótiw kerek, siz ushın B rejesi de, Z rejesi de súyikli jumıs bolıwı kerek.

"Jıldıń eń jaqsı isbilermen hayalı" sózi

Mirzagul Sapaeva 1985-jili institutni tabishi tamamlap, J.Aymurzaevning "Berdaq" spektaklindegi Hurliman roline tez kirisip ketti, bul oning ulken teatr saxnasidagi birinshi debyuti edi. Bunnan keyin S.Xojaniyazovning "Suymegenge suykenbe" sinde Aysanem, Q.Bayseytov, Q.Shanqitbaevlarning "Ush boydaq" shigarmasida Aysuliv rollerini atqardi.

1987-jili teatrdagi qaraqalpaqning birinshi operasi - N.Muxammeddinovning "Ajiniyaz" operasi saxnalastirilatuvin boldi. Operada bas qaharmanlarning biri Ajiniyazni jaqsi koretuvin qiz Ayborek rolin belgili opera qosiqshilari B.Nadirov, T.Xojanazarov, M.Xojaniyazov, K.Serjanovlar menen birge ol sheberlik penen atqarip shiqti. Konservatoriya emes, muzikal drama bolimin pitkeren jas aktrisa ushin bul qatti sinaqli mawritler edi. Bul roli ushin M.Sapaevaqa "Qaraqalpaqstanqa xizmet koresetken artist" hurmetli atagi berildi. Bunnan keyin de ol koplegen pyesalarda bas rollerini atqardi. 1993-jili "Ozbekstan Respublikasida xizmet koresetken artist", 1994-jili "Turkmenstan Respublikasida xizmet koresetken artist", 2000-jili "Ozbekstan Respublikasi xalq artisti" hurmetli atqlarin aliwga miyasar boldi. 2020-jili Mirzagul apa "Mehnat shuhrati" ordeni menen siyliqlandi.

"Insan hamme waqit qanaat penen jasawi kerek. Har kuni atqan taanima shukirlik etemen. Teatrdagi jame oynaytuvin rollerim kop. Ustazlarim S.Awezova, O.Dawletova, M.Xalmuratovalar teatrga kelgenimde kop jardem etti, olarning patiyasini aldım. "Ay tutilgan tunde" spektakli qoyilsa, Teñgebiykeni oynasam - dep niyet etemen" dep sozin juwmaqladi aktrisa Mirzagul apamiz.

(G.Raxmanova)

Tapsırma 2.2. Toparlarga bolinip, gazeta-jurnal, internet materiallari tiykarında ozleriniz bilgen yamasa esitken jamiyette ozining salmaqli ornina iye bolgan hayal-qizlarimiz haqqında prezentaciya islen.

Epigrafi doretivshilik jumistini jazilwında kirisiv waziyasini atqaratuvin uran, naqil-maqal, aforizm, citata yamasa korkem uzindi. Bul birliklerde jazilajaq doretpenini tiykaragi ideyasi ham mazmunini oz sawlesini tabiwı kerek. Epigrafi korkem shigarmalarda qollanilganda oqiwshinini diqqatini bolajaq waqiyaga bagdarlaydi. Keyingi waqitlarda epigraflar hatte ilimiy jumislarda da qollanilmaqta. Ulken kolemdagi prozalik shigarmalarda da harbir bapning temasini astinan jaziladi ham qawis ishinde epigrafini deregi jaziladi.

Shigarma jumisin jaziwda epigrafi shigarmanini tekstinen burin, bettini on tarepine jaziladi. Epigrafi sipatında qollanilgan gapten son (soraw yamasa undew gap bolmasa) noqat belgisi qoyiladi ham avtorı qawis ishinde beriledi. Shigarmanini teması ham mazmunına saykes keletuvin epigrafi tañlaw shigarmanini korkemliligine xizmet qiladi, shigarma avtorini sheberligini koresetedi.

Tapsırma 2.3.

Audio materialdı tıñlañ hám durıs juwaptı belgilewge háreket etiñ.

“Hayallardıñ oylap tapqan jaña ashılıwları” temasındağı audionı tıñlañ. Sol audio tiykarında tómendegi sorawlardıñ juwapların tañlañ.

1. Kenguru ryukzagin oylap tapqan Enn Murdıñ tiykarğı kásibi qanday?
A) diyqan B) úy biykesi C) miyirbiyke
2. Enn Murdıñ kenguru ryukzagin oylap tabıwına qaysı jaǵday sebep boladı?
A) miynet etiwshi afrikalıq hayal B) úydegi balanıñ qıńırılıǵı
C) Afrikaǵa xızmet saparına barıwı
3. Ryukzak-kenguru qay jerde oylap tabılǵan?
A) Afrikada B) Amerikada C) Chikagoda
4. Mikrotolqınlı pechti kim oylap tapqan?
A) Persi Spenser B) Jessi Karttrayt C) Jozefina Kokreyn
5. Sol mikrotolqınlı pechtiñ házirgi mikrotolqınlı pechten ózgesheligi qanday?
A) hádden zıyat úlken B) hádden zıyat awır C) kóp elektr togin tartadı
6. Mikrotolqınlı pech eñ dáslep qay jerde prezentaciya etiledi?
A) Paytaxt Vashingtonda B) Restoran asxanasında C) áskeriy asxanada
7. Mikrotolqınlı pechtiñ oylap tabılıwına sebepshi bolǵan obyekt ne?
A) kóylek qaltası B) bir bet qaǵaz C) shokolad bólegi
8. Ídis-tabaq juwıw mashinası qay jerde birinshi ret kórgizbe qılınǵan?
A) Vashingtonda B) Chikagoda C) Filippinde
9. “Garis-Kokreyn” jeke-menshik kompaniyasınıñ tiykarın salıwshı kim?
A) Persi B) Jozefina C) Jessi
10. Ídis juwıw mashinasınıñ oylap tabılıwı ótken ásirdiñ neshinshi jıllarına tuwra keledi?
A) 60-jıllarına B) 70-jıllarına C) 80-jıllarına

Paronimler – óz ara túbirles hám ayılıwı jaǵınan bir-birine uqsas sózler. Olar bir sóz shaqabınan, sonıñ menen birge hár túrli sóz shaqabınan da bildirile beredi. Paronimler birdey mánidegi sózlerdiñ hár túrli ayılıwı boyınsha jasaladı yamasa mánisi boyınsha hár qıylı sózler birdey bolıp ayıladı, sonlıqtan da olardı bir-biri menen shatastırıwǵa yamasa biriniñ ornına ekinshisin qollanıwǵa bolmaydı. Sebebi olardıñ hárbirinde stillik boyaw boladı. Máselen: **sákkiz-segiz** – bul paronimlerde dialektlik ózgeshelik bolsa, **haqı-haqqı** – bul paronimlerde semantikalıq ózgeshelik bar. Bunnan basqa paronimlerge birqansha misallar keltirsek boladı: nadan-ladan, máni-mánis, aylan-aynal, soraw-sawal, musulman-musırman, altmish-alpıs, móhmin-mómin, kónil-kewil, hóner-óner, hámel-ámel, hóktem-óktem hám t.b.

Tapsırma 2.4. Tóمندegi ádebiy, ádebiy-dóretiwshilik hám erkin temalar ushın sáykes keliwshi epigraflardı tańlap jazıń.

1. T.Qayıpbergenov – tariyxıy romanlar sheberi. 2. Adam hám tábiyat.
3. Ájiniyaz shıǵarmalarınń kórkemliligi. 4. Men súygen ádebiy qaharman. 5. Til bilgen el bileidi. 6. Qıs – súwretshi... 7. Men kútken kún... 8. Danışpan boladı bilip sóylegen. (Y.H.Hajib dóretiwshiligi tiykarında) 9. Hárkim eger bir jaqsılıq qılǵanda... 10. Poeziya – ómirimniń ózegi (J.Izbasqanov shıǵarmaları tiykarında)

Tapsırma 2.5. Tóمندegi shıǵarmanıń mazmunın ashıp beriwshi naqıl-maqal aytıń.

Uzaq jol basıp kiyatırǵan músápir kisi óziniń ayaq kiyimi gónerip qalǵanına nalınıp, ózinen-ózi: “Sonshellı de biyshara adam bolaman ba?” – dep jaǵdayınıń jamanlıǵına ókindi. Usı nalınıwı menen qalanıń dárwazasına jaqınlasar eken, dárwazanıń janında birew bir nárse berer me eken dep adamlardan tilenip otırǵan bir adamǵa kózi tústi. Qarasa, tilenshiniń eki ayaǵı joq eken. Bul jaǵdaydı kórgen músápir: “Men ayaq kiyimim joqlıǵınan nalınıp shúkirshilik etpeppen, eger ayaqlarım joq bolǵanında ne qılar edim. Mennen de jaǵdayı tómenlew adamlar bar eken ǵoy”, – dep shúkirliktiń jolın tuttı.

Demek, bir nársege erise almaǵan adam oǵan ókinbewi kerek, al ózinde barına shúkir etiwı lazım.

(S.Sheraziy “Gúlistan” shıǵarmasınan)

Tapsırma 2.6. Paronim sózlerge yadтан mısallar jazıń.

3-sabaq

Bir bala bar eken. Bir kúni ol ákesiniń bir nárselerdi jazıp atırǵanın kórip, qızıqsınıp soraptı:

– Ákejan, ne islep atırsız? Bunshama nelerdi jazasız?

– Esap toltırıp atırman, balam.

– Esap degen ne?

– Esap pa? – deпти ol balasına qarap. Bunıń mánisi mınada, men mámlekettiń jumısın orınlayman, mámleket orınlaǵan jumısım ushın pul tóleydi. Biraq, mámleket meniń ne islegenimdi bilmeydi ǵoy, sonıń ushın men islegen jumıslarımdı jazıp beremen. Áne, bul qaǵaz “esap” delinedi.

Bunı esitken balanıń qıyalına sonday oylar keldi. “Ákeme islegen jumısları ushın mámleket pul beredi eken. Demek, men de úyde islegenim ushın anamnan pul alıwım kerek”

Keyin bir bet qag'az alıp jazdı:

Anamniń mennen qarızı:

Bir ayda úkemdi awqatlandırǵanım ushın – bir rupiya 00 paysa.

Bir ayda nan ákelip bergenim ushın – 0 rupiya 80 paysa.

Bir ayda dúkánnan zat satıp ákelgenim ushın – bir rupiya 00 paysa.

Barlıǵı bolıp : 2 rupiya 80 paysa.

Bala “esap”tı anasınıń qant saqlaytuǵın shkafınıń ishine salıp qoydı.

Erteńine qarasa, pul turıptı. Sanap kórse, 2 rupiya 80 paysa. Ol quwanıp ketti. Quwanbawǵa bola ma? Bir jaǵınan “esap” jazıwdı úyrendi, ekinshi jaǵınan, miynet haqı aldı. Biraq, anası pul menen birge bir qag'az da qoyıp ketken eken. Qag'azda bılay dep jazılıptı:

Balasınıń anasınan qarızı:

9 ay dawamında qarnımda kóterip júrgenim ushın – 00 rupiya 00 paysa.

12 jılǵa shekem tárbiyaladıǵanım ushın – 00 rupiya 00 paysa.

12 jılǵa shekem onı baǵıp, tamaǵın toydırǵanım ushın – 00 rupiya 00 paysa.

12 jılǵa shekem oǵan kiyimler alıp bergenim ushın – 00 rupiya 00 paysa.

Barlıǵı bolıp : 00 rupiya 00 paysa.

Bala qag'azdı oqıp, ań-tań bolıp qalıptı. Ol juwırıp barıp anasın qushaqlap alıptı:

– Meni keshiriń, anajan! Aqmaqlıq etippen, qáte isleppen, – depti jılap jibere jazlap.

– Oylap kórsem, hár waqıtta bir islegen xızmetimdi de minnet etippen, bul xızmet emes, al úkem, anam, shańaraǵımnıń aldındaǵı juwapkershilikli wazıypam eken. Moynımdaǵı qarızımdı ómirim dawamında da tóley almayman.

Anası balasınıń shın júreginen ayılǵan bul sózlerin esitip, onı qushaqlap bawırına basıptı.

(“Shıǵıs tárbiyası” kitabınan)

Tapsırma 3.1.

1. Bala esaptıń mazmunın durıs túsindi me?
2. Úkesine qaraw, anasına járdem berip nan ákelip beriw, dúkanda sawda islep keliw bala ushın qanday juwapkershilikti júkleydi?
3. Ol bul juwapkershiliklerin ne dep túsindi?
4. Perzent ushın ana tárepinen islengen xızmettiń bahası qansha dep oylaysız?
5. Ana bul esapqa qansha summanı jazsa bolar edi?
6. Siz óz shańaraq aǵzalarınızdıń aldındaǵı minnetli wazıypalarınızdı atqarǵanıız ushın is haqı soraysız ba?

Tapsırma 3.2.

1. Joqarıdaǵı tekstte bir sanı qanday mánilerde kelgen?
2. Erteńine qarasa, pul turıptı. Qospa gáptegi jay gáppler bir-biri menen qanday mánilik baylanısta kelgen?
3. Sanap kórse, 2 rupiya 80 paysa. Gápke sintaksislik tallaw jasań.

Publicistika termini latinnıń **publicus** – **kópshilik** degen sózinen alınǵan. Publicistikalıq stil – kópshilkke túsinikli jazba ádebiy til stiliń bir túri. Stildiń bul túrine xalıqtıń kúndelikli turmısına baylanıshlı shıǵarılıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy ádebiyatlar, gazeta-jurnal maqalaları, ocherkler tiliniń stili kiredi.

Publicistikalıq stilde kórkem ádebiyat, is qaǵazları hám ilimiy-texnikalıq ádebiyatlar tiliniń stiline tán bolǵan belgileri ushırasadı. Biraq, óziniń tematikası, mazmunı, sóz qollanıw hám kópshilikke ılayıqlanıw belgilerine qaray ózine tán ózgeshelikke iye boladı. Ol xalıqtıń hár kúngi turmısı menen tıǵız baylanıshlı boladı. Xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy turmısı, olardı ádep-ikramlılıq ideyalar ruwxında tárbiyalaw, xalıq xojalıǵınıń jetiskenliklerin násiyatlaw gazeta-jurnal hám siyasiy ádebiyatlar arqalı iske asırıladı. Bul wazıypalardı iske asırıwda publicistikalıq shıǵarmalardıń tili kópshilkke túsinikli, leksikalıq, grammatikalıq hám orfografiyalıq jaqtan jazba ádebiy tilde qalıplesken sózlerdi paydalanadı.

Tapsırma 3.3. Alp Sultannıń “Bir uwıs topıraq” atlı shıǵarmasın oqıń. Atabektiń aǵası qanday juwapkershilikli wazıypanı ámelge asırǵanı haqqında sáwbetlesıń.

Atabektiń aǵası – sharwa. Ala báhárden atızda mańlayınan ter tógip, túrli daql óndiredi. Jer tońlaǵan qıstıń qaqaman suwıǵında az ǵana dem alıwǵa pursat tawadı.

Búgin ol kúndegiden de kewilli keldi hám shańaraq aǵzaları jıynalǵan gezde:

– Apa, – dedi, maǵan sawǵa retinde jollama berdi, qaharman qalalar boylap, sayaxatqa baratuǵın boldım. Kimge ne bazarlıq ákeleyin?

Hárkim hár nárseni aytıp, ǵawırlasıp atır. Biraq anası hesh náirse demedi, qaytama qamsıǵıp, qápelimde kózlerine jıynalǵan monshaq-monshaq jastı aqlıqlarına kórsetpey, aq jawlıǵınıń ushı menen súrte basladı.

Azanda sayaxatqa uzatıp salıwǵa shıqqan anasın qushaqlap, turıp:

– Ana, saǵan ne ákeleyin, – dep soradı.

Ana balasın bawırına basıp, qulaǵına bir náirse dep sıbırladı.

– Maqul, maqul, anajan! – dep atır balası.

Aradan kúnler ótip sayaxat múddeti tamam boldı. Sayaxattan qaytqan aǵasınıń qolında hámmege sawǵa bar edi. Al kempir bolsa, ulına ırza, awızı buwılǵan kishkene shekiyneni qushaqlap bólme ishinde arman-berman júrer, kóz jasların jasıra almas edi.

– Nege jılap atırsız, áje? – dedi Atabek.

– Hesh ǵáp, balam, bul quwanış kóz jasları ǵoy.

– Shekiyneniń ishindegi ne?

– Atań qaytis bolǵan jerden ákelingen bir uwıs topıraq. Bul quraqım nesip etti, balam. Brest qorǵanı ushın bolǵan sawashta qaza tapqan atańnıń denesi jat jurtta qalǵan bolsa da topıraǵı keldi.

Tapsırma 3.4.

Siz qanday juwapkershilikli wazıypalar haqqında bilesiz?

Rásmiy isler stili diplomatiyalıq jazısıwlarda, mámleketlik mákemelerde, sudlarda, sawda-satıqqa tiyisli, yuridikalıq qarım-qatnaslar óz kórinisin tapqan hújjetlerde qollanıladi. Bularğa arza, túsiniq xat, dağaza, ómirbayan, isenim xat, tilxat, esabat, rásmiy notalar, buyırıq, páрман, mirátnama, rásmiy xatlar, sawda jazıspaları hám t. b. hújjetler kiredi. Bul stilde ádebiy normalarğa qatań ámel qılınadı, dialektlik sózler, jargonlar, hár qıylı stillik boyawdağı sózler qollanılmaydı. Gáp aғzaları, gáp bólekleri inversiyası bolmawı kerek.

Rásmiy isler stilinde jazılatuǵın ayırım hújjetler belgilengen tártip hám forma menen jazıladi. Máselen, rásmiy xatlar, arza, túsiniq xat, bildirgi, maǵlıwmatnama, tilxatlardı kórsetiwge boladı. Eger pul, buyım muǵdarı kórsetiliwi kerek bolsa, aldın san menen sońınan qawıs ishinde háripler menen jazıladi. Hújjetlerde pikir anıq, qısqa, túsiniqli bayan etiliwi kerek. Bunda abzactıń áhmiyeti kúshli. Hárbir jańa pikir abzac arqalı ajratıladi. Hújjetlerde imla hám irkilis belgilerine qatań ámel qılınıwı kerek. Hújjettiń atı bas háriplerde jazıladi. Hújjettiń atınan keyin heshqanday irkilis belgisi qoyılmaydı. Tiykarınan rásmiy isler stilinde stillik boyawğa iye sózler qollanılmaydı.

Hújjetlerdegi shtamp sózler tekstke rásmiylik belgisin kirgizedi. Hújjetlerde atlıqqa tiyisli sózler kóp qollanıladi. Hátte feyil qollanılganda, onıń atlıqqa jaqın – háreket atınan paydalanıladi. Máselen, **qabil etiwıńızdı sorayman, qarardıń orınlanıwı, stipendiya beriw, student qatarına kirgiziw** sıyaqlılar. Feyiller tiykarınan belgisiz dárejede hám buyırıq meyil formasında qollanıladi: **qarar etildi, kórip shıǵıldı, esitildi, orınlansın, tayınlansın, ámelge asırılsın hám t.b.**

Tapsırma 3.5.

Tekst úzındilerin oqıń, olardıń qaysı is qaǵazı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

1. Berdaq atındağı QMUdı 1998-1999-oqıw jılında pitkergen Shaniyazov Qarjawbay Baltabaevichke berilgen №124209 (per № 3452) diplomı hám qosımshası joytılwına baylanışlı biykar etiledi.

2. Sizden shańaraǵımızdağı perzentimizdiń keselleniwi hám onıń emleniw qárejetleriniń bir bólegin qaplaw ushın kásiplik awqamınıń kelisimi menen járdem pulı ajratıwıńızdı soranaman.

3. Keńesbaev İlham Orazbaevich Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituttıń rus tili qánigeliginde oqıydı.

Maǵlıwmatnama onıń jumıs ornına kórsetiw ushın beriledi.

4. Kún tártibinde:

1) Mekteptiń jılıtıw múmkinshiliginiń gúz-qıs máwsimine tayarlıǵı;

- 2) Oqıwshılardı ıssı jataq jay menen támiyinlew;
- 3) Tárbıyashılar hám olarğa biriktirilgen klaslardıń birge islesiwi.

Tapsırma 3.6.

Tekst úzındilerin oqın hám olardıń qaysı stil túrine kiretuǵınlıǵın aytnı.

1) Jańa Ózbekstannıń 2022–2026-jıllarǵa mólsherlengen “Rawajlanıw strategiyası” hám onı “Insan máplerin támiyinlew hám máhálleni rawajlandırıw jılı”nda ámelge asırıwǵa baylanıslı “Hayal-qızlarǵa járdem” joybarı ótkerildi.

Ilajdı ótkeriwden maqset “Temir dápter”, “Jaslar dápteri”, “Hayal-qızlar dápteri”ne kirgizilgen sociallıq járdemge mıtáj puqaralarǵa járdem beriw, kem támiyinlengen, jumıssız, mayıplıǵı bolǵan shaxslardıń qálewine hám kásibine qaray kásip-ónerge oqıtıw, olarǵa jeke isbilermenlik hám qıytaq jerin rawajlandırıw boyınsha qarjı ajıratıwda járdemlesiw bolıp tabıladı. Ilaj qatnasıwshıları rayon orayındaǵı “Taxta sheber qolları” JSHJ da bolıp, bánt bolmaǵan, tigiwshilikke qızıǵıwshılıǵı bar hayal-qızlar oqıtılıp, sertifikatlar beriliwi, usı jerdiń ózinde jumıs penen bánt bolıwın támiyinlew boyınsha jaratılǵan sharayatlar menen tanıstı.

2) Haywanlar patshası arıslan jolbarısqa:

– Dúnyada eń aqıllı, kúshli kim? – depti. Sonda túlki aralasıp:

– O, ullı patsham, dúnyadaǵı eń kúshli, ǵayratlı hám aqıllısı óziń, – depti. Tek iyt ǵana buǵan qosılmaptı:

– Men ushın dúnyadaǵı eń ǵayratlı hám aqıllısı – adamzat, – depti.

Sonda arıslannıń ashıwı kelip, iytı haywanlar arasınan quwǵan eken. Áne, sonnan berli iyt adamnıń dostı bolıp, xalıq onı – jeti ǵáziyneniń biri dep esaplaǵan.

3) Shınargúl balasınıń sózin tınlap, túrli qıyalǵa ketkenin ańlap: “Balam nátiyjesiz bolmas”, – dep quwanışlı túrde, Arıslanǵa qarap: – “Balam, ashshını hám tattıq, dushshını hám tattıq, qansha kúnler tamaq tappay, jılap jattıq. Neshshe suwlarǵa mantıǵıp, neshshe ilaylarǵa battıq”, – dep Shınargúl qádir biliw menen qádir bilmewden ǵap urıp sóylep turıptı.

4) Til – obyektiv ómir súretuǵın hám sol tilde sóylewshiler ushın birdey ortaq qatnas qurallarınıń dúzilislik birligi. Al sóylew bolsa, usı tildiń tiykarǵı xızmetiniń ámeliyatta iske asıwı bolıp tabıladı, sebebi til tek sóylew ushın ǵana kerek. Sonlıqtan da, tildi jaman yamasa jaqsı dewge bolmaydı. Tek sóylew ǵana jaman yamasa jaqsı bolıwı múmkin.

5) Tábiyatta mexanikalıq jıllılıq, elektr, jaqtılıq, yadrolıq, ximiyalıq hám basqa túrdegi energiyalar bar. Bul energiyalardıń bir-birine aylanıwı orın aladı. Mısalı, mexanikalıq energiya jıllılıq energiyasına, elektr energiyası mexanikalıq energiyaǵa aylanıwı múmkin. Bunda túri boyınsha bir-birinen ayırmaǵa iye bolsa da, muǵdarı jaǵınan saqlanadı, yaǵnıy enegiya bardan joq bolmaydı, joqtan bar bolmaydı. Sol sebepli tábiyatta hár qıylı qubılıslar hám procesler energiya arqalı baylanısqa.

6) Usı shártname tárepler ortasında qol qoyılǵan kúnnen baslap kúshke kiredi hám lizing alıwshı tárepinen lizing shártnamesında belgilengen múddetlerde hám muǵdarlarda tólenbegen lizing tólemleri summası hám júzege kelgen zıyandı (penya) kepil tárepinen lizing beriwshige tólep berilgen kúnge shekemgi múddette ámelde boladı.

IV BÓLIM. MEN HÁM BASQALAR

1-sabaq

Ġalabalıq mádeniyat – ruwxıy qásteliktiń sebepshisi. Búgingi internet rawajlangan jámiyettegi adam túrli xabarlar aǵımında júzip júrgenge uqsaydı. Bul suwdıń aǵısına qarısıp ketken “Ġalabalıq mádeniyat” tasqını házirgi dáwir adamınıń sana-sezimin pútkilley juwıp, ornın óziniń jıynalıp qalǵan quyqaları menen toltırıwǵa urınbaqta. Bul tasqındı qaytarıw ushın adamǵa ruwxıy immunitettiń bekkem qorǵanı kerek.

Tapsırma 1.1.

1. “Ġalabalıq mádeniyat”tıń milliy mádeniyattan qanday ózgesheligi bar?
2. Ruwxıy immunitet sóziniń mánisin tolıq ashıp túsindiriń.
3. “Ġalabalıq mádeniyat”tıń tarqalıwında eń tiykarǵı qural ne?
4. Úshinshi gápte pısıqlawısh qatnasqan ba?
5. Tórtinshi gáptege bayanlawısh bildiriliwine qaray bayanlawıshtıń qaysı túrine kiredi?

Ġalabalıq mádeniyat balalardıń sanasın tolıq iyelep almawı ushın ata-ana birinshi gezekte balaǵa ádepli jámiyette ózin qalay tutıw kerekligin úyretiwı kerek, ekinshiden, sonday jámiyetti tabıwı kerek.

Ruwxıy jaqtan jetik, joqarı mádeniyatlı insan ǵana jámiyette bolıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy háreketler, ámelge asırılıp atırǵan keń kólemli reformalardıń mazmunın durıs ańlay aladı, bul háreketlerde qatnasıwdı puqaralıq wazıypası dep bileıdi. Bunday adamlar xabarlarǵa qalıs baha beredi, buzǵınshılıqtı tarqatıwshı jat pikirlerge qarsı tura aladı.

Tapsırma 1.2.

1. Ne ushın “Ġalabalıq mádeniyat” tıń balalarǵa tarqalıwınıń aldın alıwımız kerek dep oylaysız?
2. Xabarlarǵa qalıs baha beriw degende neni túsindińiz?
3. Birinshi abzactaǵı gápler óz ara qaysı baylanıs quralı járdeminde baylanısıp bir pútin abzactı payda etken?
4. Bul abzaclardaǵı ekinshi gápte birgelkili aǵzalardıń qaysı túrleri berilgen?
5. “Buzǵınshılıq” sózin mánili bóleklerge ajratıp, onıń qalay jasalǵanlıǵın aytıń.

Denedegi kesellik awızdan kirse, ruwxıy kesellik kóz hám qulaqtan kirip, iyesin joldan azǵıradı. Shetten kirip kelip atırǵan illetler olardı kórgen, esitken, eliklegen jaslardı ruwxıy qástege aylandıradı. Ruwxıy keselliktiń belgileri adamnıń niyetlerinde, aytqan gápplerinde, is-háreketlerinde sáwlelenedi. Óz qádirdanları arasında ózin ózgeshe, jat adamday tuta baslaydı. Ata-babalarımızdıń milliy úrp-ádet, qádiriyatlarına mensinbewshilik penen qaraydı.

Tapsırma 1.3.

1. Denedegi kesellik ne ushın awızdan kiredi dep ayılǵan?
2. Ruwxıy qáste adam kámil insan bola ala ma?
3. Pazıylet hám illet túsıniklerin qalay túsinesiz?
4. Úrp-ádet hám qádiriyat sózlerinde mánilik ózgeshelik bar ma?
5. Abzactan birgelkili aǵzaldı tabıń.

“Ǵalabalıq mádeniyat” insannıń óz niyetleri, **hawayı** nápsine erk beriwi lazımlıǵı, kewli kúsegen isti ózi qálegen waqıtta islewi kerekligin úgit-násiyat qıladı. “Ǵalabalıq mádeniyat” mektebinde oqıǵan bala ushın ómirdiń mazmunı – avtomobil, televizor, muzlatqısh hám t.b. materiallıq baylıqlarǵa iye bolıw bolıp qaladı. Sonıń menen birge, “ǵalabalıq mádeniyat” shaxstıń qızıǵıwshılıǵı, zárúriyatı hám máplerine de óziniń **keri** tásin tiygizedi. Bunıń nátiyjesinde, eń **ullı** maqset, joqarı niyetler ornın **jeńil-jelpi** sezimler, kewilashar dem alıwlar iyelemekte.

Tapsırma 1.4.

1. Materiallıq baylıq áhmiyetli me yamasa ruwxıy baylıq áhmiyetli me? Ne ushın?
2. Ullı maqset, joqarı niyetlerge mısallar keltiriń.
3. “Ǵalabalıq mádeniyat” mektebiniń oqıtıwshıları kimler yamasa neler dep oylaysız?
4. Qızıl menen berilgen sózlerdiń antonimlerin keltiriń. Olar ózi qatnaslı sóz benen mánilik baylanısqa tuse alıwı kerek. Olar antonimlerdiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.
5. Eń sońǵı gápte qanday hám neshe birgelkili aǵzalar qatnasqan?

“Ǵalabalıq mádeniyat” balalar, jaslar, orta jaslılar, jası úlkenlerdiń talapların úyrenip, buzıp, onı ózine maslastıradı. “Ǵalabalıq mádeniyat” zamanagóy, texnokratikalıq qubılıs, biraq milliy emes. Sonlıqtan, onıń ıqlasbentleri miynetti – biznes, birewge jaqsılıq etiwdi – zıyanlı investiciya, uyattı – imkaniyattı qoldan beriw, ata-babalarımız násiyatların – eskilik sarqıtı dep biledi.

Tapsırma 1.5.

1. “Ġalabalıq mádeniyat”tı “zamanagóy mádeniyat” dep atasaq bola ma?
2. “Ġalabalıq mádeniyat” ta miynet, uyat, jaqsılıq, násiyat túsiniqleri qalay túsiniledi?
3. Sizlerde ġalabalıq mádeniyattıń belgileri bar ma? Olar qaysı belgiler?
4. Siziń pikirinińshe, ġalabalıq mádeniyat jámiyetimizde húkim súriwi kerek pe, yamasa milliy mádeniyatımız tolıq biylikti alǵanı jaqsı ma?
5. “Qoldan beriw” turaqlı dizbeginiń sinonimlik variantların aytıń.

“Ġalabalıq mádeniyat” ótken ásirde tez pát penen kirip baslaǵan bolsa, ol tek biziń xalqımızdıń emes, al dúnyadaǵı barlıq milletlerdiń mádeniyatına basım ótkermekte. Bunday jaǵdayda ózligine sadıq millet ġana utadı. “Ġalabalıq mádeniyat”tıń dizginine ergen millet onnan heshqashan shıǵa almaydı.

Tapsırma 1.6.

1. Jaslarımız “ġalabalıq mádeniyat” tıń dizginine tolıq túsken dep oylaysız ba?
2. Bul mádeniyattıń dizginine tolıq túsip qalmawımız ushın ne islese boladı? Yamasa siz ne islegen bolar edińiz?
3. Toylarda, ziyapatlarda, basqa da máresimlerde túrli qosımsha dástúrler engizilmekte. Bul dástúrlerge qalay qaraysız? Siz olardıń qaysı birin durıs dep oylaysız?
4. “Ózligine sadıq millet” usı qosımsha dástúrlerdi orınlawǵa májbúr me?
5. Birinshi gápte ayqınlawıstıń qaysı túri berilgen?

Tapsırma 1.7. Tómendegi tekstti oqıń, súwretlerge itibar qaratıń. Hárbir súwretke talqılaw islep, usı multfilmdi kórgen balada qanday unamsız illetler payda bolatuǵınlıǵın jazıń. Tekst publicistikalıq stilde jazılıwı kerek.

Real emes turmıs, hákimiyat ushın gúres, erte erjetiw, balalıqtıń sap taza kewilin muhabbat sezimleriniń iyelewı, egoizmdi rawajlandırıw **şıyaqlı sóz dizbeklerin paydalanıń.**

Ǵalabalıq mádeniyat jas balalarǵa qalay óz tásirin tiygizbekte dep oylaysız?

Bul sorawǵa juwap izlew ushın uzaqlaspaymız, úyimizdegi kishkene úkelerimiz jaqsı kórip kóretuǵın multfilmgerge toqtalamız.

Siz bul súwretlerde qanday jaqsı pazıyletlerdi kórip tursız? Olar pazıyletke kire me? Kirmeydi eken, ne ushın onı bizler úkelerimizge, ata-analar óz perzentlerine kóriwge ruqsat etedi? Yaki bizler de pazıyletsiz adamlarǵa aylanıp bolǵanbız ba?

Bul multfilmner arqalı adamnıń sanasına balalıǵınan-aq ruwxıy aynıw boranları japırılıp kiredi. Olardıń kópshiliginde zorlıq kórsetiw, miyrimsizlik, haqıyqattan uzaqtaǵı turmıs, hár qıylı illetler orın alǵan.

Keyingi waqıtları dóretilip atırǵan animaciyalıq filmnerdiń kópshiligin monstır, ózge planetalı kelgindiler quraydı. Qaysısın kórseńiz de jawızlıq, zorlıq, aldawshılıq. Al syujeti bolsa kosmik urıslar, obrazları super qaharmanlar. Olardı kórgen bala sol qaharmanlarǵa uqsawdı qáleydi, olardıń islegen háreketlerin qaytalaǵısı keledi. Usılay “ǵalabalıq mádeniyat” tasqınına kirip ketkenligin bizler de sezbey qalamız.

Olardan keleshekte ózimizdiń milliy mádeniyatımız sińgen áwlad jetilisiwine kim kepillik beredi?

Sóylew stili – sóylewdiń dialoglıq kórinisi. Bul stil jazba stilge qaraǵanda tásirsheńligi, sezimge baylıǵı, jańa sóz qollanıwları menen ajıralıp turadı. Bul stilde sóylewshiniń bar imkaniyatları óz kórinisin tabadı. Ol óz sózine ishki sezimlerin de qosıp sóyleydi. Bunda túrli qıymıl-háreket hám qol háreketlerinen paydalanadı. Bul qurallar sóylewde aytilmay qalıwı múmkin bolǵan sóz hám sóz dizbekleriniń ornın toltıradı hám ayılıp atırǵan pikirdi jáne de anıqlastıradı. Sóylew stiliniń eki túrli kórinisi bar:

1) ádebiy sóylew stili

2) ápiwayı sóylew stili

Ádebiy sóylew stilinde oqıtıwshılar, diktorlar, jurnalistler, ilimiy qánigeler, jazıwshı hám shayırlar, basshılar, artistler, oratorlar sóylesedi. Bul stil sabaq waqtında, saxnada, televidenie-radio tarawında qollanıladı. Bul stil arqalı telefilmner, xabarlandırıwlar, teleocherkler, radioinscenirovkalar dóreledi. Ádebiy sóylew stilinde jargon hám dialektlik sózler bolmaydı. Al, ápiwayı sóylew stilinde erkin sóylesiw ámelge asırıladı. Sóylewshi qaysı dialekt wákili bolsa, sol dialektte óz sózin jetkere aladı. Mısalı: **qáydem, qáyteyin, solay ma, boptı, bereket tap** hám t.b. Olar ádebiy tildiń talaplarına juwap bermeytuǵın sózler bolıwı múmkin, biraq olar sol waqıttaǵı sóylewdiń tolıq túsiniqliligin támiyinley aladı. Sonlıqtan sóylew stili kórkem shıǵarmalarda qaharmanlardıń sóylewdegi ózine tán ózgesheliklerin támiyinleydi.

Tapsırma 1.8. Tóمندegi tekstti oqıń, súwretlerge itibar qaratıń. Hár bir súwretke talqılaw islep, usı oyınshıqlar menen oynagán balada qanday unamsız illetler payda bolatuǵınlıǵın jazıń.

Balalarǵa arnalǵan házirgi quwırshaqlar haqqında qanday pikirdesiz?

Házirgi balalar oyınları olardıń sanasına qanday tásir kórsetedi?

Ápiwayı sóylew stiliniń fonetikalıq ózgeshelikleri:

1. Sóylew waqtında dialogtaǵı sózler redukciya, eliziya, epiteza, epenteza, metateza hám t.b. seslik qubılıslarǵa ushıraydı; **ret-iret, ras-iras, awhal-ahwal, bank-banki, gramm-giramm** hám t.b.

2. Adam atlarınıń qısqartılıp qollanılıwı ushıraydı; **Turdimurat-Tóke, Maqset-Máke, Gúlayım-Guliy, Sárbinaz-Sárbiy** hám t.b.

3. Sózlerde seslerdiń arttırılıwı ushıraydı; **aynanayın-aynaanayın, alıp kel-alıyp kel, há Azamat- háá Azamaaat, tur-á- turrr-á** hám t.b.

4. Sózlerdiń buzılıp aytılıwı ushırasadı; **mashina-mashın, shofyor-shopır, zavod-zawıt, traktor-traqtr** hám t.b.

Tapsırma 1.9. I.Yusupovtin “Seydan ġarrınıń ġewishi” ġurrińinen alıńan dialogtaǵı sóylew stiliniń belgileri bar bolǵan sózlerdi anıqlań.

Sirtta otırǵan diyqanlar mına hawayı kózli jigittiń taza qaraqalpaqsha sóylep, ásirese tapqırlıq penen máseleni tikke qoyıp otırǵanına ırza bolısıp, ashıq esikke qulaǵın túrip, qızıǵa tıńlastı.

– Pah, mına jigittiń tımsal menen urıwına qara. Húkiwmet Seydan ġarrınıki deydi-aw, – dedi bir diyqan kúlimlep.

Ápiwayı sóylew stilinde qollanılatuǵın belsendi sózler sózlik qorımızdıń tiykarǵı bólegin quraydı. Bunday sózler úyde, jumıs ornında, bazarda, toy-merekelerde qollanıladı. Demek, kóbinese neytral sózler qollanıladı. Olar arnawlı stillik boyawǵa iye bolmaydı. Biraq bul stilde unamlı yamasa unamsız boyawǵa iye bolǵan sózler qollanıladı. Mısalı: **siyqı, mıńǵırılı, iyten tarqaǵan, ant urǵan, kesesi aǵarmaǵır, hayyar, ósek qalta** hám t.b. sózler unamsız boyawǵa iye bolsa, **qaraǵım, ıssı shóregim, ballarımınıń ákesi, oń bolsın, izi kóbeysin, kóz aydın** hám t.b. sózler unamlı boyawǵa iye sózler esaplanadı.

Qarapayım sózler qollanıluwın kóp ushıratamız; **qaraǵım, aynalayın, aǵa, apa, aqsaqal** hám t.b.

Sózlerdiń tákirarlanıwı kóp ushırasadı; **Xalayıq, qanalaslarım, kóshińler! Aral teńizin jaǵalap kóshińler!**

Sonday-aq, **tisinen shıǵarmaw** (heshkimge aytpaw), **bası atılıp kete jazlaw** (kóp jumıstan sharshaw), **awızı qaynaw** (kóp sóylew), **kózi tiyiw** (ıqlaslanıp qaraw) hám t.b. awızeki sóylewge tán turaqlı sóz dizbekleri de qollanıladı.

Sóylew stili ádebiy tildiń tiykarǵı normalarına boysınbaydı. Bul stilde **jargon, argotizm, dialektizm hám vulgarizmler** de jiyi qollanıluwı múmkin.

– Seydan aǵa paqır bul jerde óziniń jırtıq ġewishine jurıt talasıp atırǵanın esitse, ġewishin ayaǵınan alıp, qolına kóterip júrer me edi, qáyter edi, – dep Úsen pańqıldaq saqalın sıypap, quwaqılana tústi.

– Gápti kelgende aytpay, ólgende aytamız ba, men sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı ġewishi jóninde bir qızıq aytıp bereyin...

– He, he, Pańqıldaq, qáne, qáne! – dep kúlkige qumar jurıt iyegin soza tústi.

– Seydan aǵanıń ġewishiniń qanday ekenin hámmeńiz de biletuǵın shıǵarsız. ġewish bolǵanda qanday. Durjamal kempir báhár sayın hár birewiniń ishine úlken gúlángir mákiyendi emin-erkin qurıq bastırıp aladı eken... Seydan aǵanıń altınshı babası ata jurıtı Túrktannan kelgende bul ġewishti jańa tiktip kiyip shıqqan eken...

– Waha-ha-ha...

– Óybey, mañlayım, mına Pañqıldağ qaynağa da ayttı-aw, – dep hayallar da urshıgın qoyıp, ernin tislesip betin barmaqları menen osa basladı.

– He-he, Pañqıldağ?...

– Hesi bar ma, sonnan beri Seydan ğarrınıń esabı boyınsha eki gewishke bir mıń bir jamaw túsken eken. Al ğarrı mıńnan arman sanawdı bilmegennen keyin qırq jasında esaptan aljasıptı. Sóytıp, ol Durjamal kempirge qarap: “qatın-qatın, men esaptan jańıldım” depti. “Neniń esabınan?” dep soraydı kempir. “Gewishtiń jamawınıń esabınan” “Iy, ádiraqal, aljıǵan. Onıń górin esaplaysań ba! Ótken gúzdegi tulıp qılarman dep qoyǵan baspaq terimdi de gewishińe jamap qurıttıń”...

– Wahaha hihihaha...

– Way, qoy endi Pañqıldağ, ishegimiz úzildi...

Biraq Pañqıldağ qoymadı. Jurt kúlse de, ol hesh kúlmesten saqalın sıypap otırıp, gewishtiń táriypin qıysının kelistirip torlay berdi.

– Ótken qısta Kegeyli boyında bir qoyannıń izin quwıp baratırǵanım, aldımnan basqa bir apanday iz payda boldı. Ótirik bolsa, “basqan izim artımda qalsın” hár iz tap anaw-mınaw jolbarıstıń jataǵınday bar. Hmm... dáu degen nárseniń ras bar bolǵanı ğoy dep oyladım...

– Qaynağa qurttıń-aw, – dep bir hayal urshıǵına súyenip sısq-sısq kúldi. Al, erkekler ishlerin uslasıp, kúlkiden silesi qatıp qalǵan. Dawısları da shıqpaydı.

– Sonnan keyin “esiń bolsa, ala baytal suwǵa shap”, degendey qorqqanımnı qoyandı da umıtıp, eshektiń basın awılǵa qaray burdım. Jol dúziwin tótelep, ermanı jıńıldıń arası menen buqqıshlap qashıp kiyatırsam, awılǵa jaqınlaǵan jerde... tap dáuđıń ózin kórdim...

– Bárekella, he-he! Dáu degeniń...

...otın arqalap kiyatır eken. Iynindegi jıńıldan góre ayaǵındaǵı gewishleri sál kem eki ese awırlaw ğoy dep shamaladım. Biyshara ğarrı-aw, ayaǵın qalay kóterip basıp baratır, dep rehimim kelip, artınan qarap kiyatırman. Seydan aǵa hár ayaǵın kótergende oshaq ornınday qar iline kóteriledi. Al ayaǵın hár taslaǵanda arbadan tóslik taslaǵanday, arqan boyı izde kiyatırsam da, meniń astım solq ete qaladı. Seydan aǵa bir ayaǵın kóterip taslasa, bir qulash jerde izde qalǵan ekinshi ayaǵı: “gewishti kóteriw, endi taǵı meniń gezegim-aw” degendey zirildep turadı.

– Ha-ha-hi-hi-hho...

Diyqanlardıń kúlgeninshe bar edi. Awılда shejirege aylanǵan bul gewish, durısında da, kórgen adamdı tańırqatpay qoymaytuǵın dárejege jetisken edi. Onıń iyesi Seydan degen ğarrı Eltezer qaraǵannıń túpkilikli turıwshılarınan bolıp, ğarrınıń úyi Kegeyli ózegine jaqınlaw, qıslawdan erekshe jerde turatuǵın edi.

Ápiwayı sóylew stiliniń grammatikalıq ózgeshelikleri;

Bul stilde ritorikalıq soraw gápler ónimli qollanıladı: **Qaysı bala ózim ayıplıman deydi? Saat túngi 12 de kimdi járdemge tabasań?**

Birikken feyiller kóp qollanıladı: **bara atır-baratır, kele atır-kiyatır** hám t.b.

Subyektiv baha bildiriwshi qosımtalar ónimli qollanıladı: **-jan, -xan, -ayım, -sha, -sımaq** hám t.b.

-lar\ler qosımtası feyilge jalğanıp ta keledi: **barıńlar, ayta berıńler, kelińler** hám t.b.

Sóylew stili dialogqa qurılğanı sebepli gáp aǵzalarınıń orın almasıwı, tolıqsız gápler, kóbinese jay gápler ónimli qollanıladı. **Júr, kettik pe? Atıńız? Ruwıńız? Baslandı. Úy ishi jarıq. Ortada bir stol, eki tárepinde orınıqlar. Kórdiń be Turdımurattı?**

Tapsırma 1.10. Joqarıdaǵı ápiwayı sóylesiw stilindegi úzindi menen bul tapsırmaǵı ádebiy sóylesiw stilinde berilgen tekstti salıstırıp, olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıń.

Soraw: – Balalar jazıwshısı sıpatında kóplegen kitaplarıńız bar. Gúrriń, ertek, ráwiyat, ápsanalarıńızdı balalar súyip oqıydı. “Ardaqlaw-2015” sıylıǵı da sizge balalar ádebiyatındaǵı tabıslarıńız ushın inám etildi. Balalar ádebiyatında qálem terbetiw juwapkershiligi qanday?

Juwap: – Balalarǵa arnalǵan “Qızıl qoshantay”, “Aqqus”, “Maqtanshaq qoraz”, “Altın balıq”, “Qar bala”, “Pal balalıǵım” sıyaqlı gúrriń, ertek, ráwiyatlardan turatuǵın toplanım bar. Búgingi dáwirde balalar ushın jazılǵan jaqsı shıǵarmalar dım az. Sonlıqtan bolar, kitaplarım tez ótip ketedi.

Balalar ushın jazıwdıń óz aldına mashqalası bar. Kewliń baladay pák, aqkókirek, sada bolıwı dárkar. Balalarday aldawıń, aldanıwıń kerek. Balalarsha pikirlewıń kerek. Balalıq ádetleriń ele ózińde saqlanǵan bolıwı lazım. Onıń ústine qızıq balalıqtı bastan keshirgen bolsańız, siziń artıqmashılıǵıńız. Shıǵarma balalar tilinde, ápiwayı, kórkem jazılmasa balalar isenbeydi, olardı qızıqtırmaydı, oqımaydı. Usınday shártleri hám juwapkershiligi bar.

Soraw: – Ğárezsizlik jazıwshılarǵa ne berdi dep oylaysız?

Juwap: – Ğárezsizlik xalqımızǵa kóp nárse berdi. Sonıń ishinde dóretiwshilerge de. Jazıwshılar birinshi gezekte, áhmiyetli nárse – erkinlikke, kewlinde ne bar bolsa sonı tuwrı, qorqpay aytıw, sáwlelendiriw múmkinshiligine eristi. Júrektegi dártti ayta almaw – eń awır nárse. Ózimniń tiykarǵı dóretpelerim ğárezsizlik inayatı menen jazılǵan hám jarıqqa shıqqan.

Soraw: – Sizdi xalqımız jaqsı ilimpaz dep te tanıydı?

Juwap: – Raxmet. 1995-jılı ishki aspirantura múddetinde “Qaraqalpaq ádebiyatında ilimiy fantastika janrınıń payda bolıwı hám qalıplesiw jolları”

degen temada kandidatlik dissertaciyamdı tabıslı qorǵap shıqtım. Bunnan keyin de kóplegen ilimiy maqalalar dórettım. Házir de ádebiyattanıw, til bilimi, tariyx, kórkem ónertanıw baǵdarında kúnniń áhmiyetli mashqala-máselelerine arnalǵan ilimiy maqalalarım menen baspasózde kórinip turaman. Bul tarawdaǵı jankúyerligimdi esapqa alıp “Antik dúnya” xalıqaralıq akademiyası tárepinen professor, akademik ataqlarına eristim. 2 ilimiy toplam shıǵardım.

(Jazıwshı A.Ábdiev penen jurnalist D.Qıdırniyazovanıń sáwbeti.)

2-sabaq

Tapsırma 2.1. Tekstti oqıymız, pikirlewge tayarlanamız.

Shaxs – óz aldına individ, tolıq jámiyetlik intizamǵa iye álem. Ol ózinde insan túsiniǵın, onıń jaratılıs sıpatındaǵı qádiriyatın sáwlelendiredi. Shaxs social-gumanitar ilimlerde óz jónelisi, izertlew obyektı hám maqseti jaǵınan túrlishe túsindiriledi. Ol júdá quramalı, qarama-qarsılıqlı, ózin-ózi biykarlaytuǵın jaratılıs sıpatında biologiyalıq, fiziologiyalıq, ruwxıy, tárbiyalıq hám estetikalıq aqıl-oyı, sáwleleniw obyektı sıpatında, **hátteki**, filosofiyalıq hám logikalıq, jasaw huqıqı hám ómir mazmunı tárepinen izertlew dereǵine aylanıwı múmkin.

Shaxstıń qalıplesiw usılları kóp hám túrli-túrli. **Máselen**, genetikalıq (násillik), biologiyalıq-tábiyǵıy, mádeniy, sociallıq ómir tájiriybeleri, insanlar menen qarım-qatnası hám t.b. usıllarda qalıplesedi.

Shaxstıń genetikalıq qásiyeti onıń násillik dereǵı, ata-babalarınan jetip kelgen fizionomiya – minez-qulıq bolsa, al biofiziologiyalıq qásiyeti – jasaw ushın energiya alıw, awqatlanıw, dem alıw, násil qaldırıw, ortalıqqa beyimlesiw hám t.b.

Shaxs mádeniylesken, sana, aqıl arqalı iskerligin basqarıw imkaniyatına iye bolǵan, jámiyetlik-tariyxıy dástúrler, turmıs tárizi hám tájiriybege tiykarlangan belgili bir áwladlar wákili. Shaxs fenomeni insan áleminiń pútkil quramalı táreplerin ózinde sáwlelendiredi. Onı hár tárepleme úyreniw ushın túrli dáwirlerde izertlewler alıp barılǵan. Ásirese, shıǵıs xalıqlarında ol joqarı ádep-ikramlılıq, ruwxıy ólshepler arqalı túsiniłgen hám eń ullı jaratılıs, biybaha qádiriyat dep esaplangan. Insan shaxs sıpatında kámillikke umtıladı, ómirdiń mazmunın bayıtadı, sol tiykarda insan jámiyetiniń gózzal hám párawan bolıwına zárúrlik seziledi. Shaxstıń jasaw tárizi tikkeley jámiyet ómirine baylanıslı hám ómir inamlarınan tolıq paydalanıwǵa haqlı. Shaxs túsiniǵı insan túsiniǵınıń joqarı kórinisi, ullı ataması. Hárqanday adam tábiyǵıy barlıǵı, jasaw huqıqı hám ómir tájiriybesine iye bolǵan jaratılıs bolıp tabıladı. Biraq ol hámme waqıtta da tolıq shaxs bolıp jetilmewi múmkin.

Shaxstağı “Men” koncepciyası onnan gárezsizdey túsiniłgeni menen, olar óz ara bir-birine tıgız baylanıslı. Ol túsiniłgen hám túsini bolmaytuğın kóriniste bolıwı múmkin.

Ilimpaz R.Bernstıń izertlewine bola: “Men” koncepciyasınıń shoqqısında “global men” turadı. Ol shaxstıń ózine baylanıslı bolğan talapları tiykarında konkretlesedi. Bul talaplar túrli formadağı modallıqlarğa iye boladı: 1) “real Men” (haqıyqatında men, menińshe qanday kórinemen); 2) “ideal Men” (qanday bolıwdı qáler edim); 3) “aynadağı Men” (meni adamlar qalay kóz aldına keltiredi). Bul modallıqlardıń hár biri ózinde birqatar qásiyetlerdi jámllestiredi – “fizikalıq Men”, “aqılıy Men”, “emocional Men”, “ideal Men” menen “real Men” ortasındağı kelispewshilik (ózgeshelik) ózin-ózi bahalaw sezimleri ushın tiykar bolıp xızmet etedi hám shaxs rawajlanıwınıń tiykarğı deregi esaplanadı. Biraq olar ortasındağı áhmiyetli parq ishki jeke qarama-qarsılıqlardı keltirip shıǵarıwı múmkin. Bul bolsa óz nábwetinde túrli negativ, jaǵımsız sezimlerdi keltirip shıǵaradı. Shaxslar arasındağı qarama-qarsılıqlardan góre kóbirek ishki jeke qarama-qarsılıqlar shaxstıń ómirinde úlken áhmiyetke iye. Ishki jeke ózińizge tiyisli qarama-qarsılıqlardı joq etiw olar arasındağı teńsalmaqlılıqtı payda etiw arqalı ámelge asadı. Shaxstağı ózgelerge qalay kórinıwi menen ózi qálegendey bolıwı bir-birine qanshelli jaqınlassa, ishki jeke qarama-qarsılıq sonshelli kemeyip baradı. “Men” máselesi gumanistik qatnas jasaw arqalı túsiniledi. **Demek**, “Men” koncepciyası – ózge adamlar menen qarım-qatnasta payda bolatuğın tájiriye bolıp, adamlardıń onıń minez-qulqına múnásibetleri tiykarında rawajlanıp otıradı. Bul “real Men” esaplanadı. Insanda ózin ideal kóriniste, basqasha aytqanda, kim bolıwdı, qanday bolıwdı qálewı kózqarasınan “Men”i bar bolıp, onı “ideal Men” dep ataydı. “Real Men” menen “ideal Men” arasında kelispewshilik bolsa, shaxs soǵan qarap rawajlanıp baradı.

Tapsırma 2.2.

1. Tekst qaysı stilde jazılǵan?
2. “Men” túsiniğın qalay túsindińiz?
3. Qızıl menen berilgen sózler tekste ne sebep qollanılgan?

Tapsırma 2.3.

Tómendegi tekstti oqıń hám berilgen sorawlar boyınsha pikir júrgiziń.

Buringı zamanda ishten soqır bolıp tuwılǵan bala ata-anası menen jasaydı eken. Atası da, anası da adamlardı aldap, haqıların jep, alǵan zatın qaytıp bermeydi eken. Ata-anası úyinde joq gezde de adamlar kelip, balaǵa baqırıp, ata-anasınan alalmağan ashıwın baladan alıp, náletlep ketedi eken.

Bala bir kúni qudayǵa nalis etip: «Meni nege soqır etip jarattıń?» – depti.

– Sebebi seniń ákeń de, anań da ótirikshi edi, jalaxor edi, – depti quday. Bala bul juwapqa heshteńe dey almay táǵdirine kónip jasay beripti.

Bir kúnleri bala qattı bir nársege súrnigip jıgıladı. Ol súrnikken zatın sıypalap qarasa, jartısı jerge kómilip atırğan salmaqlı zat eken. Erinbey qazıp, onı qoparıp aladı.

– Mınaw ne? – deydi ótip baratırğan birewge.

– Altın góy! – deydi ol.

– Má, sen ala góy – deydi bala.

– Haw, sen altınnıń ne ekenin túsinbeyseń be? – deydi jolawshı.

– Altın jóninde kóp esitkenmen, jaqsı túsinemen. Biraq bul altın meniki emes, – deydi bala. Jolawshı da kútá insaplı adam eken, «óz altınıń ózińdiki bolsın» – dep jónine ketedi.

Bala hayran bolıp «háy, altın joytqan bar ma?» – dep jar saladı. Heshkim shıqpaydı. Bala úyine barıwǵa ata-anasınıń ótiriginen qorqıp, tuwrı qazıǵa baradı hám altındı kámbaǵallardı beriwdi soraydı. Sol kúni keshte bala óziniń isinen razı bolıp, uyqıǵa ketipti, azanda oyansa, kózleri kóretuǵın bolǵan eken deydi.

(Ańız)

1. Bala qanday shaxs sıpatında jetilisen?

2. Balanıń shaxs sıpatında qalıplesiwin qaysı usılǵa kirgizgen bolar edińiz?

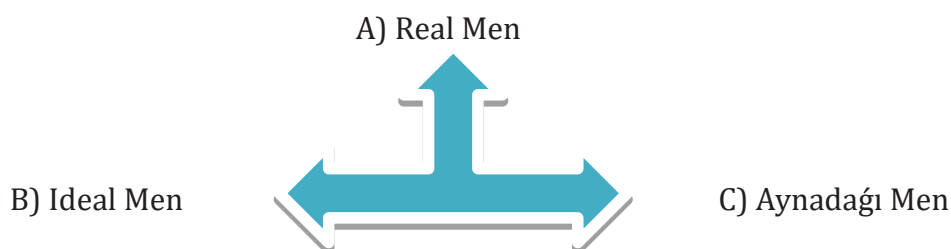
1 genetikalıq (násillik) usıl

2 biologiyalıq-tábiyǵıy usıl

3 mádeniy usıl arqalı

4 sociallıq ómir tájiriybeleri usılı

3. Balanıń ishki oy-seziminde qaysı Men rawajlangan?

Tapsırma 2.4.

Tómendegi tekstti oqıń hám berilgen sorawlar boyınsha pikir júrgiziń.

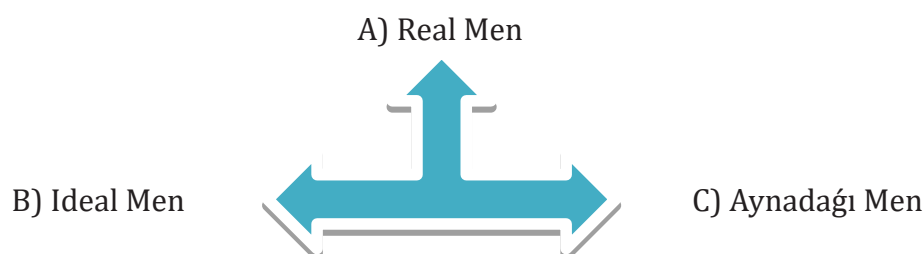
Men mektepte oqıp júrgenimde Esemurat degen dostım bar edi. Egiz qozıday bolıp, birge sabaq tayarlaytuǵın edik. Esemurat sál adırlaw edi, bir jola qońsınıń qawın atızına urlıqqa túsipti. Azanda ekewimiz sabaq tayarlap otırǵanda, qawınnıń iyesi iz quwıp kelip, bizlerge xabarlaspastan krovattıń astınan eki qawın taptı da, Esemuratnıń qulaǵınan uslap, “urlıqshı” dep shawqım kótere basladı. Qońsılar toplana basladı. Olardıń arasında dostımnıń júzi tómén bolıp qalatuǵın sezıp “Men urladım” dedim.

Qawinnıń iyesi endi meniń qulaǵımnan uslap, tuppa-tuwrı mektepke ákeldi. Haqıyqıy qawın urısı Esemurat meniń táǵdirime aralaspadı, shınılıqtı moyınlamadı. Men gápimdi shaymalamay sózimde turdim. Áne, sonnan baslap balalar meniń atımdı aytpay “Háy urı!” dep shaqıratuǵın boldı.

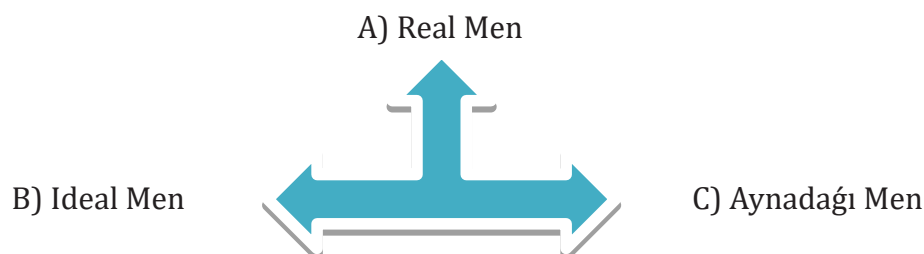
Bul jaǵday meniń qorlıǵımdı keltirip, ákeme aytıp edim. Ol “Balam, doslıqqa sadıqlıq jaqsı, Esemurattı satpay-aq qoy, biraq bunday dostan ózińdi saqıt tutqanıń jaqsı” – dep úydi erteńine basqa awılǵa kóshirdi.

(“Qaraqalpaqnama”)

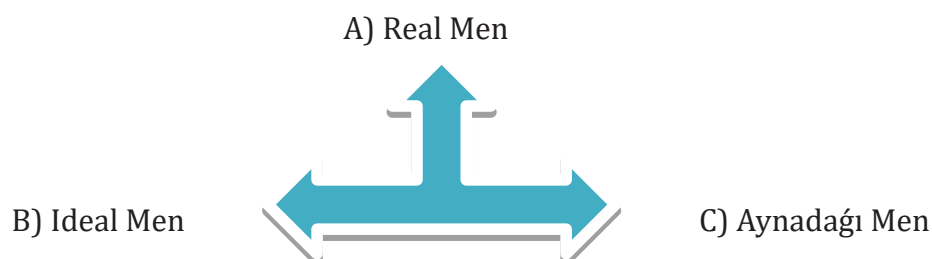
1. Adamlar: “Esemurat – ádepli bala, ol heshqashan urlıq islemeydi. Bul qásiyet onıń ushın jat” dep aytsa, bul Esemurattaǵı

2. Áne sonnan baslap balalar meniń atımdı aytpay “Háy urı!” dep shaqıratuǵın boldı. Bul qaharman ushın

3. Bas qaharman ákesiniń aldında qaysı talaptaǵı “Men” koncepciyasına juwap berip tur?

4. Bas qaharmanǵa “urlıqshı” atı qalay berildi?

1 genetikalıq (násillik) usıl	2 biologiyalıq-tábiyǵıy usıl
3 mádeniy usıl arqalı	4 sociallıq ómir tájiriybeleri usılı

Tapsırma 2.5.

Tómendegi tekstti oqıń hám berilgen sorawlar boyınsha pikir júrgiziń.

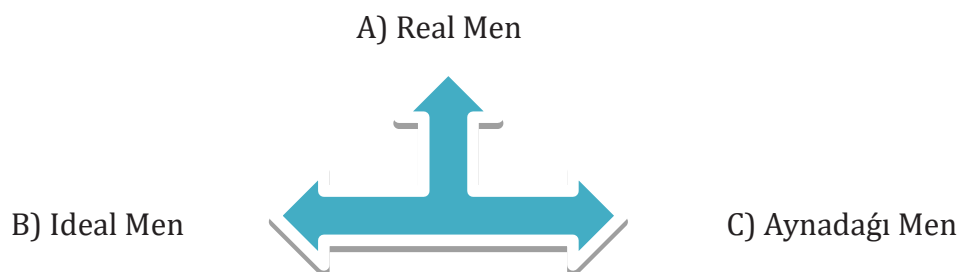
Balanıń ayaǵına qanday da bir jara shıǵıp, úyinde jatırǵanı jóninde xabar esitken bir dostı onıń kewlin sorawǵa baradı. Balanıń jarası hazarlı eken. Dostı onıń inqıldap, azap shegip atırǵanın kórip kútá ashınadı. Sóytip, óz úyine qayıtıp kele sala, “Dostım ayaǵım-ayaǵım dep atırǵanda meniń sekelek atıp júriwge haqqım joq” – dep óz ayaǵına ózi pıshaq uradı.

Aradan waqıt ótip, balanıń ayaǵı jazılıp ketipti. Dostısınıń óz ayaǵına urǵan pıshaqta tat bar eken, izi asqınıp, mayıp bolıp qalıptı.

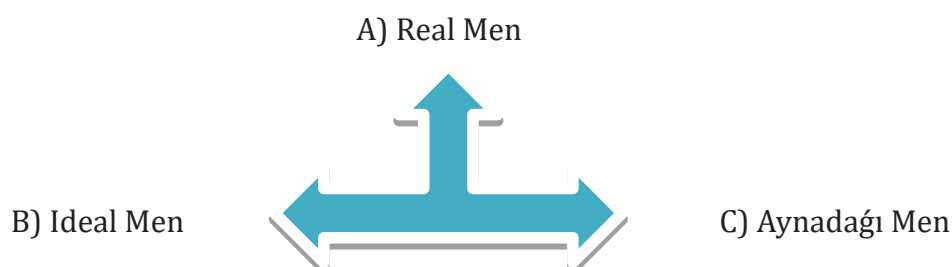
Bunı esitken bala ózine janıqaslıq etken dostına járdem etiw ornına, “Onday oysızdan diyanatlı dos shıqpaydı” dep taslap ketipti.

(“Qaraqalpaqnama”)

1. “Dostım, ayaǵım-ayaǵım dep atırǵanda, meniń sekelek atıp júriwge haqqım joq” – dep óz ayaǵına ózi pıshaq uradı. Bul pikir arqalı balada qaysı “Men” koncepciyasın kóre alamız?

2. “Onday oysızdan diyanatlı dos shıqpaydı” dep aytqan qaharmanda qaysı “Men” koncepciyasın kóre aldınıız?

Tapsırma 2.6.

Tekstti oqıń. Sóylew stiline tán bolǵan orınlardı tawıp, olarǵa túsinik beriń.

Bay oǵan da tútigip qabaǵın jıyırdı, biraq úndemey, balalap otırǵan ashıwın ishine sıydırıp baqtı.

– Bay aǵa, qapa kórinesiz?

– Usı keliwiń, sorawıń jón be, óziń she? – dedi julıp alǵanday nıqlap.

– Endi ólemen be, aǵa? **Hesh jerge sıymay baratırman.**

Bay Turımbettiń bir aqshamda sarǵısh tartqan qansız júzine, aǵına qoyıw qan toplanǵan qızıl quyırqlı kózlerine, tartıńqı qabaqlarına qarap, ózin berik uslaǵandı maqul taptı: “túri jaman eken, meni de bir bálege duwshar qılar?”

Turımbet onıń ózgermeli minezine burında da túsinbeytuǵın edi, házirgi onıń jin kózlenip súzetuǵın buǵaday bolıp otırǵanıń sebebine de túsinbedi: **“Báhárgi bulttay túrlene beretuǵın** qanday adam bul?”

– Biziń hayal usılaytip júre bersin be, ya bolmasa ilajı bar ma? – dedi awız lodayday tobarsıǵan Turımbet.

Bay pııldap, ústi-ústine jótellep, jaǵasına shashıraǵan túpirigin sharshı menen sıpırıp kúldi.

– Ele **awızınıń sarısı ketpegen palapansań.** Neshe ret eskertemen. Erteńge **kóz jiberiw kerek,** erteńge! – Turımbet onıń ne demekshi bolǵanın túsinbedi. Bay oǵan hesh nársе túsinırmey jaǵın tayanıwı menen otırıp:

– Turımbet, – dedi állen waqıtta qolın iyeginen jazdırıp tiklenip. – Meniń qıyametlik inim bolıp ediń. Kókiregiń menindey bolıp kiyatır, soǵan quwanaman. Al endi, usı hayaldıń beti ashılıp oyer-búyerge súńgıp kete beretuǵının men de jaqtırmayman. Átteń, bul túsiniksiz zaman! Usılayınsha óz abırayın ózi saqlamay júrip-aq bir-eki jıldan keyin qor bolmas pa eken? Iyshalla qor bolar, sebebi ol sháriyattı buzıp júr. Islep júrgeni hayaldıń isi emes. Házirinshe shıdap kóriw kerek. Pıshıqtıń júyrigi sabanxana degen, qayda barar eken. Hálsiz dushpanǵa da kúsh jumsap qádirdi ketirmew kerek. Tusawlaǵan baytalday ári-beri gibirtikler, sonnan soń ózinen ózi sap boladı. – Bay qalay, gápime túsinıń be degendey oǵan jımıyıp qarap. – Áy, qıyametlik inim! – dedi dawısın sozıp.

(“Qaraqalpaq qızı”)

Tapsırma 2.7.

1. Qızıl menen berilgen turaqlı sóz dizbeklerdi jeke sinonimleri menen almaştırıń.
2. Joqarıdaǵı tekstten alınǵan bul gáplerde sóylewdiń tazalıǵın saqlawǵa kesent etiwshi til birliklerinen qaysı biri paydalanılǵanın aytıń. Birinshisi úlgi ushın islep berilgen.

1) – Endi ólemen be? ☒ **B**

2) – Ele palapansań. ☐

3) – Biziń hayal usılaytip júre bersin be, ya bolmasa ilajı bar ma? ☐

4) Al endi, usı hayaldıń beti ashılıp oyer-búyerge súńgıp kete beretuǵının men de jaqtırmayman. ☐

A) dialektizm
B) jargon
C) argotizm
D) varvarizm
E) parazit sóz |
|---|

5) Iyshalla qor bolar, sebebi ol sháriyatti buzıp júr. ☐

6) – Áy, qiyametlik inim! ☐

Jaqsı ideal sóylew házirgi qaraqalpaq ádebiy tili talaplarına say halda dúzilgen bolıwı, túrli ádebiy tilge jat bolğan birliklerden taza bolıwı kerek. Ádebiy tildiń tazalıǵına tómendegi til birlikleri kesent etedi:

1) dialektizmler – ulıwma xalıqlıq sıpatqa iye bolmağan, jergilikli dialektlerge, sóylemlerge tán bolğan sózler. Radio-televidenie, gazeta-jurnal tilinde dialektizmlerge jol qoyılmaydı. Biraq jámiyetlik publicistikalıq stilde jurnalistlerdiń, korrespondentlerdiń belgili miynet qaharmanlarına arnalğan maqalalarındaǵı olardıń tilinde dialektizmlerdi qollansa boladı.

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda avtor sózinde emes, al súwretlenip atırǵan waqıyaǵa baylanıslı personaj tilinde qollanılsa maqsetke muwapıq boladı.

2) jargon – francuzsha sóz bolıp, “buzılǵan til” degen mánini ańlatadı. Jargonlar belgili bir sociallıq topar tárepinen jaratılıp, olardıń maqsetlerin sáwlelendiretuǵın arnawlı sóz hám sóz dizbekleri esaplanadı. Mısalı: qızıl (altın), qıtıǵına tiyiw (ashıwın keltiriw), gúrish (tis), ol dúnyaǵa rawana bolıw (qaytıw bolıw), júwernemek qatqır, tandırıń shıqqır (ǵargıs sózler) hám t.b.

Tapsırma 2.8.

Kóshirip jazıń. Sóylewdiń tazalıǵına óziniń keri tásirin tiygizip turǵan birliklerdi tabıń.

1. Sol waqları, sadaǵası keteyinniń apama járdemleskenin, mineziniń jatıqlıǵın men ómir boyı umıtpaspan (Sh.Ayt.). 2. – Qoy, ayanayın, kelinimdi arbaña jolata görme (Sh.Ayt.). 3. – Ho...o...o, há...á...y, sáwselim, meniń ornım seniń qara baqanań emes, ho...ana biyik, aq jaydaǵı prezidiumda dep hallasladı, – deputat bolsam, úy ózinen-ózi jıynaladı, xızmetimde páyik bolatuǵın máńgúrler kóp (G.E.). 4. – “Óybey, qurıǵan sorım-áy, mırzaǵa awırıp qaytpadı ma eken? Keshe ǵana ketip edi ǵoy” (G.E.). 5. – Milisalar, pıshıq quraqım iyisshil emes. Jasırınǵa qol urmay, tapsırayıp meni kór degen músápirge teperish... (G.E.) 6. Doǵdur da, Gúlman da kerek emes. Maǵan tınısh ómir kerek! – dep jekirindi kelinshek enesine (G.E.). 7. – Jańaǵı palatada shette jatqan bolnoydı kórdińiz ǵoy, áne sol jigit te yarım ayday boldı jatqanına, tyajolıy (M.T.). 8. – Bileseńgo orısshanı! – dedi Sozanay shını menen-aq tańlanıp. – Doraq, pırasent degenlerdi aytıp júrsenǵo! Dáwekege bar, ol da solǵurlım bileđi (Sh.S.). 9. – Shını da bilmeyseń be, bilmeseńiz, mine gazet! (Sh.S.) 10. – Sonda bul patshalıq etikti hámme kiye beriwge bola ma, eshtaǵımay ma? (Q.M.) 11. May qabaq qoyılıp, shom baylanǵanı menen kún ele batqan joq edi, Tórtkúlden artis kelgende alaman usınday kóp jıynalatuǵın (Sh.S.). 12. – Ákeń durıs aytadı, bes jıl degen nep-bále, uwız-iyimizdi qurttıń ǵoy (Q.M.).

3) argotizmler – belgili bir jámiyetlik topar ishinde qollanıladi, tek ǵana olardıń ózine túsinikli boladı. Mısalı: urılardıń paydalanıwshı argotizmleri (sıpırıp ketiw, qoyan bolıw, iyis alıw, otırıp shıǵıw hám t.b.), studentler argotizmleri (tank, paravoz, temanı iship alıw, testten qulap qalıw hám t.b.)

4) varvarizmler – awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın, biraq ádebiy til normalarına qarsı keletuǵın basqa tillerden kirgen sóz hám sóz dizbekleri. Olar turpayı hám mádeniyatsız sózler esaplanadı.

5) parazit sózler – til mádeniyatı ushın jat elementler. Olar tiykarınan sóylew stilinde kóp qollanılıp, jámiyet aldında shıǵıp sóylewshiniń óz sózin qadaǵalap barmawı, itibarsızlıǵı nátiyjesinde payda boladı hám bara-bara ádetine aylanadı. Máselen, ayırım adamlar ózleri sezbege halda **demek, yaǵnıy, sóytip, bolsa, yaki, xosh** sıyaqlı sózlerdi qaytalay beriwge úyrenip qalǵan. Mine, usılar sol adamlar sóylewindegi parazit sózler esaplanadı.

Tapsırma 2.9. Tómenдеgi tekstti oqıń hám sáwbetlesıń.

Jer sharındaǵı adamlardı qaysı úsh nársе kóbirek qızıqtıradı dep oylaysız? Shańaraq, múlк hám din. Birinshisi bizge ómirimizdi jaratıwımızǵa járdem beredi, ekinshisi onı qollap quwatlaydı, al úshinshisi bolsa ózge dúnyadaǵı ómirge úmit beredi.

Biraq, biz tek ǵana óz shańaraǵımız, óz múlkimiz, ózimizdiń dinimizge qızıǵıwshılıq bildiremiz. Biziń qızıǵıwshılıqlarımız jeke óz “men”imiz átirapında aylanadı.

Bizdi “Peruda wásiyat dúziw” haqqındaǵı tema qızıqtırmaydı, biraq “jeke ózimizge tiyisli wásiyattı qanday dúziw” temasına qızıǵıwshılıq bildiremiz. Hindler dini bizdi tek qızıǵıwshılıq sebepli qızıqtırıp qoyıwı múmkin, biraq biz ózimiz ushın ózge álemde ómirlik ráhátke kepillik beretuǵın dinge tereń qızıǵıwshılıq bildiremiz.

Biz ushın ózimizden kóre qızıqlıraq nársе joq. Biziń tikkeley basshılıǵımızdan azat bolǵan barlıq pikirlerimiz arnawlı “men”imiz átirapında jámlengen boladı. Bul jónelistiń ózimizde hám basqa adamlarda qay tárizde ámelge asıwın gúzetiw qızıqlı hám tásirli. Biz náziklik hám saqıylıqqa ámel etip, bul haqıyqatqa itibar bermeslikke úyrenemiz, biraq tek usı haqqında oylap kóriwge kúsh tawa alsaq, ol sol zamatta, sáskeliktegi quyashtay jarqırıp ketedi.

Biziń qıyallarımız minez-qulqımızdıń tiykarǵı kórsetkishi. Olarda jónelisimiz, júz bergen ózgerisler, kóbinese jasırın hám umıtılǵan ótmish eske túsiriwleri elesleydi. Qıyallarımız óz-ózin ardaqlaw hám aqlawǵa bolǵan bekkem jan basıwshı

sipatında pikir júrgiziwimizge tásir kórsetedi. Bul bolsa, olardıń tiykarǵı maqseti bolıp tabıladı.

Demek, umıtpań, tıńlawshılar úy hám jumıstan bos waqtın ózleri haqqındaǵı pikirler, ózlerin aqlaw hám ardaqlawǵa sarplaydı. Umıtpań, ádette adamnıń aspazı ketip qalǵanda, Italiyanıń AQSHqa bolǵan qarızınan göre kóbirek qáweterlenedi. Adamdı Qubla Amerikadaǵı awdarıspaqqa qaraǵanda, saqal alıw úskenesiniń ótpey qalǵan tisi kóbirek renjitedi. Tis awırıwı hayallarda Aziyadaǵı yarım million adam ómirin alıp ketken jer silkiniwinen göre kóbirek unamsız sezimlerdi payda etedi. Onıń atına ayılǵan maqtawlar insaniyat tariyxındaǵı eń ullı on adam haqqındaǵı gúrrińnen göre kóbirek lázzet baǵıshlaydı.

(Deyl Karnegi)

- 1) Ózimizdegi “Men” qanday eken?
- 2) Ózimizdegi “Men” qaysı jaǵdayda kórinis beredi?
- 3) Ózimizdegi “Men” di “ideal Men” dárejesine alıp kele alamız ba?
- 4) Ózimizdegi Mende qáweterleniw, renjiw, azap shegiw sıyaqlı ishki sezimler qanday halatta boladı?
- 5) Siz Deyl Karnegidıń bul pikirlerine qosılasız ba?

Tapsırma 2.10.

“Aynadaǵı Men” temasında qálegen kórkem tekstke talqılaw jasań.

Tapsırma 2.11.

Gáplerdi oqıń. Sóylewdiń tazalıǵına keri tásir etip turǵan sózlerdi tabıń. Olardıń dialektizm, argotizm, jargon, varvarizm yamasa parazit sózler ekenligin dálilleń.

1. Awa, sol kúni de Jalǵas Qaniyazdı baslıqtıń úyiniń aldında ishte jatqan “melkiylerge” basa-bas diywal órgizdirip atırǵan halattı kórdi (K.A.). 2. Dalneyshem bunday bola beretuǵın bolsa, uzaq isley almaytuǵın shıǵarsań (K.A.). 3. Solar tártip berse, zakon degen rezina ǵoy, sozıp jiberiw meniń qolımnan keledi (K.A.). 4. Dáslepten-aq diyqansılıqqa uqıbı bar. Shep bolmassız, mına azı-kem puldı únemlep, qárejet etersiz (A.S.). 5. Miynet kún de jazdıraman, bizge atqosshılıq et, kolxozdı xotqa jibereyik (Sh.S.). 6. – Tap usı seniń qırtımay sóziń ushın-aq kiyemen usını! (Q.M.) 7. Men bunı bilmeymen, tak chto, miydi aynaldırmaı, kelgen buyımıńdı ayt, men sabaqqa tayarlanajaqpan (Sh.S.). 8. Bir interesnıy ekenseń sen de! (Sh.S.) 9. Murat gazetaǵa, bul Muratqa “júz pırasent” dıqqatın qoyıp úńildi (Sh.S.). 10. Ne boptı! Kele berdik. Mashayt etsek, ketemiz, – dedi ol (Sh.S.).

3-sabaq

Adam ózgeler menen bolğan qarım-qatnasında ózin shetke alıp, jámiyetten bóleklenip qalıwı da múmkin, kerisinshe sol jámiyettiń qollap-quwatlawı menen kámillikke erisip, óz jolın jaratıwı da múmkin. Barlıǵı adamnıń ózine baylanıslı. Eger adam ózin basqalar jaqtırmawı sebepli shetke ala berse, adamlar bara-bara oǵan baha da bermey qaladı.

Siz “bahası joq insan” bolǵıńız kele me yamasa “bahaǵa ılayıq emes insan” bolǵıńız kele me? Sizler bul sorawǵa tómendegi shıǵarmanı oqıp bolǵanıńızdan keyin juwap berıń.

Bir kúni Danışpannıń aldına bir jas jigit kelip, arzı-dadın aytıptı:

– Sizge kelgenimniń mánisi sol: ózimdi biysharası shıqqan, heshteńge de uqıbı joq adamday sezıp júrippen. Adamlardıń hámmesi de meni “talabı kelispegen”, “áwmeser” deydi. Bunday sózlerdi esite berip, jasaǵım da kelmey qaldı. Ótinemen, ata, maǵan járdem beregór!

Danışpan jigitke kóz qırın bir taslaptı da, asıǵıslıq sıñay kórsetipti: – Keshirerseń meni, balam, házir júdá bántpen. Sonıń ushın da saǵan járdem bere almayman. Júdá bir áhmiyetli jumısım shıǵıp tur, sonı birjónkilli etip alıwım kerek. Ol birtıma oylanıptı da, dawam etipti:

– Eger sen meniń jumısımdı pitkerseń, men de mashqalańa járdem beremen.

Tapsırma 3.1.

1. “Talabı kelispegen”, “áwmeser” sózleri qaysı sóz shaqabına kiredi hám qalay jasalǵan?
2. Abzactaǵı kiris aǵzalar neshinshi bette bildirilgen?
3. “Járdem beregór” feyili onıń qaysı meyili esaplanadı?
4. Jigit danışpanǵa qanday maqset penen keldi?
5. Danışpan jigitke qanday shárt qoyadı?
6. Jigitke adamlar qanday qatnasta bolǵan?

– Jan-tánim menen, taqsır, – dep gúbirlenipti jigit. Írasında da, talabı kelispegen adam ekenmen. “Ataǵa qolaysız waqıtta kelippen” dep ishinen oylap qoyıptı.

– Onda, júdá jaqsı, – depti danışpan hám shunatay barmaǵınan kishigirim júzigin sheship alıptı. – Anaw qoradaǵı attı ertle de, bazar jay taman shap! Men qarızımnan qutılıw ushın bul júzikti tezirek satıwım kerek. Ilajı barınsha qımbatqa satqaysań. Eń kem degende, bir altınnan kem bolmasın! Tezirek shap hám tezirek qayt!

Tapsırma 3.2.

1. Qızıl menen berilgen sózler qaysı sóz shaqabı hám qanday gáp aǵzaları?
2. Jigit danışpannan qanday tapsırma aldı?
3. “Men qarızımnan qutılıw ushın bul júzikti tezirek satıwım kerek.” Bul gáp bas aǵzalardıń qatnası boyınsha gáptiń qaysı túrine kiredi?
4. Abzactan atlıqlasqan kelbetliklerdi tabıń.

Jigit júzikti alıptı da, rawana bolıptı. Bazarǵa kirip, alıp-satarlarǵa júzikti kórsetipti. Bazarshılar dáslebinde onıń buyımın qızıqsınıp kózden keshiripti. Jigit bahanı aytıwı máttal, olardıń ıqlası birden sónipti, kewilleri suw serpkendey basılıptı. Birewleri jigitti ájiwalap, betine kúlipti, geyparaları sırt burılıp kete beripti. Tek bir kekse sawdager oǵan jarqın júz benen mán-jaydı túsindiripti: “Bul júziǵıń bir altın teńgege sirá arımaydı. Tórt mıs teńgege satsań, márhámat! Eń arı ketkende, bir-eki gúmis teńgege alıwı múmkin.”

Tapsırma 3.3.

1. Abzactan jup sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.
2. Bazarshılardıń júzikti kórgendegi dáslepki kózqarası ne sebep keyin ózgere berdi?
3. “Márhámat” sózi maqullaw mánisin bildirgen be yamasa biykarlaw ma?
4. Bazarshılardıń balaǵa bolǵan múnásibeti qanday boldı?
5. Eń sońǵı gáp feyil bir bas aǵzalı gáptiń qaysı túri?

Kópti kórgen sawdagerdiń sózlerin esitip, jigittiń unjırǵası tómen túsip ketipti. Biraq, danışpannıń “bir altın teńgeden tómen bolmasın” degen sózi yadında, ol sharbazardı tórt-bes ret aylanıp shıǵıptı. Heshkim júzikti ayılǵan bahaǵa satıp almaptı. “Talabım kelispegen adam ekenmen” dep, salısı suwǵa ketkendey bolıp, danışpannıń aldına kelipti.

– Ata, siziń tapsırmańızdı orınlay almadım. Eń joqarı degende, bul júzikti bazarda eki gúmis teńgege pullaydı ekenmen, biraq siz “bir altın teńgeden kem bolmasın” degensiz! Bul júziǵıńız onday bahanı kótermeydi.

– Sen tap jańa oǵada áhmiyetli sózlerdi ayttıń, balam! – depti danışpan.
– Tuwrı, satıwdan aldın júziktiń haqıyqıy bahasın anıqlap alıwımız kerek! Bunı zergerden basqa kim bilsin? Jáne atqa min de, zergerdiń dúkánına qaray shap. Onnan sora: júzikke qansha beredi eken? Ne dese, ol desin, biraq sen júzikti oǵan satpa, maǵan qaytıp alıp kel.

Tapsırma 3.4.

1. Bala ózindegi “Men” ge qanday baha berip tur?
2. Bala ne ushın júzikti sata almay qaytadı?
3. – Sen tap jańa oǵada áhmiyetli sózlerdi ayttıń, balam! **degende danıshpan neni názerde tuttı?**
4. Abzactaǵı kiris aǵzalardıń qalay jasalǵanın hám gápke qanday qosımsha mánilerdi bergenin ayttıń.
5. Bunı zergerden basqa kim bilsin? **Bul gápti qaysı naqıl menen almastırıwǵa boladı?**

Jigit atqa minip, “zergerdiń dúkánı qaydasań” dep shawıp ketipti.

Zerger júzikti úlkeytkish aynası arqalı kóp waqıtqa shekem qaraptı, kip-kishkene tárezisinde ólshepti. Soń ǵana jigitke bılay depti:

– Seni jiberген ǵarrıńa ayt: “Házir bul júzikke meniń eliw segiz altın teńge beriwge ǵana shamam keledi. Eger maǵan máwlet berse, eki-úsh kúnnen keyin jetpis altındı oǵan naqma-naq sanap bere alaman”.

– Jetpis altın teńge?! – **Jigit hám júdá hayran bolıptı, hám oǵada quwanıp ketipti.** Attı barınsha shapqılatıp, danıshpannıń aldına jetip kelipti.

Tapsırma 3.5.

1. Kekse alıp satar sawdager menen zergerdiń bahası arasında qanday parıq boldı?
2. Alıp satar sawdager menen zergerdi ómirimizdegi qaysı adamǵa teńesek boladı?
3. Danıshpan ǵarrı júzik tımsalında kimdi qoydı?
4. Qızıl menen berilgen gápтеgi kómekshi sózge sıpatlama beriń.

– Kórdiń be, – depti danıshpan onıń shadlı bayanlamasın esitip bolǵannan keyin, – Sen, balam, áne sol júzikseń. **Hasıl, qımbatlı, birden-bir hám qaytalanbas!** Seniń kim ekenińdi insannıń haqıyqıy qádirine jetetuǵınlar ǵana bahalay aladı. Ne qılasań, ómir bazarında ózińe gez kelgen adamlardıń bergen bahalarına qulaq asıp?!

Tapsırma 3.6.

1. Qızıl menen berilgen sózler leksikalıq jaqtan óz ara qanday sózler bola aladı?
2. Demek, insan basqaǵa óz kózqarasınan baha berse bola ma?
3. Jámiyetтеgi barlıq adamlar birdey bahaǵa iye bola ala ma?
4. Shaxs ózgeler menen qanday múnásibette bolıwı kerek dep oylaysız?

Bir kúni túsineseń – saǵan heshqashan qıyanet etpeytuǵın adamlar tap boladı, biraq oǵan shekem kóp qıyanettiń arasınan ótiwiń kerek. Bir kúni túsineseń, sırtqı jıltıraqlıq – ishki gózzallıqtıń aldında hesh nárese emes. Óytkeni ol birinshi jawında-aq qulaydı. Al, ishińde bar bolsa – onda ol máńgi janıp turadı. Meyli, ol zorǵa janıp turǵan bola qoysın, biraq oǵan úpleseń – ol jáne janadı hám seni ishten jıltadı. Bir kúni túsineseń, sen bul ómirińde jıynaǵan “aqıllı hám sulıw” gáppler – qurı sózler jıyındısı ǵana... Seniń óziń jetken haqıyqatlıqlar ǵana áhmiyetli. Bir kúni túsineseń, **miyirmanlıq, múlayımlılıq, ǵamxorlıq hám mehir** – hálsizlikler emes, al ishki kúshtiń kórinisleri.

(B.Nurıllaev)

Tapsırma 3.7.

1. Abzactaǵı birinshi gápke tolıǵıraq túsiniń beriń.
2. Sırtqı jıltıraqlıq hám ishki gózzallıq degende neni túsinesiz?
3. “Aqıllı hám sulıw” gáppler – qanday gáppler?
4. Qızıl menen berilgen sózler leksikalıq jaqtan óz ara qanday sózler bola aladı?

Tapsırma 3.8.

“Hámme waqıt adamdı sınaqtan ótkerip bolıp onıń menen doslasıwımız kerek. Bul keleshektegi óz ara múnásibetlerimizdi bekkemleydi” Bul pikirge qalay qaraysız? Biykarlaysız ba yamasa maqullaysız ba? Kishi kólemdegi 60-100 sózden ibarat esse jazıń.

Hárqanday kásip sol tarawǵa tán kásiplik atamalarǵa iye. **Kásipke baylanıslı sózler** ulıwma kópshilikke tanımalı da, sonıń menen birge, ulıwma kópshilikke tanıs emes, tek ǵana sol kásip penen shuǵıllanıwshı adamlar ushın tanımálılıqqa iye bolıp ta keliwi múmkin. Máselen, diyqansılıq isleri tarawında **qıytaq, gúlshe** usaǵan egislik jerlerdiń kólemlik ózgesheliklerin ańlatatuǵın sózler ushırasadı. Kásipke baylanıslı sózler awızeki pikir alısıw jaǵdayında da, jazba qatnas jaǵdayında da oy-pikirdiń maqseti hám mazmunına qaray jiwi qollanıla beredi. Máselen, *keste, kúndelik* sózleri mektep turmısında keńnen paydalanıladı.

Tapsırma 3.9.

Audioni tıńlań. Tómendegi sorawlarǵa juwap beriń.

1. Filosof Laroshfuko dos hám dushpan arttırıwdıń qanday jolın aytıp ótken?
2. G.Genrietta óziniń jumısı barısında nege túsiniń jetken?
3. Laroshfuko menen Genrietta pikirleri bir-birine mazmunlas pa yamasa qarama-qarsı ma?

Belgili bir jergilikli orinlarda jasawshi adamlardıń til ǵzgesheliklerine **dialektizmler** dep ataymız.

Qaraqalpaq tilinde tiykarınan eki dialekt (arqa hám qubla) bolıp, olar bir-birinen kóbinese tek fonetikalıq jaqtan ǵana ǵzgeshelenedi, al leksikalıq hám grammatikalıq belgileri boyınsha olar arasındadı aırmashılıqlar onsha kóp emes.

Dialektke tán bolǵan birlikler ádebiy til normalarınan tısqarı birlikler bolıwı sebepli, olar rásmiy, ilimiy hám publicistikalıq stillerde qollanılmaydı. Biraq olar awızeki sóylew stilinde hám kórkem ádebiyat stilinde belgili bir muǵdarda qollanıladı. Kórkem ádebiyatta qollanılgan dialektke tán bolǵan sózler jazıwshınıń stillik-estetikalıq maqsetine xızmet etedi. Ásirese, kórkem shıǵarmada qaharmannıń qaysı jergilikli orıńa tiyisiligin bildiriw, jer koloritin jaratıw, ómirdiń realistik súwretlemesin sızıwǵa járdem beredi.

Soday-aq, dialekttegi sóz hám ádebiy tildegi sóz sáwlelengen túsiniklerde ayırım názik ǵzgeshelikler bar bolǵan jaǵdayda da jazıwshı dialekttegi sózdi artıǵıraq kóriwi múmkin.

Tapsırma 3.10.

Tómendegi Sh.Seyitov shıǵarmalarından alınǵan ǵáplerden dialektlik sózlerdi tawıp, olardıń qaysı dialektke kiretuǵının aytıń.

1. Bilipemaw shundiý boların, ishke qanarın arqalap kirsın. 2. Ójet balanıń bul sózleri biydi oylasıqtan bátamam qaytarıp, bul haqqında qaytıp awız ashpaǵa májbúrlegen edi... 3. Mına kárasına mine, orısshalap sóydep jazadı bunıń... 4. Shunsha ǵárejettiń on batman sarıyaǵı boladı, ǵúbige pisilgen, shunı umıtmań, shunıń menen bolar. 5. “Bessarı” qıshlaǵınıń ortaǵ múlki dep ektirgen!? 6. – A-al, sóyleń, bul ne álamat?! 7. Diyqan shularǵa bas awırtıp, paxtanı, jońırırshqanı umıtadı. 8. Bunda kelgennen keyin jumısı megejindey balalap ketti. 9. Endi qazanǵa salınǵan sur etti pisirip, onı shopanlar sárdarı bolǵan eri Qurambay menen tilep alǵanı Qayırǵa jegiziwge asıǵıp atırǵan kelinshek Sárbiyden xabardar bolayıq. 10. Egis jerimiz de binay ómirinde suw ishpegen boz eken. 11. Jay degenge qádimgi keńselerdegidey jay dep júirse kerek, taqta túwe gerbish te tóselmegen edenine ájeplenip qaraydı.

V BÓLIM. RUWXÍY TÁRBIYA

1-sabaq

Isenim – insanniń óz-óziniń sanasındaǵı oy-qıyalına bolǵan sadıqlıǵı. Ol insanniń túrli maqsetke erisiwine járdem beredi. Hátte, kewil jámligin támiyinlep, ózin jetik insan sıpatında seziniwine járdem etedi. Isenimniń túrleri kóp: dosqa isenim, dinge isenim, óz túsinigine isenim, ayılǵan pikirge isenim hám t.b. Isenim bildirilgende onı sol bildirilgen zat, qubılıs yamasa adam aqlay alıwı da, aqlay almawı da múmkin. Eger aqlay alsa, bul isenim adam kewlinde máńgilikke mórlenedi. Bul gáplerimizdi dálillew ushın tómendegi tekstlerdi oqısaq:

1-tekst

1) Erte dáwirlerde xalıqlardıń hárqaysısı óz aldına xalıq sıpatında bóline baslaǵan zamanlarda Aral teńizin jaǵalay jasaǵan bir elattıń ataqlı ruw basshısınıń **jalǵız** qızı bar eken. Qızı ay dese awzı bar, kún dese kózi bar, kútá sulıw bolıp kámalǵa kelipti.

Ruw basshısı hayalı qaytı bolǵanı sebepli qızına júdá bawır basıp qalǵanlıqtan, jalǵız qızın turmısqa berse, ózi jalǵızlıqta qalatuǵınlıǵınan qorqıp, “kimde-kim Araldıń suwın basqa jaqqa tógip tawıssa, qızımdı soǵan beremen,” – dep jar saldıradı.

Tapsırma 1.1.

1. “Araldın suwın basqa jaqqa tógip tawısıw”

A) real háreket B) reallıqqa juwap bermeytuğın háreket

2. “Ay dese awzı bar, kún dese kózi bar”

A) naqıl-maqal B) qospa kelbetlik C) turaqlı sóz dizbegi

3. Ruw basshısınıń maqseti ne edi?

4. Qızıl menen berilgen sózdi janapay + sanlıq formasında berin.

2) Sol elattağı bir jarlınıń jalğız ulı bul qızdı jaqsı kóredi eken. Jańa xabar oğan qup túsip, ákesine: “ – Ağa, men búginnen baslap Aral teńiziniń suwın tógiwge kirisemen,” – deydi.

Ákesi balasınıń qıyalın túsinipti de:

– Balam, áwele qızdın ákesine kórineyik, – deydi.

– Nesine waqıt uttıramız, ağa? Teńizdın suwın birotala tógip bolıp, shártti orınlağan soń, sen qudalıqqa barasań. Ataqlı ruw basshısı, álbette, wádesin shaymalamaydı, – depti balası.

– Olay bolsa, balam, bir ózińe awır soğar, men sağan járdemleseyin, – dep ákesi de qolına shelek alıp, balasınıń izine eredi. Aradan bir ay ótedi, eki ay ótedi..., jıl ótedi... Áke-bala tınbay teńizdın suwın sheleklep tógiwdi dawam etedi.

Tapsırma 1.2.

Tómendegi berilgen sózlerdi paydalangan halda usı abzactı qayta aytıp berin.

Joq-juqa, jańalıq, bel baylaw, dáslep, waqıt joğaltıw, quda túsıw, wádege opa qılıw, kómegi tiyiw, bir múddet waqıt, tınımsız háreket

3) Ruw basshısı qızına jigit kiyimin kiydirip, shikarshılıqtı úyretken eken. Bir kúni kiyikke tap bolıp, onı quwsa, kiyik jan aybatı menen Aral teńizin jağalay qashıp, bir qopalıqqa ózin uradı da kózden gayıp boladı.

Ákesi menen qızı sharshap kiyatırsa teńiz jağasındağı eki adamdı kóredi.

– Há, móminler, ne qılıp atırsız, – deydi ruw basshısı.

– Kórip turğanıńız joq pa, teńizdın suwın sırtqa tógip tawıspaqsımız, – deydi de áke-bala bulardı tanımay óz jumısın dawam ete beredi.

Ruw basshısı qızın uzatıw maqsetinde usınday shárt qoyğanın álleqashan umıtqan edi.

– Áy esawaslar, – deydi kúlip. – Teńizdın suwın sheleklep tógip bolıw múmkin be?

– Múmkin! – deydi bala.

– Múmkin bolmağanda, biziń elattın basshısı qızın uzatıw ushın bunday shárt qoymağan bolar edi, – deydi ákesi.

Qız ásten attan túsip, óz ákesiniń atınıń aldınıǵı eki ayaǵın qushaqlap:
 – Aǵa, meni usı jerde qaldırıp ketiwińizdi ótinemen, – deydi.
 – Nege? Olar ele teńizdiń suwın tógip bolǵan joq ǵoy! – deydi ruw basshısı qızına.
 – Aǵa, Araldıń suwın heshkim heshqashan tógip bola almaytuǵınlıǵın ishińiz biletura usınday shárt qoyǵanda, sózińizge isenetuǵın pák niyetli, muhabbatına sadıq jigit izlegensiz. Mine, ol kóz aldınıńızda! – deydi qız.

(“Qaraqalpaqnama”)

Tapsırma 1.3.

1. Abzactan gónergen sózlerdi tabıń.
2. Ashıq jigit penen ruw basshısınıń iseniminiń qanday ózgesheligi bar?
Qaysısınıń isenimi pák? Al qaysısınıń isenimi aqılǵa bola oylap tabılǵan?
3. “Heshkim, heshqashan” sózleri ne ushın bolımsız gápte qollanılǵan?
4. Mómin sóziniń mánisi qanday?
5. Bul abzacta paronimlik mánide kele alatuǵın sózlerdi tabıń.

Tildiń sózlik quramındaǵı sózler ózleriniń qollanıw jiyiligine qaray **belsendi hám uyań sózler** bolıp ekige bólinedi.

Belsendi sózler qatarına belgili bir tilde sóylewshiler ushın túsinikli hám turmısta jiyyi-jıy qollanıw júrgen sózler kiredi.

Uyań sózler kúndelikli turmısta kóp paydalanılmaydı, olardıń qollanıw órisi biraz sheklengen, tar bolıp keledi, sebebi olardıń bir qatarı ele kópshilke málim emes jańa sózler bolsa, al ekinshi bir toparı qollanıwdan shıǵıp baratırǵan, sol sebepten kópshilikke túsiniksiz hám az qollanılatuǵın sózler bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da uyań sózler qatarına **gónergen sózler hám neologizmler** kiredi.

2-tekst

1) Bizler úyde kópshilik bolıp jasaymız. Mennen úlken ájapam menen kóbinese bir mezgilde oqıytuǵın bolǵanlıqtan kóbirek birge bolamız. Onıń júregi awıradı, sonlıqtan mudamı dárisin qasına alıp júredi yamasa kóbirek bizler de janında bolamız. Bir kúni úyde ekewimiz qalǵan kúni qattı awırdı. Men bir ózim ne islerimdi bilmey qurı arman-berman juwırıp júrippeń. Ájapam ózi qısıwıp atırsa da maǵan “qorqpa” dep jubatıp qoyadı.

Ol áste qolı menen kórsetip, dárisin suw menen ákelip beriwdi soradı. Úydi awdar-teńker qılsam da dárisin taba almadım. Endi ájapamnıń qasına qalay barıwdı bilmey biraz turdım. Qanday oyıma keldi, bilmeymen, dárriw kesegе jıllı suw quyıp alıp bardım da dárini ishine salǵan bolıp ishkizdim. Ózimniń háreketimnen ózim qorqıp ketsem de, bildirmey ishimen qaltırıp qasında turıppan.

Bir waqitlari ájapamnıń dem alıwı jaqsılandı. Biraz ózine kelgendey boldı. Endi meniń de júzime qan juwırıp, jeńil dem aldım.

Sol waqıtta aytıwǵa qorqsam da erteńine kewilli sóylesip otırǵanımda bolǵan waqıyanı aytıp keshirim soradım.

– Sol gezde seniń, haqıyqattan da, dárini ákelgenińe isengenmen ǵoy, – dedi ájapam basımnan sıypap. Hárqanday jaǵdayda da isenim seni qıyınshılıqlardan alıp shıǵadı, al gúman menen qorqıw qolıńnan keletuǵın nárseni islewge de irkinish jasaydı, umıtpa!

("Jetkinshek" gazetasınan)

Tapsırma 1.4.

1. Awırǵan qız isenimine bola qanday nátiyjege eristi?
2. Bul waqıyada isenimniń qanday kúshin kóre aldınıız?
3. Isenimge qarama-qarsı bolǵan túsinikler neler eken?
4. Demek, isenim – ishki sezim sıpatında adamda bar ma eken?
5. Eń sońǵı qospa gáptegi jay gápler arasında qanday mánilik qatnas bar?

Gónergen sózler qollanıw órısı jaǵınan ekige bólinedi: **tariyxıy sózler hám arxaizmler**. Tariyxıy sózler tariyx sáwlelengen kórkem ádebiy hám ilimiy tekstlerde ótmishti anıq súwretlep beriw ushın qollanıladı. Arxaizmler tekstke tariyxıylıq koloritin beriw menen birge, zamanagóy temalar jarıtılǵan kórkem ádebiy hám publicistikalıq shıǵarmalarda kóterińkilik, ruwxlanıwshılıq mánisin beriw ushın xızmet etedi.

Tariyxıy sózler – belgili bir dáwirlerde qollanılgan zat hám qubılıslardıń, jámiyetlik turmıstıń ózgeriwı nátiyjesinde qollanıwdan shıǵıp qalǵan atamalar.

Gónergen sózler qatlamınıń basım kópshiligin tariyxıy sózler quraydı. Olar turmıstıń hár qıylı tarawları boyınsha zat hám qubılıstıń atamaların óz ishine aladı. Máselen: 1. Óndiris ásbaplarınıń atamaları: moyıntırıq, günde, pazna, sazaq, qozaq, máki, kelep aǵash hám t.b. 2. Qural-jaraq atamaları: sadaq, sawıt, qara mılıtq, qalqan hám t.b. 3. Diyqansılıqqa baylanıslı atamalar: túyeklew, qızıllaw, qosqa qosıw hám t.b.

3-tekst

Bir awılда nanbay jasaydı eken. Ol háptede bir ret diyqanǵa bir pud nan berip, onnan bir pud sarı may satıp aladı eken. Bir kúni ol ádettegishe diyqannan bir pud sarı may alıptı. Onı tolıq alǵanına iseniw ushın úyine kelip onı tárezige ólshep kóripti. Biraq nátiyje kewildegidey shıqpaptı. Endi ol ashıw menen barıp qazıǵa barıp, narazılıǵın bildiripti. Qazı diyqandı shaqırtıptı:

– Sarı maydı ólshew ushın qanday da bir ólshew quralınan paydalandıńız ba?
– dep soraptı. Ol:

– Húrmetli qazı, mende heshqanday tárezi joq, biraq bárha sarı maydı hadal, durıs ólshep sataman, – depti. Qazı bolsa hayran qalıp, tárezi joq bolsa qalay ólshegenin soraptı.

– Húrmetli qazı, – depti ol, – nanbay mennen sarı may satıp alıwdan baslap men onnan hár kúni bir pud nan satıp alıwdı basladım. Hár kúni nan alıp kelgeninde, men oğan nan menen birdey awırılıqta sarı may bergenmen. Bul jerde birewdi ayıplaw kerek bolsa, ol men emes nanbay boladı, – depti.

(Ańız)

Tapsırma 1.5.

1. Diyqan nanbayǵa ózine isengendey isene me yamasa kerisinshe me?
2. Nanbay isenimge qanday kózqarasta edi?
3. Turmısımızda nanbayǵa usaǵan adamlardıń kóbeyiwın qáler me edińiz yamasa diyqanǵa usaǵan adamlar kóbeysin be?
4. Hár kúni nan alıp kelgeninde, men oğan nan menen birdey awırılıqta sarı may bergenmen. **Usı gápti sintaksislik tallaw isleń.**

4-informaciyalıq tekst

Din psixologiyasınıń tiykarǵı ózine tán belgisi sonnan ibarat: onda dinniń tiykarǵı deregi qorshap turǵan ortalıqta emes, al insanniń ózinde, onıń ishki dúnyasında belgili bir isenimniń qalıplesiwi esaplanadı.

Din jámiyetimizde birqatar jámiyetlik, ruwxıy, mánáwiw wazıypalardı atqaradı: Birinshiden, hár bir din óz iseniwshileri ushın tolıqtırıwshılıq, jubanısh wazıypasın atqaradı hám shaxstıń qalıplesiwine úlken tásir jasaydı.

Ekinshiden, hár bir din óz táliymatı tiykarında ózine iseniwshilerdi bir jámiyetke birlestiredi. Sol tiykarda din xalıqlardıń jámiyetlik ómirine, sonday-aq, ádebiyatı hám kórkem ónerine baylanısıp ketedi.

Úshinshiden, hár bir din óz isenimindegi adamlardı tártipke salıp otıradı, ol óz úrp-ádetleriniń, máresim hám bayramlarınıń óz iseniwshileri tárepinen óz waqtında orınlanıwın talap etedi.

Tórtinshiden, din baylanıs ornatiwshılıq, birlestiriwshilik qásiyetine de iye. Ol insanǵa jasawdaǵı maqseti, ómirdiń mazmunı haqqındaǵı sabaqlardı bere aladı. Sonlıqtan da dindi úyreniw – bul adamzattı úyreniw. Dindi jámiyetten, jámiyetti dinnen ajıratıp bolmaydı.

(U.Dáwletova)

Tapsırma 1.6.

1. Din insan kewlinde qaysı sezim tiykarında ómir súredi eken?
2. Din jámiyetimizde qanday xızmetlerdi atqaradı?
3. Sonlıqtan da dindi úyreniw – bul adamzattı úyreniw. **Bul gápti sintaksislik tallaw isleń.**

Tapsırma 1.7. K.Mámбетovtın “Bozataw” romanınan alıńǵan gáplerden tariyxıy sózlerdi tabıń. Olardıń turmıstıń qaysı tarawına tiyisli ekenligin aytıń.

1. Mina Muxammed Pana háziretleriniń jetinshi atası Túrksanda xan bolǵan adam. 2. Olar teris tamǵalı Qabil begler begi, qostamǵalı Arzı atalıq, qoldawlı Serjan nayıp, ashamaylı Tóremurat biy, tiyekli Abılǵazı biy. 3. Pana xan bir qulaǵı menen Atamurat xandı tıńlasa, ekinshi qulaǵı menen el arasındadıǵı qarama-qarsılıq tuwdırıwshı bolıs, biydi, bay-qaraqshını tıńlap, “ana biydiń awılına tiymeń, mına biydiń awılın qurtıń” dep párman berip, Qońırat átirapı gúnasız adamlardıń zarlı seslerine gúńirenip ketti. 4. Bir qaptalında Yusup máhrem, ekinshi jaǵında Shaniyaz júzbası birneshe nókerler menen áńgime qurıp otırar edi. 5. Dárwazanıń oń tárepi uzın etip salıńǵan datqajay. 6. – Júzlerim jállat pıshaqları menen tilingen, – dedi qız sıbırıp. 7. Tań azannan baslap jáne Xabibnazar jarshınıń hawazı Qońıratlı lárzege keltire basladı. 8. Qalǵanları – Qulman menen atqosshısı Sálmen. 9. Keshe óz rejelerin Pana xanǵa durıslap ayta almaǵan bolsa da, búgin Pútkil Shayxul islam, qazıkálanlardı sarayǵa toplaп Atamurat xan óz pikirın bayan etti. 10. Bunnan on jıl burın Atamurat boyrashı degenniń qızın alıp bergен edi. 11. Sen Qulmannıń shorisına aylanasań endi. 12. Qaralı xan júzden aslam kániz saqlap ne qılar edi. 13. Usı waqıtqa shekem xan menen tabaqlas bolǵan qarashanı kórgenbiseń? 14. Jigitlerdiń birewleri qolına pilte mıltıq alǵan bolsa, birewleri tayaq penen qurallanǵan. 15. Mıltıǵın moynına asqan mirshab, qılıshın qolına alǵan nóker joq. 16. Bul tórt úy diywanaǵa tarlıq qılса da, párwayı pánseri bolıp, qorjının qushaqlap dárya boyında jata berdi. 17. Onıń arǵı jaǵında basına degeley kiyip jer shuqlap otırǵan shúńirek kóz, sarı Shermuhammed, onnan berregirekte kórinisinen ele jas jigitlerge usaytuǵın hákim Mámbetkárım, Yusup hám Waqıbnıyazlar otır.

Tapsırma 1.8.

Audionı tıńlań. Tómendegi sorawlarǵa juwap beriń.

1. Sahib hám hayalı ne maqsette qala orayındaǵı kvartirasın háwligе almastırdı?

2. Shotursın Sahibtiń isenimine qalay kirdi?

3. Shotursınnıń ózin tutıwı menen ishki minez-qulqı bir-birine sáykes kele me?

4. Shotursın durıs isledi me?

5. Shıǵarmaǵa “Gúman iymannan ayıradı” dep tema qoysaq bola ma?

6. Shotursınnıń isenimsizligi nege alıp keldi?

Tapsırma 1.9.

“Isenim” temasında kishigirim kórkem tekst jazıń.

2-sabaq

1-tekst

– Usi úydi birgelikte qurdıq, jumıstan kelgennen soń shıraqtı jaǵıp, túni menen sheben, cementke suw tasıp, aralastırıp tırnaǵın quydıq. Birge ılay iylep, gerbish tasıdıq. Men tam basına ılay atsam, ol shelek penen tasıp turdı. Óz miynetimiz benen qurǵan imaratımızda neshshe jıllardan beri paldan tatlı ómir súrip kiyatır edik...

Tapsırma 2.1.

1. Qaharman kim haqqında sóylep atırǵanın túsindik pe?
2. Birinshi gáptegi awıspalı mánide qollanılǵan sózdi tabıń.
3. Tam sóziniń sinonimlerin aytıń.
4. “Paldan tatlı” kelbetliktiń qaysı dárejesi dep oylaysız?

Tapsırma 2.2.

1. Demek, gerbish ushın ılay...
 - A) soǵıladı
 - B) iyleneđi
 - C) qarıladı

Ómirim boyı bazarǵa barǵan adam emespen. Úydegi hámme nárseni ózi tańlap alǵan. Hátte, kiyimlerime shekem ózi ákeledi. Sinoptiktey azan menen hawa rayın anıqlap, qaysı kostyum yaki pidjakti kiyiwimiz kerek ekenligin bileği, zárúr dese, qolımızǵa zontigimizge deyin uslatıp jiberetuǵın edi. **Sol kúni, állette, ya jawın, ya qar jawadı, jawrap qalmaǵanımız ushın raxmet aytıp, onnan minnetdar bolamız.** Úyde gaz joq, shıraq óshti degen bolmaydı. Qazan-oshaqtıń neshe túrin, tandırǵa deyin qurıp qoyıptı. Hárqanday jaǵdayda da shay-awqat tayar. Úyge ne kerek, bári bar. Men tek jumıs penen bánt bolıwıma tolıq jaǵday jarattı. Sonıń arqasında shıpakerlik jumısımdı múltiksiz atqarıp, 1994-jılı Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen medicina xızmetkeri degen húrmetli ataqqa miyasar boldım.

Tapsırma 2.3.

1. Bul abzactıń mazmunın qanday naqıl-maqal menen ashıp bersek boladı?
2. Bul abzactı oqıǵanıńızda anańızdıń islegen minnetsiz jumısları kóz aldınıǵa keldi me?
3. Úydiń bereketi birinshi gezekte nege yamasa kimge baylanıslı dep oylaysız?
4. Qızıl menen berilgen gáp qurılısı jaǵınan neshe jay gápten dúzilgen?
5. Eń sońǵı gáp qurılısı jaǵınan gáptiń qaysı túri?

Bir qızıq jeri, **sóytip júrip**, onıń ózi de jumısqa baradı, neshshe jıllar mektepte muǵallım bolıp ta, basshı bolıp ta isledi. **Onıń ústine** úydegi balalarınıń, kelin, qońsı-qobanıń – hámмесiniń jay-jaǵdayın bilip júredi. Oqıwına, jumıs islewine sharayat jaratadı, tárbiyasına kewil bóledi. Aǵayın-tuwǵannıń jaqsı-jaman táshwishleriniń bası-qasında, toy merékelerinde de **baz bayaǵı** bas bolıp júrgeni. Birewdiń mıtájin pitkergenshe asıǵadı. Soraǵan zatın, kerek dese pullay járdem de berip jiberip, birewdiń mıtájiniń **piteǵoyǵanına** quwanıp otıradı.

Tapsırma 2.4.

1. Qızıl menen berilgen sózler qaysı stildegi sózlerge kiredi? Ne ushın?
2. Bul hayalǵa barlıq pazıyetlerin ashıp bere alatıǵın bir kelbetlik sóz benen táriyip beriń.
3. Almasıqlardı tawıp, olardıń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıń.

– Sonda siz ne isleysiz? – dep soradım oynlı-shınlı.
 – Men úyde basshıman, tapqanımdı úyge ákelemen, úydegilerdiń barlıǵı onıń basshılıǵında meniń rayıma qarap háreket etedi. Balalar paydasız, zıyanlı ádetlerden awlaq bolıwı, maǵan maqul keletuǵın jumıs penen bánt bolıwı tiyis.
 – Sizler ata-anańızdıń másláháti menen turmıs qurǵansız. **Solay ma?**
 – **Awa.**
 – Siziń jaslıq, studentlik dáwirinińız Samarqandta ótken. Ómirlik joldasınızdı ózińiz tańlayman demey ata-anańızdıń sheshimine qulaq salǵansız. Usı háreketińizdi búgin qalay bahalaysız?
 – Bul sheshim oǵada durıs edi. Mine, kórip otırsız, bunı turmıstıń ózi dálilledi.

Tapsırma 2.5.

1. “Úyge er adamnıń kirip shıqqanınıń ózi – úlken tárbiya” deydi ata-babamız, bul násiyat sózine joqarıdaǵı abzac juwap bola ala ma?
2. Qızıl menen berilgen gápler gáptiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

– Ómirdiń oyly-bálenti insandı óz barımına jeteleydi. Waqıt dep atalmısh bir sıyqırılı til shıqıldap ómirińniń ótip atırǵanına xabar berip turǵanday. Oqıwdı pitkerip kásip iyesi bolıp, jumısqa aralasqan soń onıń sırlarına ele de tereńirek súńgıp ketedi ekenseń. 1972-jıldıń avgust ayında Moskvadan, Oraylıq travmatologiya – ortopediya ilim izertlew institutınan xat keldi. Onda meniń ordinaturaǵa qabıllanǵanıń bayan etilgen. Bul waqıtta men Shomanay rayonlıq emlew xanasında xirurg bolıp islep atır edim. Afuza bul xabardı qollap quwatladı. Eki jıl dawamında kelinshegim anam menen birge shańaraqtı meńgerip otırdı. Hár úsh ayda úyge qaytaman. Ol bolsa balalar menen qıynalıp atırǵanlıǵın bildirmewge háreket etedi. Nókiske kóship kelgennen keyin de maǵan tilekles boldı.

Tapsırma 2.6.

1. Abzac boyınsha “sıyqırılı til” –

- A) ilim
- B) ómir
- C) waqıt

Tapsırma 2.7.

1. “Súńgıp ketiw” sóziniń mánisin tabıń.

- A) úyreniw
- B) shalǵıw
- C) qızıǵıw

2004-jılı tuńǵısh perzentimiz jumıs saparı menen Qońırat qalasına baratırıp, jolda avtoapatqa ushıraptı. Tezlik penen jetip bardıq. Biraq tosınnan bolǵan iske shara joq. Meniń jaǵdayımdı kórip, óziniń bawırı qan jılap tursa da “At ornında tayım bar, shúkirshilik qılayıq” degen edi. Qıynalǵanǵa mádet bolıw, onı súyew, kerekli sózlerdi aytıp kewlin ala biliw oǵan tán qásiyet edi.

Bul kishigirim sáwbetimizden er adamnıń qostarına sheksiz ıqlası, mehir-muhabbatı ayqın sezilip turar edi.

Insan mısalı bir gúlge megezeydi. Onıń tuwılıwınan baslap, ómir jolı dawamında quyashqa qaray telmirgen gúl yańlı kewli jaqsılıqlarǵa talpınıp jasaydı. Ózgeniń dárti menen jasaw hámmeniń de qolınan kele bermeydi. Kim ózin jámiyettiń bir bólegimen, hámme meniń eń jaqınlarım dep qarasa ǵana, hámmeni teńdey súyse ǵana, súyikli insan bola aladı eken.

(T. Masharipova “Ómir gúli”)

Tapsırma 2.8.

1. “At ornında tayım bar” degen gápti qalay túsindińiz?
2. Qızıl menen berilgen orında qaysı leksikalıq birlik bar ekenligin aytıń.
3. Súyikli insan bolıwdıń shártleri qanday eken?
4. Eń sońǵı gáptegi gáp bóleklerin baylanıstırıwshı qurallardı aytıń.

Tariyxıy sózler menen arxaizmler haqqındağı túsınıklerge názer awdarsaq, olardıń mánileri ulıwma gónergen sózlerge baylanıslı bolsa da, olar bir-birinen ajıralıp turıwshı túsınıkler. Olardıń bir-birinen ayırmashılıqları tómendegishe:

1. Arxaizmler házirgi waqıtta bir zat yamasa hádiyselerdiń, al tariyxıy sózler bolsa ótmishtegi zat yamasa hádiyselerdiń ataması.

2. Arxaizmlerdiń zaman talabına baylanıslı sinonimi boladı, al tariyxıy sózlerdiń sinonimi bolmaydı.

3. Arxaizmler tilimizde bir zat yamasa hádiyselerdiń sáykes ataması bar ekenligi sebepli payda boladı. Al tariyxıy sózler zat yamasa hádiyselerdiń turmısta joq bolıp ketiwi sebepli payda boladı. Arxaizmlerge birneshe mısál keltirsek: Nóker – ásker, sawash – urıs, qostar – ómirlik joldas hám t.b.

Sağıyranıń qanları,

Suw ornına tógildi. (J.J.) Bul qatarlardağı “sağıyra” sóziniń ornına házirgi leksikamızda jiyi túrde onıń sinonim ataması “náreste” qollanılsa,

Bóri arıgın bildirmes (Berdaq) degen qatarlarda “bóri” sóziniń ornına házirgi leksikamızda “qasqır” sózi qollanıladı.

Tapsırma 2.9. Tómendegi mısallardan arxaizmlerdi tabıń.

1. Áne sizlerge zákún, áne, zań (Sh.S).
2. Góne japsağı shıgıp qalmasa anda-sanda bir-eki shıgırğa shekem qarasadı (Sh.S).
3. – Ağayın-tuwǵanları, jek-jatı joqtı - dá?... (Sh.S)
4. Ámin sárdardıń jerinde,
Antaxiya sháhárinde (J.J.).
5. Segbir tartıp neshe kún,
Etpegen kári qalmadı (J.J.).
6. Esigińdi há jeńgem.
Jel ashısın da, jel japsın (“Qoblan”).

Tapsırma 2.10.

Tómendegi mısallardan tariyxıy sózler hám arxaizmlerdi tabıń.

1. – Pah, eneǵar, ózi de shenep pishkendey shap-shaq eken, qısta eki qat shılǵaw menen qatıp ketedi! – dep balasına qarap, onı burınǵıdan da beter dım jaqsı kórip ketti (Q.M.).
2. Juwırıp barıp dúwdendi alıp shıqtım (Ó.X.).
3. Azǵanadan ózine kelip, ońlı-solın ańlaǵan ol ústindegi qasqır ishikti serpip taslap, ornınan turdı da, tısqarıǵa shıqtı (K.K.).
4. Men hesh waqıtta qus salıp qálpelik etken emespen (Ó.X.).
5. Ot jaqpadı, quman qaynatpadı, tap atlanıstaǵıday jıldam háreket penen keregeniń basındağı qorjındı alıp, bawın sheshti, onnan ayran tolı mes penen bir bólek gósh alıp

átashtan ornına qollanılátuğın jalpaq temirdiń ústine qoydı (K.K.). 6. Chay da, aqaw ashqan júweri nan da sonday mazalı edi, hátte men onday mazalı awqatlardı urıstan burın da jep kórmegen sıyaqlıman (Sh.S.). 7. Al, kimlerdur awızqabağın alıp, qońsıdan shoq alıp keliwge baratır (K.K.). 8. Atı shıǵır aydaw, bolmasa bul káradağı jumıstıń eń múshkili usı edi (Sh.S.). 9. Apam qorabağa kómp qoyǵan shoǵınıń ústine qurǵaq tezек salıp, urtın tompaytıp úplep atır edi (Sh.S.). 10. Túski awqatı ushın shórek, buxanka nandı beline túyip, jurttıń aldı bolıp awıldan shıqqan apam sol ketisten qas qarayǵanda, bazda onnan da sońlaw oraypegi menen qılqa tonnıń jaǵalarına qıraw turıp kelip arba tuwaradı (Sh.S.). 11. Kózi ábden nasharlap, burınǵıday urshıq-purshıq iyiriwden de, qozaq toqıwdan da qaldı (Sh.S.).

3-sabaq

Hújdan erkinligi – bul puqaralardıń qálegen dinge iseniwi yamasa heshbir dinge isenbewi boyınsha kepillik beriwshi konstituciyalıq huqıqı.

Hújdan erkinligine bola insan háreket etse, ol basqan hárbir iz, ol baslaǵan hárbir jumıs gúllep-jasnaydı. Ózbekstanda házirgi waqıtta hárbir puqara hújdan erkinligine iye. Hárbir adamnıń óziniń ólsheytuǵın qarısı bolǵanıday, adamlar hújdan erkinligine bola hárbir hádiyse yamasa qubılısqa obal-sawabına qaray baha beredi. Dúnyadaǵı heshbir din jawızlıq, ádilsizlik, buzǵınshılıq, aldawshılıq, kemsitiwshilik hám t.b. illetlerdi úgit-násiyat qılmaydı. Demek, solay eken, qaysı dinge isense de insan óz hújdanınan shıqqan pikirin aqıl menen ólshep ámelde qollanadı. Hámme jaratılıstıń qarısı tárepi bolǵanıday hújdannıń – hújdansızlıq, ádilliktiń – ádilsizlik sıyaqlı qarısı turıwshı túsinikleri bar. Olardı ajratıwda adam islegen isin, sóylegen sózin aqıl hám insap tárezisine salıp tartıp kóredi. Nátiyjesinen kelip shıqqan halda oǵan hújdanlılıq yamasa hújdansızlıq dep baha beredi. Máselen, shańaraqta jumıs bólistirgenińizde ózińizden kishi inińiz yamasa sińlińizge awır jumıslardı berip, ózińiz jeńil-jelpi jumıs penen sheklenip qoydıńız, bul, sizińshe, adamgershilikten bola ma?

Siz jolda ketip baratırıp bir sumkada aqsha tawıp aldıńız, onıń qasında dári ushın shıpakerdiń jazıp bergen dáriler dizimi de bar. Demek, iyesi dári alıwǵa shıǵıp, sumkasın joyıtqan. Siz biletura bul aqshanı ózińizdiń qárejetlerińiz ushın jumsap jiberseńiz, bul insaptan bola ma?

Tapsırma 3.1.

1. Insannıń óz hújdanına bola háreket etiwine siz qanday mısallar keltire alasız?

Qullası, bunday halatlar ómirimizde kóplep ushırasadı. Biraq durıs sheshim qabıllaw yamasa tuwrı joldan júriw tek ózimizge baylanıslı. Usı orında birneshe ańızlardı keltirip ótsek:

1-añız

Adamlar b rqulla  zini  islerin aqlaw a umtiladı. Danishpanlardi  aytıwınsha,  zin b rha aqlaw – ullı g naldı  biri.

H r qıylı jaza a tartıl an adamni  halı sorasa , g pti  zini  nahaqtan urıl anın **aytıwdan baslaydı, ya nıy  zin aqlaydı**. Bul – onı  turmı saba ın durıs t sinbegenini , onnan tiyisli juwmaq alma anıni  k rsetkishi. Demek, ol jaza a tartılıp bolıp, keleshekte sol aldın ı kemshiliklerin j ne qaytalaydı h m de keleshekte qaytadan jaza a tartıladı. Itibar bergen bolsa ız, jaza a tartılıwına onı   zi ayıpker.

Tapsırma 3.2.

1. “Turmı saba ı” degende neni t sindi iz?
2. B rha  zin aqlaw qanday n tiyjelerge alıp keledi?
3. Qızıl menen berilgen s zler g pti  qaysı a zası, qaysısı ayqınlawısh, qaysısı ayqınlanıwshı?

Adam q tege jol qoyıwdan qattı qorqadı. Sonlıqtan ol q telespewge urınadı, lekin usını   zi q tege jol qoydıradı. Insannı  jaratılısı sonday – ol q telespey jasadı almaydı. Ne ushın biz q telespewimiz kerek eken – aqlımız danalıqqa pitip qal an ba? Tek bir q teni ekinshi qaytalamawımız tiyis.

Tapsırma 3.3.

1. Demek, q telikler ...
G pti  izin  zligi izden usı abzac tiykarında tolıqtırı . G pi izde kiris a zalardan paydalani .
2. “Jaza a tartılıw, q tege jol qoyıw” s zler dizbegi turaqlı s z dizbekleri bola ala ma?

 yyem zamanlarda bir patsha zindan a kelip, zindanda ılardan ne ushın qamalıp atır anıni  sebeplerin soradı. H mmesi  zlerin aqlap, ayıpsız zindan etilgenin ayta baslaptı. Patsha olardı  j ne birewine jaqınlap kelip “Sen ne ushın bul jerdese ı” – dep soraptı. Ol: “G nalarım ushın, Ullıpanah! Bul zindan meni  ushın azlıq etedi” – dep juwap beripti. Sonda patsha janında ı w zirlerine: “Mınawı azat etilsin” – degen eken.

Tapsırma 3.4.

“Mınawı azat etilsin” –

A)  dil h kim

B)  dalatsız h kim

Sózlík quramdağı neologizmler jańa uǵımlardıń atamaları sıpatında ádette siyrek qollanıladı. Olar kóbinese publicistikalıq hám ilimiy stiller tarawında arnawlı funkcionallıq xızmet atqarıp keledi. Mısalı: ***Til iliminde 2017–2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyası, sonıń ishinde, «Xalıq penen pikirlesiw hám insan mápleri» jılı mámleketlik baǵdarlamasında belgilengen waqıtlardıń orınlanıwı dodalanadı*** («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınan).

Bul mısalda ilimiy-publicistikalıq bayanlamanıń talabına qaray sáykes uǵımlardıń atamaları retinde **ilaj, Háreketler strategiyası, xalıq penen pikirlesiw, mámleketlik baǵdarlaması, insan mápleri** túrindegi dara hám qospa terminler arnawlı jaǵdayda qollanılgan. Olar qaraqalpaq tiliniń sózlík quramındağı jańa túsiniklerdi ańlatatuǵın sózlerden ibarat.

Jańa sózler, ádette, ilimiy-texnikalıq terminler yamasa kásiplik jańa atamalar túrinde ushırasadı.

Jańa sózler kórkem ádebiyatta súwretlenetuǵın waqıyanıń dál kórinisin táriyiplew maqsetinde, sonday-aq, ózgeshe máni júklew arqalı sóz obrazlılıǵın payda etiw ushın da qollanılıwı múmkin.

2-ańız

Ullı Jáhángir Iskender Zulqarnayn derlik dúnya júzin jawlap bolıp, Hindstanǵa kelipti. Ol dáwirleri Hindstan kishkene xanlıqlarǵa bólingenlikten, Iskenderdiń áskerleri olardı qıynalmaq jawlap ala beripti. Bir kúni Ullıpanah óziniń shatırında bir urını uslap alıptı. Iskender qattı ǵázeplenip, jawıngerlerge urını gellesinen jurday etiwdi buyırıptı. Sonda urı:

“– Siz ne ushın meniń menen bunday etip atırsız? – dep Ullıpanahtan soraptı. Iskender urınıń bunday sorawdı beriwge júrek etkenine hayran bolıptı. Urı dawam

etti: “Ne ushın bunday ádilsizlik? Siz benen meniń háreketlerimniń ne parqı bar? **Mendey kishi urını darğa asar, al úlken urılar erkinlikte júre bere me?** Men kelip tek kótere alatuğın nárselerdi ğana aldım.

Al, siz áskerlerińiz benen kúppá-kúndiz elime bastırıp kirip, adamlardı tonap atırğan joqsız ba? Ne ushın tek meni darğa asıwı kerek. Sizdi nege aspaydı? Siz de men sıyaqlı urısız, biraq úlken urısız. Sonlıqtan da sizdi Ullı Jáhángir dep ataydı”.

Ullı Iskender urıdan esitken shıǵıs danalılıǵınıń maǵızın túsiniپ, onı erkine jiberipti.

Tapsırma 3.5.

1. “Siz de men sıyaqlı urısız, biraq úlken urısız.” **Bul gápke siz qanday pikir bildire alasız?**
2. **Urı menen Iskenderdiń arasında qanday parıq bar dep oylaysız?**
3. **Qızıl menen berilgen gáp qospa gáptiń qaysı túrine kiredi?**

Insan – ullı isler ushın jaralğan. Ózimizdiń tábiyatımızdı bilmeytuğın bolsaq, onda bizler janıwarlar kibi háreket etken bolamız, biraq úlken kólemde. Olardan parqımız joqqa shıǵadı. Eger de janıwar awqatın kóshede tawıp, onı sol jerde jep tursa, bizler úyimizge ákelip jeymiz. Adam da, janıwar da birdey uyqılaydı, birdey kóbeyedi. Biraq insanǵa onı janıwardan parıq etip turatuğın bir ayırıqshalıq berilgen – ol óziniń ómiriniń ullı maqsetin túsine aladı.

3-ańız

Burıńǵı ótken zamanda bir saqıy patsha jasağan eken. Bir kúni ol óziniń wázirin shaqırıp alıp:

- Men birewge mıń tilla bermekshimen, qanday másłáhát beresiz? – depti.
- Bunday kóp puldı bir adamǵa beriwge bolmaydı – depti wázir.
- Yarımın bersem bola ma?
- Kóplik etedi.
- Úshten birin bersem ne?
- Kóplik etedi.
- Tórtten birin bersem ne?
- Kóplik etedi.
- Endi ne dep keńes bereseń?

Wázir bir adamǵa júz tilla beriw kóplik etse de, meyli bere ğoyıń depti.

– Qanday baxıtsız adamsań? – depti patsha. Sol mıń tillanı sizge bermekshi edim. Siz ózińizdiń kewlińizdiń tarlıǵı menen mıń tilladan ózińizdi biynesip ettińiz hám meni de saqıylıǵımnan ayırdıńız.

Wázirdiń túri ózgerip ketipti hám patshağa jalınıp, óziniń qáteleskenin aytıp keshirim soraptı.

– Seniń ornıńa sol pulğa zárúr bolğan bir insańa bergenimde qanshelli jaqsılıq etken bolar edim, ol da qanshelli quwangán bolar edi. Qayır-saqawatqa arımaytuǵın nákas adam ekenseń, óz qararıńa muwapıq, mine, saǵan júz tilla, endi meniń májilislerime qatnaspa. Men de orınsız keńesleriń sebepli saqıylıǵıma daq tiygizbeyin, – depti.

Tapsırma 3.6.

1. Wázir óz hújdanına bola másłáhát berdi me?
2. Patshaniń sınaǵınan wázir óte aldı ma?
3. Patsha neni anıqlawğa háreket etti?

Turaqlı sóz dizbekleri (frazelogizmler) – óziniń quramındaǵı sózlerdiń mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolğan sóz dizbekleri.

*Qartayǵanda eki kóziń tórt bolıp,
Otırsań ketkenlerdi saǵınıp (T.J.).*

Bul mısaldaǵı “*eki kózi tórt bolıw*” turaqlı sóz dizbegi “*jolina qaraw, kútiw*” degen mánini ańlatıp tur.

Hárqanday turaqlı sóz dizbeginde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti de sáwlelenedi.

1. Frazelogizmler **jay sózler menen sinonim** bolıp keledi. *Iyt ólgen jer – alıs; awzına qum quyıw – úndemew; ushpağa qanatı bolmaw – asıǵıw; qas penen kózdiń arasında – tez; at ústi – ústirtin* hám t.b.

2. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń **ózleri bir-birine sinonim** bolıp ta kele beredi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıluwı múmkin: *qas penen kózdiń ortasında – kózdi ashıp jumǵansha – kirpik qaqqansha; awzı menen qus salıw – tili menen oraq orıw; otı óre janbaw – bası pispew; salısı suwğa ketiw – iyni túsiw*. Óz ara sinonim bolğan frazeologizmler bir-birinen stillik jaqtan ajıralıp turadı.

Frazelogiyalıq sóz dizbekleri kórkem ádebiyatta, publicistikalıq stilde hám sóylew stilinde keńnen qollanılp, hár qıylı emocional-ekspressivlik belgilerge iye boladı.

Geyde kórkem shıǵarmalarda jazıwshılar belgili bir maqsette ayırım frazeologizmlerdi ózgartirińkirep, kúsheytip, sóz qosıp ta qollanıluwı múmkin. Mısalı: *Muhabbat qádirin bilmewshi de bar, Mańlayı “dik” etip tiygende tasqa (T.J.).*

Tapsırma 3.7. Tekstten jaña uğımdı bildiriwshi neologizmlerdi tabıń. Teksttegi turaqlı sóz dizbekleriniń mánilerin aytıń.

Ol usı on segizinshi kúni de tuw tóbeden domalanıp kóringen ana Jerin ańsap, sol jaqqa qarap otırdı da qoydı. Biraq, bul átiraptıń ózgesheligi sonda: túngi mezgil jerdegi jeti yarım kúndey uzaq dawam etedi. Onnan soń kókte taǵı Quyash payda boladı da, kúndizgi ıssılıq júz gradus celciyaǵa kóteriledi! Bular mingen korabldıń Ay betindegi krater shuqanaqlarınıń araları menen qozǵalıwları qıyınlasadı. Qáytkende de bári bir bul arnawlı kóliktegiler – jeti kosmonavt oyılı-bálentliklerde ózlerine júklengen, hám qıyın, hám juwapkershilikli wazıypalardı orınlawǵa asıǵadı. Bir-eki márte Jerdiń ruqsatı menen ashıq kosmosqa shıǵıp ta kóredi... Usınday jumıs alaǵadası menen kúndizgi saatlar ótip ketedi de, anaw jiyekte domalanǵan Jer payda boladı. Tap bir náhán globustı tas tóbeńe ákelip qoyǵanday jaǵdaydı payda etedi. Kem-kem joqarıláp baratırǵan Jerdiń qaysı bir materikleri ózleriniń tábiyyıy ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Sonnan bul jigit, hámme uyqıǵa jatqanda da, qara uwayımǵa túsedı. Saǵınış janın jegidey jeydi. Korabldıń illyuminatorınan joqarıǵa telmirip qarap otıradı... Biraq bul saǵınışqa qaraǵanda da kúshli hám ótkir tuyǵı – nastolgiya edi!... Ol úsh júz seksen tórt mıń kilometr ya tómen de yamasa joqarıda qalǵan ana jerin saǵına beretuǵın boldı. Onıń ráńbáreń qıyallarında tuwılǵan jeriniń qádir-qımbatın waqtında bile almaǵanları qısqa tolqınlarda sáwlelendi! Ana-Watanǵa degen ullı túsinikler de mına kózge kúyik bolıp dım alıslarda ózine jetkizbey kórinip turǵan jerden baslanatuǵının uqtı. Arnawlı oqıw orınlarında sonsha jıl oqıp, talay awır tayarlıq sınaqlarınan ótken bul jigit usı názik sezimlerdi sol jerlerden oqımaǵanın moyınladı. Sebebi ol gezleri bul eń áziz orındı bularǵa qatar planetalardıń atları menen dúzip Jer dep til ushı úyretken qusaydı. Házir usı túsiniklerdiń tuwrılıǵın ańladı. Usı saǵınış hám nastolgiyaǵa suwǵarılǵan mushtay júregi silkinip ketti! Bul tuyǵı bara-bara kók-kóńbek reńge aylanadı, hátteki, bul saǵınıştıń suwıqlıǵın júreginiń tusında, tórt kameranıń birinde ólshep te kórdi – suwıq! Kók saǵınış eki gradus Kelvin shkalası menen kosmonavttı tońdırıp jiberdi!

Kosmonavt jigitke jolıqqan bul dárttıń bir ǵana emi bar edi. Ol da bolsa úsh kosmoslıq kúnnen keyin ekspediciyanıń juwmaqlanıwı. Álbette, ol ana Jeri buyırǵan bul birneshe arnawlı tapsırmalardı kewildegidey etip orınlap qaytadı. Sonda atmosfera qabatına ótken jigittiń júregi normal halatta ura baslaydı. Kókirek quwıslıǵındaǵı ókpeleri Jerdiń taza hawası menen toltırılıp, qanınıń quramında da qızıl túyirtpeleler sanı artıp ketedi. Ol tómen de Jerdiń meridian sızıqların kórgeninde burınları itibar bere bermeytuǵın júreginiń dúrsildisin qulaqlarınıń ishinen anıq esitedi hám sol zamatta bul dúrsildi Jerdiń qozǵalıshawqımı menen ulasıp ketkenin ańlaydı... Jerdegi Oraydan “Sizlerdi qabıl alamız, qonıwǵa ruqsat!” – degen sózlerdi qaysı bir uzınlıqtaǵı radiotolqınlarında qabıl etip, korabl erkin túsiw tezleniwinde Jerge qarap sırgıp túse baslaydı... Bunnan burın birneshe quramalı tayarlıqlar-sınaqlardan ótken fizikalıq jaqtan shınıqqan jeti jigittiń de bet-júzlerin kók saǵınıştıń reńsiz kók kóz jasları juwıp ketedi... Biraq ele oǵan shekem azǵana waqıt bar edi...

(“Kók saǵınış” M. Tawmuratov)

4-sabaq

Insanda birqatar pazyiletler bolıwı menen birge, onda jasawdağı, basqalar menen qarım-qatnasındağı boslıqlardı payda etiwshi qáwipli illetler de ushıraydı. Bunday qáwipli illetlerge – ótirik sóylew, aldaw, jala jabıw, gáp tarqatıw, kóre almaw, para beriw, náshebentlikke úyreniw, satqınlıq etiw hám t.b. kiredi.

Bul illetlerdi bir márte ózimiz ámeliyatta paydalanıp, onnan heshqanday zıyan kórmesek, sanamızda usınday islese de boladı eken degen túsiniq payda boladı. Nátiyjede bul illet bizler ushın úyrenshikli ádetke aylanadı. Bunıń aldın alıw ushın, eń jaqsısı siz bul illetlerden uzaqta júriń. Qanday qorqınışlı jaǵday bolsa da, ótirik sóylemewge, aldamawǵa, jala jawmawǵa, para bermewge háreket etiń. Kóresiz, bul páklik sizge kewil qáterjamlıǵın, jámiyet aldındağı húrmetti alıp keledi. Siz adamlardıń kóz aldında ullı adam sıpatında sáwlelenesiz.

Bul illetlerden ayırımları tek bir tarawǵa emes, al pútkil jámiyettiń rawajlanıwına tosqınlıq qıladı (máseken, para beriw, dámegóylik qılıw).

Insan jámiyetten bólek jasay almaydı, sonlıqtan da onı jámiyettiń bir bólegi dep ataymız. Insannıń sanası ullı maqsetlerge baǵdarlangan bolsa, jámiyet onıń usı baǵdarı tiykarında rawajlanadı. Al, kerisinshe, insannıń sanası qáwipli illetlerge baǵdarlangan bolsa, kóp ótpey ol jasap atırǵan jámiyet tarqalıw qáwpi astında qaladı.

Bul illetler tek usı dáwirde payda bolǵan emes, adamzat jaratılǵannan berli onı jaqsı-jaman, pák-nákas, hadal-haram niyetli hám t.b. bahalardı beriw arqalı ajiratamız.

1-tekst

Tumaris áskerlerge kelgen waqtında Krat onıń qasına kele almastan uzaqtan baqlap turdı. Tumaristiń urısqa kiyetuǵın basındağı ushı bizdey tasabıtın kórgennen-aq áskerler onıń sawashqa shıqqanın túsindi.

– Patshayım, bir qasıq qanımnan keshseńiz, sizge aytatuǵın sózim bar, – dedi áskerlerdiń ishinen birew. Tumaris atınıń basın irkip, oǵan tiklenip qaradı.

– Tek ǵana jeke ózińizge, – dedi ásker. Tumaris jigitke óziniń qabıllawxanasına bariwdı buyırdı. Jigit áste bir-eki adım atqan edi, sırtınan atılǵan oqtan ushıp tústi. Onıń patshaǵa aytajaq sırsı bolıp qaldı. Áskerdiń ólimi Tumariske gúman saldı. Ol óz áskerleriniń ishinde shuǵıldıń aralasqanın bildi.

Tapsırma 4.1.

1. “Tek ǵana jeke ózińizge” áskerdiń bul ǵápinde qaysı aǵza túsirilgen?
2. Áskerdiń ólimine ne sebepshi boldı dep oylaysız?

Tapsırma 4.2.

Teksttegi “ushıp tústi” sózler dizbegi –

- A) tabu
- B) evfemizm

– Krat, meniń menen sarayǵa júriń, – dedi Tumaris. Krat astındaǵı oynaqshıǵan qara atın kisnetip, Tumaristiń izinen júrdi. Tumaristiń qasına jaqınlaǵan gezde aspannan shúykildegen oq patshaniń aldına kelip qadaldı. Hámme alaqlap tum-tusqa qaradı.

– Oqtı alıń! – dep buyırdı patshayım. Krat albıraqlay basladı. Ol sırdı ashpaqshı bolǵan áskerdi óltirip edi, mına jansız nársege ilaj ete almay tur.

Krat oqtı alıp, onıń ushında oralǵan xattı kórdi. Qaltıraǵan qolları menen xattı Tumariske usındı. Tumaris Krattıń túrindegi ózgeristi kórip, birden bolıp atırǵan waqıyanı túsindi.

“Húrmetli ullı dárejeli patshayım!”

Siziń massagetler ushın islegen xızmetlerińizdi, qaharmanlıqlarıńızdı biz jaqsı bahalaymız. Siz patsha bolǵalı, xalqımız tonalmadı, dushpan aldında bende bolmadı, Siz biziń qorǵanıımız boldıńız. Kún táńiri sizge yar bolǵay!

Jaqınnan beri Axiramannıń (otqa sıyınıwshılar dininde jawızlıq, jamanlıq qudayı) árwaǵı aralasıp, sizdi taxttan alıwǵa, Kirge baǵınıwǵa úgitlewshiler shıqtı. Krat siziń taxtıńızdı Kirge wáde etken” degen sózler jazıwlı edi.

Tapsırma 4.3.

1. Krattane sebep alırawshılıq payda boldı?
2. Krattıń háreketine qanday at bergен bolar edińiz?

Tapsırma 4.4.

Teksttegi “bende bolmadı” sózler dizbegi –

- A) tabu
- B) evfemizm

Tumaris xattı oqıp bolıp heshkimniń betine qaramastan uzaq oylanıp qaldı. Tıshqandı anlıǵan pıshıqtay qarap turǵan Krat Tumaristiń ne qıyallarǵa berilip turǵanın, qupıya xattıń ózi haqqında ekenligin dárriw sezdi. Krat atın oynatıp, Tumaristiń qasınan ketpekshi edi, Tumaris onı irkti. Házir Krattı jiberse, Kirdiń aldına baratuǵınlıǵın túsindi. Biraq aq penen qaranı ayırmay turıp, Kratqa jaza beriwge de ekilendi. “Múmkin, ótirik shıǵar, múmkin sawashqa túser aldında Tumaristiń

aqligóyin joq etiw ushın oylanğan hiyle shıǵar. Haq adamdı anıǵına jetpey qalay gúnalawǵa boladı? Taxtqa otırǵalı Krattıń arqasında talay jeńiske eristi. Nege ol satqınlıq islewi kerek? Taxt ushın ba? Kir Krattı taxtqa otırǵızǵanı menen massagetler onı urıp óltiredi ǵoy.

Tapsırma 4.5.

- 1. Tumaris ne sebep Krattı jazalawǵa ekilenip turdı? 3 sebep aytnı.**
- 2. Bul abzacta avtor Tumaris hám Krattı nege teńedi? Ne ushın?**

Massagetler hadallıqtı, tuwrılıqtı jaqsı kóredi. Massagetler tártipti jaqsı kóredi. Massagetler dushpannıń tártibine kónbeydi, olar ata-babanıń tártibine ǵana baǵınadı”.

Ol Kratqa tikke qaradı. Krattıń eki beti qızarıp ketken eken. Oǵan Tumaris qaraǵan gezde, atqa qamshını qalay basqanın bilmey qaldı. Ózi zordan turǵan at kisnep aspanǵa shapshıdı.

– Krat! – dedi Tumaris qatal túrde. – Satqındı qalay jazalaytuǵınlıǵımızdı bileseń!

Massagetlerdiń eń jaman kóretuǵını – satqınlıq. Olar satqındı attıń quyırǵına baylap jazalaydı. Bunnan tiri qalatuǵın adam bolmaydı. Tumaris aytıp awzın jıyǵan joq, Krat attan quladı. Iyesiz qanǵa boyalǵan at aspanǵa oqıranıwı menen quw dalaǵa shawıp ketti.

Jaw eńseńde turǵanda mına jaǵday húkimdar hayaldıń aqılın ar-sar etti. Ol Krattıń ólimine qattı qıynaldı, biraq bildirdi.

– Kimde-kim eline satqınlıq etse, Krattıń táǵdirine ılayıq boladı, – dedi áskerlerine. Ol bunnan artıq sóyley almadı. Keńesgóylerine sarayǵa qaytıwǵa hámir etti, ózi de sarayǵa qaray ketti.

(S. Bahadırova)

Tapsırma 4.6.

- 1. Ne ushın massagetlerde satqınlıq ushın eń ullı jaza berilgen dep oylaysız?**
- 2. Kratqa durıs jaza berildi me?**

Demek, satqınlıq hám onıń túbinde jazaǵa tartılıwı erte dáwirlerden berli bar eken.

Insaniyat jámiyeti rawajlanıwınıń túrli basqışlarında, ásirese, insaniyat jámiyetiniń dáslepki dáwirlerinde bazı bir predmetler, háreketlerdiń atın aytıw qadağan etilgen. Mine usınday qadağan etiw hádiyesi **tabu** dep ataladı.

Tabu eń dáslep mifologiyalıq isenim, qorqınıshlarǵa baylanıslı payda bolǵan. Usınday belgili bir sebeplerge sáykes tilde geybir sózler menen sóz dizbeklerin óziniń tuwrı óz atı menen atamay, basqasha sózler menen, geyde dusmallap, almasıp jetkeretuǵın bolǵan. Bundaǵı maqset, eń baslı principı – sol qubılıs penen zattıń óziniń dál atın atawǵa tıym salıw bolıp esaplanadı. Tabu sózlerdiń qaldıqların házir de ushıratıwımız múmkin. Máselen, házirgi medicinada jaman kesellikti **“anaday awırıw”** dep kelgen, kóz tiyedi degen túsiniq penen **“ullı boldım”** degen sózdi tuwrı aytpay **“tuwmataylı boldım”** dep aytsa, qaraqalpaq hayalları kúyewiniń tuwısqanlarınıń atların tuwrıdan-tuwrı aytpay **mırzaǵa, qaynaǵa, biykeshe, aqjigit** hám t.b. sózler menen aytqan.

2-tekst

Bir awılǵa eki dos bolıp, bir kúni birge saparǵa shıǵatuǵın bolıptı. Jol júrip bir toǵayǵa kelipti. Toǵaylıqtan óte bergende toǵaydıń arasınan ayıw shıǵıp bularǵa topılıptı. Birewi ayıwdı kórip dárriw aǵashtıń basına órmelep ketipti.

Tapsırma 4.7.

1. Doslıqtıń birinshi shárti – hárqanday awır jaǵdayda jelkeles bolıw. Bul pikir usı waqıyada óz tastıyqlanıwın taptı ma?

2. Qaharmannıń óz dostın taslap qashıwına qaysı sezim sebepshi boldı dep oylaysız?

Qalǵan adam ayıwdı keshlew kórip qalıptı, qashıwǵa da imkaniyat joq, ne qıların bilmey bir orında turıp qalıptı. Birden qıyalına jası úlkenlerdiń **“Ayıw ólgen adamǵa tiymeydi”** degeni esine túsıpti de, qıymıldamay jatıp qalıptı.

Ayıw kelip, onıń hár jerin iyiskep, óyer-búyerin tartqılap kóripti. Ol ayıwdan qorqqanı sonshellı demin shıǵarıwǵa da halı kelmepti. Ayıw bolsa, ol qıymıldamaǵan soń taslap ketip qalıptı. Bunı kórip turǵan joldası aǵashtıń basınan túsip onıń qasına kelipti. Joldası menen degishken bolıp:

– Ayıw qulaǵıńa bir nárselerdi sıbırlap atır edi ǵoy, ne dedi? – depti.

Sonda ayıwdan aman qalǵan adam bılay depti:

– Ayıw mağan aqıl úyretti: "Joldasın qáwipke taslap óz basınıń ġamın jep qashıp ketti. Bunday adam menen jolǵa shıqpa!"

Tapsırma 4.8.

1. Qalǵan adam ayıwdan qalay qutıldı?

2. Eń sońǵı ǵápler arqalı adam óz dostına óz sózin jetkerdi me yamasa ayıwdıń sózin be? Ne ushın bulay isledi?

Demek, tek ózin oylaw, joldaslıqqa qıyanet qılıw burın da ushırasqan, házir de, baxıtqa qarsı, ushırasadı. Bunday jámiyettiń birligi, tınıshlıǵı, rawajı ushın kerı tásir etiwshi illetlerden qalay qutılmaq boladı?

Zat, qubılıs yamasa hárekettiń atamasın tuwrıdan-tuwrı aytpay sıpayı túrde jumsartıp aytıw **evfemizm** dep ataladı. Máselen, **óldi** degen sózdiń ornına **qaytı boldı, jan tapsırdı, o dúnyaǵa ketti** degen sóz dizbekleri paydalanılsa, **ashıwlanba** sóziniń ornına **qızba, ástelik penen bol** sóz dizbekleri, **ókpeleme** sóziniń ornına **kewlińe keltirme** dizbekleri qollanıladı. Bunday mısallar kóplep ushırasadı: Kómiw – **topıraqqa qoyıw**, ólim jazası – **eń joqarı húkim**, urlandı – **qollı boldı**, qıyanet etiw – **kózine shóp salıw**, gereń – **qulaǵı awır**, soqır – **kózli hám t.b.**

3-tekst

Bir adam Aristotelden bılay dep soraptı: – Ne ushın qızǵanshaq adam hámiyshe qapa bolıp júredi?

– Óytkeni ol óziniń áwmetsizliginen bir qıynalsa, basqalardıń jetiskenligin kóre almay jáne qıynaladı. Bul nárese onıń ish etin jep, jaǵdayın awırlastıradı.

Awa. Qızǵanshaq adam eki ese kóbirek qıynaladı. Al keńpeyil insan bolsa, eki ese baxıtlı bolıp júredi. Sebebi ol óziniń de, basqanıń da baxtınan quwanıp biledi. Aspazlar heshqashan ash qalmaydı. Hátteki, ol basqalarǵa awqat tayarlasa da, dámin biliwi ushın jep kóriwi kerek boladı. Bul nárese kópshilik jaǵdaylarǵa tiyisli. Máselen, sen basqalarǵa baxıt tilesen, baxıttıń ne ekenligin túsindirsen, óziń de sonshellı baxıtlı bola beresen. Bul – baxıtlı bolıwdıń eń ullı sırı hám usı sırdan xabardar adamlar heshqashan waqtın bosqa jibermeydi, hámiyshe basqalarǵa baxıt úlesiwge háreket etedi.

Tapsırma 4.9.

1. Avtor "Aspazlardıń heshqashan ash qalmawın" astarlı túrde ne menen teńedi?

2. Qızǵanshaqlıq hám keńpeyilliktiń qaysı biri adam psixologiyasına unamlı tásir kórsetedi eken?

3. Teksttegi eñ soñğı gápti sintaksislik tallaw isleñ.

Demek, eñ birinshi gezekte insannıñ niyeti tuwrı bolıwı kerek. Sonda ol illetlerge iye bolmaydı, yamasa insan quyashqa uqsawı kerek. Qalay deysiz be? Bunı tómendegi tekstti oqıw arqalı túsiniñ alıñ.

4-tekst

Bilesiz be, adam qanshelli erte oyansa, quyashdan sonshelli kóbirek kúsh alıwı múmkin eken. Tañ azanda álemniñ bárshe adamlarına muhabbat hám baxıt tileseñiz, hátte raktı da emlewge boladı eken. Quyash olardı óz organizminde jağıp jiberiwge kúsh beredi.

Quyashqa qarañ, ol óz energiyasın álemniñ bárshe adamlarına olardıñ jaqsı yamasa jaman ekenligine qaramastan inam etedi. Quyash bul nárselerdi bizlerden de talap etedi, yaǵnıy hámmege inam ete alıwdı soraydı. Jaqsılıq etiw, miyrim-shápáatlı bolıw, unamlı kózqaras, átirapımızdağılarǵa qalıx ğamxorlıq kórsetiw – bulardıñ barlıǵı Quyashqa tán qásiyetler. Eger bul qásiyetlerdi boyımızǵa siñdirsek, quyash penen uyǵınlıqtı kúsheytken bolamız, talabımız ońınan kelip, illetlerden qutılamız, baxıtlı turmısqa adım atamız.

Quyashdan alǵan energiyañızdı átirapıñızǵa inam etiwdi umıtpań. Názeriñizdi quyashqa qaratıñ. Waqıttı qádirlep, erterek oyanıñ hám quyashtıñ birinshi nurların quwanış penen kútip alıñ. Quyash bunı, álbette, bahalaydı hám usı kúndegi qıyınshılıqlardı jeñiwge kúsh beredi.

(*"Saza" jurnalınan*)

Tapsırma 4.10.

1. Jaman illetlerden azat bolıwımız ushın nege uqsawımız kerek eken?
2. Quyashtıñ qásiyetlerin aytıp beriñ.
3. Quyashdan energiya alıwdı astarlı mánide aytıp beriñ.

Tapsırma 4.11.

Audionı tıñlañ. Sorawǵa juwap beriñ.

Bul háreket arqalı basqa da illetlerdiñ kelip shıǵıwınıñ aldın alsaq bola ma?

Tapsırma 4.12. T.Qayıpbergenovtıñ "Qaraqalpaq qızı" romanınan alıñan gáplerden tabu hám evfemizmlerdi tabıñ.

1. – Ağası, qoya qoysa endi! Qarshaday qızım menen qayda baraman?
2. – Joq, olay deme shabazım, adam kúni adam menen. 3. – Qáynim, qızdı kim aytpaydı, qımızdı kim ishpeydi degen, bul sóziñe túsınbedim. 4. – Biykesh! – degen dawıs esitilgende, kempirdiñ sózi ada bolmas edi. 5. Sonda da ol úyde ózin qalay tutıw, qaynağalarğa qalay iybe etiw, qáyinler menen qalay dálkeklesiw, kelin bolğan eliniñ qızlarına qalay jeñge bolıwdıñ jolların túsindirip úlgerdi. 6. Qáyin ene tuwralı ayılğan kórimlik Jumagúldi biraz quwanttı. 7. – Abısın-aw, kelmey atırıp bul ne, uyattı! 8. Biziñ apam kim bolsa soğan mırzağaniñ úyi mınaw dep jetkenge aytıp júrdi. 9. Kempir japsaqlı bolğalı hesh burıñıday tınısh uyqılamağan edi. 10. Birew menen sóyleskisi kelse, jolı bola qaladı zañğardıñ, qulaqlı adam tap bola qoyadı.

Tapsırma 4.13.

Sh.Seyitovtıñ “Qashqın” shıǵarmasınan alıńǵan úzindiden gónergen sózlerdi bir bólek, tabu hám evfemizmlerdi bir bólek terip jazıń.

1. Birge shariq iyirgen gezleri qarındası Tazagúl názik barmaqları menen pilteni sozıp otırıp, ağası jóninde gáp qozǵar edi. Nege ekenin, qáydem, usı gáplerdiñ bári-bári Nesiybelige de jaǵıp sala beredi. Dostına sır bermew ushın, biypárwa tıńlağan bolıp kóringisi keledi, biraq ishinen qızdıñ taǵı-taǵı bir nárse degenin tiler edi. Bir kúni Tazagúl: “Bizge jeñge bolasań ele” dep kúlip te qoydı. Buǵan qızara bórtip Nesiybeli ashıwlanğan boldı. “Seniki ne, Tazagúl, uyalmaýsań ba, óybey sennen sonı dáme etip júrmedim!” dep aytarın aytsa da, búyiri soyaqqa burıp búlk ete qalğan edi.

Bunı ashıwlandı dep oylağan Tazagúl: “Duz nesip biledi-dá, dostım, biziki oyın ǵoy!...” degeninde taǵı bir túrli bolıp ketti. Onıń ústine bazda óziniñ anası da Jańabaydı maqtap otıradı: “Bereket tapqır, qawınıımızdıñ qarıǵın jarıptı keshe... Bereket tapqır, biziñ de tarını suwǵarıptı...alagólek aqkókirek jigit-aw, kókiregine berer...” Qız bul sózlerdi de sır bermey súysinip tıńlaydı. Biraq, eki kempirdiñ birin-biri qudaǵaylıqqa múnásip kórip, óz ara qulaq qaǵıs etip júrgenin Tazagúlden basqa ya Jańabay, ya Nesiybeli bilse eken-aw!

Onı baspashılar alıp qashıp kiyatırǵandaǵı tınıspada basına basın súyep, júzlerin parlağan jasları juwǵan Tazagúl: “Qos qumırıdan bir uyada ósemiz dep edik, Nesiybeli-aw, nesiybemizge ne boldı biziñ?!... Sen bilmeytuǵın ediñ aradaǵı gáplerdi...” degende barıp ańladı, qız...

VI BÓLIM. TILIM – BAYLÍGÍM

1-sabaq

Shıǵıs psixologiyasında “Energiyanı sorıwshı tiykarǵı kúsh – bul sóz” dep biykarǵa aytpaǵan.

Kópshilik dárwıshler menen bilimli adamlar qurı sóylewden awlaq bolıw ushın adamlardan uzaq jerlerde jasaǵan. Mánissiz, mıljın sóz adamnıń ruwxıy hám materiallıq jaqtan ósiwine kesent etedi. Biz adamǵa onıń sóylegen sózine qarap baha beremiz. Adamnıń sóylegen sózinen onıń qanday ekenin anıqlawǵa boladı.

Tapsırma 1.1.

- 1. Mánissiz sóz qalayınsha adamnıń materiallıq jaqtan ósiwine kesent etiwı múmkin dep oylaysız?**
- 2. Sóz adam ushın ómirlik azıq bola aladı **degen pikirge qalay qaraysız?****
- 3. “Kelisimli” sózin túbir hám qosımtalarǵa ajratıp, onıń qalay jasaǵanın túsindirıń. Ondaǵı hárbir qosımtanıń mánige tásirı bar ma?**

Eski bilimlerde de sóz – bul ómirlik kúshniń, álem kúshiniń belgisi dep ayılǵan.

Adamnıń ómirlik kúshi qansha kóp bolsa, onıń densawlıǵı hám tabısı sonsha kóp boladı, adam ózine isengen hám ózi menen kelisimli boladı. Adam kóp sóylegende onıń ómirlik kúshi ketedi, ásirese, ol birewdi jamanlasa, ayıplasa, kewline tiyse, óziniń ómirlik kúshin joǵalta beredi.

Sonlıqtan hárbir adam sóylegen sózine itibarlı bolıwı kerek. Adam sóylemesten aldın onıń qanday ekenin biliw qıyın. Axmaq adamdı dana adamnan ol sóylegende gana ajratıwǵa boladı.

Bir nárseni este tutıwımız kerek, birewdi ayıp atırǵanıımızda, onıń unamsız minezin, jaman ádetin ózimizge tartıp alamız.

Sóz adamǵa tawsılmas kúsh-ǵayrat beriwi de, kerisinshe onı ómirden túńiltip taslawı da múmkin.

Bul gáplerdiń dálili sıpatında tómendegi tekstti keltirsek: 1-tekst

Bir topar qurbaqalar toǵaydı aralap júrgen edi. Olardan ekewi shuqırǵa túsip ketti. Qalǵanları bolsa, shuqır átirapın aylanıp qorshap turdı hám shuqırdıń tereńligin kórip, basların shayqadı. Olar eki qurbaqǵa endi joqarıǵa shıǵıw imkaniyatı joq ekenligin ayttı. Biraq eki qurbaqa da ayılǵan gáplerge itibar bermey joqarıǵa sekirip shıǵıwǵa háreket eter edi.

Joqarıdağılar bolsa, bul háreketlerdiń biypayda ekenligin, heshqashan bunday tereńlikten joqarıǵa shıǵıw múmkin emesligine isendiriwge urınar edi hám táǵdirine kónip, háreket etiwdi toqtatıw kerekligin ayıp baqırıwdı dawam etti. Aqırı, bir qurbaqa joqarıǵa sekiriwdi toqtattı hám tereń shuqırdań tıpkiyine túsip nabit boldı.

Ekinshi qurbaqa háreketti dawam etti hám aqırǵı kúshin jıynap bir sekirgeninde joqarıǵa shıǵıp aldı. Qurbaqalar sırtqa shıqqan qurbaqaǵa:

– Sen nege biziń aytqanımızǵa kónbey sekire berdiń? – dep soradı. Ol joldaslarına óziniń qulaǵı esitpeytuǵınlıǵın bildirdi hám shuqırda oǵan joldasları “seniń qolıńnan keledi, biykarǵa ólip ketpe, háreket et” dep shawqımlasqanday bolıp sezilgenligin túsindirip, minnetdarshılıq bildirdi.

(Tımsal)

Tapsırma 1.2.

1. Eki qurbaqada ne sebep eki túrli nátiyje kelip shıqtı?
2. Eger ekinshi qurbaqanıń qulaǵı esitetuǵın bolǵanda waqıya qalay juwmaqlanatuǵın edi?
3. Qurbaqanıń joldasları joldashlıq wazıypasın atqardı ma?

Demek, adamlardıń sózleri basqalardıń ómirine, táǵdirine qattı tásir etiwı múmkin eken. Awzınızdan shıqpastan burın ne aytatuǵınlıǵıńızdı hám ol basqalarǵa qalay tásir etetuǵınlıǵın oylap kórgen jaqsı.

Nege insan kewlińdi qaldıratuǵın sózlerden paydalanadı? Onıń ornına tek jaqsı sózlerden paydalanıwǵa bolmay ma? Hátte, jaman mánidegi sózdi unamlı mánidegi sóz sıpatında da paydalansaq boladı.

Bul pikirimizdi tómendegi tekst arqalı dálillesek: 2-tekst

“Birewge ne isleseń – sol aldına keledi” degen danalıqtı biz turmısta kóbirek jamanlıq túrinde túsinemiz. Birewge jamanlıq etken adam ózi de tómén awhalǵa kelse, onıń izinen “Birewge ne isleseń – sol aldına keledi” – dep aytamız.

Biraq bul danalıqtı unamlı maqsette qollansaq ta boladı. Máselen, “Birewge baxıt tileseń, baxıtlı bolasań”, “Basqalarǵa baxıt tileseń – óziń de baxıtqa bóleneseń” yamasa “birewge jaqsılıq etseń – sol aldına keledi” desek qanday jaqsı. Qolımızdan kelgenshe, jaqsılıq islese, túsindirgende de jaqsı sóz hám jaqsı mısallar menen túsindirsek, bizge keregi de usı emes pe?

Tapsırma 1.3.

1. Siz qanday unamsız mánidegi sóz yamasa gápti unamlı mánilerde paydalana alasız? Mısallar keltiriń.
2. “Basqalarǵa baxıt tileseń – óziń de baxıtqa bóleneseń” bul gáptegi sızıqsha eki jay gápti qanday mánide baylanıstırıp kelgen?

Aqıl menen sózdiń, dene hám ruwxıń arasında tıǵız baylanıs bar. Salamat dene, aqıl hám sóz uyǵınlıǵı insandı jaratadı. Házirgi kúndegi izertlewler adam sóylegende biykarǵa qátelespeytuǵınlıǵın dálillegen. Sóylewdegi qáteler adamnıń ruwxıy rawajlanıwı menen baylanıslı.

Jetik bolıwdı qáleytuǵın hárbir adam, birinshiden, óz denesin emleytuǵın shıpaker bolıwı tiyis, ekinshiden, sóylegen sózlerin qadaǵalaytuǵın tilshi qánige bolıwı tiyis. Úshinshiden, óziniń sanasın tazalawshı hám absolyut shınlıqqa umtılwshı filosof bolıwı tiyis. Bunday adamnıń ómirinde fizikalıq hálisizlik, jeke rawajlanıwında biyparılıq hám pátiwasız sóz bolıwı múmkin emes.

3-tekst

Anusherwan húkimranlıǵı dáwirinde eki dárwish onıń sarayına kelipti hám olardan biri bálent dawısta:

- Jamanlıq kórmeyin deseń jamanlıq qılma, – depti. Ekinshisi:
- Jaqsılıq qılǵan adam hámıyshe jaqsılıq kórgey! – depti.

Anusherwan buyırǵı menen birinshisine mıń dinar, ekinshisine eki mıń dinar berilipti. Bul halattı kórgen saray ámeldarları patshadan: “Ekewiniń de gápi bir mánini bildiredi ğoy, nege eki túrli sıylıq berdińiz?”- dep soraptı.

Anusherwan bılay dep juwap beripti:

– Biri jamanlıqtı tilge aldı, ekinshisi jaqsılıqtı. **Jaqsılar menen sáwbette bolıwdan jaqsı, sonday-aq, jaman menen qatnasıqta bolıwdan jamanıraq nárese bar ma dúnyada?**

(“Shaxnama”)

Tapsırma 1.4.

1. Tekstten atlıqlasqan sanlıqlardı tabıń.
2. Qızıl menen berilgen gápti tuwra orın tártibinde qayta jazıp beriń.

Tapsırma 1.5.

1. Bul tekst qaysı tekst penen mazmunlas?
- A) 1-tekst
- B) 2-tekst

Sóz qollanıw ornı hám jaǵdayǵa baylanıslı ózgermeli mánide kele alatuǵın leksikalıq birlik. Bir sózdi biz tek bir stildiń menshik sózi dep ayta almaymız. Ol qollanıw sharayatına qaray ózgermeli mánide qollanıwıp, ayılajaq gápke basqa mánilerdi beriw ushın da jumsalıwı múmkin.

Sózdiń ayılıwı, ishki mánisi, pütün kontekstke bolǵan mánilik qatnasına qaray onıń kórkemliligi anıqlanadı. Mısalı, “qara” sózi sanamızda reń mánisin bildiredi. *Men qara qálem menen jazdım.*

Bul gápte ol óziniń tiykargı dáslepki mánisinde qollanılıp, onıń kórkemlilik dárejesi joq. *Kúnler ótti nebir qara (Berdaq)*. Al bul gápte “qara” sózi óziniń reń mánisinen uzaqlasıp awır, azaplı, mashaqatlı degen birneshe mánilerdi ańlatıw arqalı anaǵurlım joqarı kórkemlilikke iye bolǵan sózge aylandı. Demek, Berdaq shayır bul sózge stillik boyaw bere alǵan.

Tapsırma 1.6.

Tómendegi berilgen kórkem shıǵarmadan alınǵan úzindiden stillik boyawı bar sózlerdiń satıralıq baǵıtta paydalanılǵan orınların tabıń.

– Hayal, – dedi Danabay hár bir sózin salmaqlap, – semya degen úlken mámlekettiń baslanǵısh forması, yaǵnıy kishigirimlew mámleket. Paraxat birge jasaw ushın hár mámlekettiń tolıq gárezsizligi támiyinleniwi shárt. Sonlıqtan da biziń semyamızǵa ekonomikalıq járdem perdesi astında ishki hám sırtqı siyasatımızǵa tásirin tiygizip otırǵan siziń tórkinińiz benen diplomatiyalıq qatnastı úziwdi usınaman.

– Haw, meniń ata-anamniń hár jılı gúzde ákelip beretuǵın qawının kóp kórip júrsen be? Yaqshı, men aǵama kerek emes dep aytaman, biraq doslıq qatnasıqtı úziw hám óz ara birge islesiwden bas tartıw máselesi seniń bir óziń arqalı sheshilmeydi. Al meniń tórkim biziń siyasatımızǵa tásirin tiygizse, seniń kempir-ǵarını da qarap qalıp atırǵan joq. Olar menen qatnasıqtı keskinlestiriw máselesin men álleqashan kewlime túyip qoyǵanman. Seniń úyiń biziń ishki hám sırtqı siyasatımızdı baqlap barıw ushın ana inińizdi oqıwǵa jiberip, úyde jatqızıp qoyǵan joq pa? Mádeniy birge islesiw dep, ol agentlik wazıypasın atqarıp júripti. Ya onı men bilmeydi dep oylaysañ ba? Danabay hayalınıń tezisine kontrezis qoya almadı hám gáptiń baǵdarın burıwǵa májbúr boldı.

– Yaqshı, toqtay tur. Bunday sırtqı siyasat máselesin demokratiyalıq principe erkin hawazǵa qoyıw arqalı shesheyik. Qáne, balalar, apańızdıń úyin jaman kóretuǵınıńız qollarıńızdı kóteriń.

Danabay ózi birinshi bolıp qol kótergeni menen, bes balasında heshqanday háreket bolmadı. Tek genjetayı ǵana qolın eleńletip qoydı.

– Kóteriń deymen! – dep jekirindi Danabay.

– Zorlıq siyasatı qáwipsizlikti shiyelenistiriwi múmkin hám onıń aqibeti tolıǵı menen siziń moynıńızǵa shógedi, – dep daǵazaladı hayalı hám Danabaydıń usınısına veto qoydı.

(O.Ábdıraxmanov)

Tapsırma 1.7. Q.Mátmuratovtıń “Terbenbes” romanındaǵı tákirarlardıń qollanıwına itibar beriń. Olardı oqıǵanda qanday intonaciya menen oqıdıńız hám olar ózleri qatnasqan gápke qosımsha qanday mánilerdi júklep tur?

1. Óndiristen ozıqpız dep malaqayırdı basıp kiyip júre ber” dedi de keńkildep kúldi, óndırmay kúldi. 2. – Qay beti menen keldi ya, bul bu úyge, qay beti menen keldi!!! 3. Sonlıqtan da kún-kóris dım awır, dım awır! 4. – Adam túwe, maldı óytip sabamas, maldı!... 5. Lepes awzın ashıp, lám-lim demedi, ákesiniń qasında otırdı, otırdı, sońınan sol túneriwi menen barıp balıq qırshıwǵa kiristi. 6. – Jibermeysen, jibermeysen, bolǵanı sol! – dep ǵarrisına topıldı. 7. – Sharov, mına jigitten ayırılıp qalma, paydalan, paydalan! 8. Tomaǵasın jazdırsań boldı, qasqırǵa salsań da qılt ettirmeytuǵın naǵız búrkit, búrkit! 9. Hayal oylandı, oylandı yadına túsire almadı.

Sózler aytılw intonaciyasına qaray da qosımsha stillik boyawǵa iye bolıwı múmkin. Tómendegi mısallardı salıstırıń:

1) **Aynanayın**, ákeń bir jalań ayaq bolsa, sen kim bolar ediń? (Q.M.)

2) **Aynanayın**, qulınım, bersin alla júrimiń (Xalıq awzınan)

Bul eki gáptegi “aynanayın” sózi eki túrli intonaciya menen aytıladı. Sebebi birinshi gápte ol jekiriniw, kemsitiw mánilerin bildirip turǵan bolsa, kerisinshe ekinshi gápte aymalaw, maqtaw, erkeletiw mánilerin berip kelgen. Birinshi gápti joqarı qattı dawısta aytsaq, ekinshi gápti pás, jumsaq dawısta aytamız.

Sózlerdiń tákirarlanıwınıń ózi pútin gápke túrli qosımsha mánilerdi júkleydi. Tómendegi mısallardı salıstırıń:

1. Biz shappattay el – **tórt brigada-aw, túrt ǵana brigada**, sonıń birligin saqlay almaǵanbız (Sh.S.).

2. – Kóz tiymesin, **shaqqan, shaqqan!** – dep túpirisedi adamlar (Q.M.).

Bul eki gáptegi sózler tákirarlanıwı eki gápke qosımsha birneshe mánilerdi júklegen. Birinshi gáptegi tákirar pútin gápke qosımsha dıqqat awdarıw, qıynalıw, ókiniw, uwayımlaw mánilerin júklep turǵan bolsa, ekinshi gáptegi tákirar pútin gápke qosımsha dıqqat awdarıw, maqtaw, kótermelew mánilerin berip tur. Sonday-aq, bul tákirarlardı gáp ishinde oqıǵanıımızda eki túrli intonaciya menen aytamız.

Tapsırma 1.8.

Audionı tıńlań. Onıń mazmunın awızsha aytıp beriń. Tákirarlangan sózler qaysı gáplerde paydalanılǵanın aytıń.

Tapsırma 1.9. Tómendegi gáplerden tabu hám evfemizmlerdi tabıń.

1. Náhánnıń biri sálem aytıptı elge, Sizge tánhá sálem aytıptı, aǵası bar eken be?! (Sh.S.) 2. Hám aq úyli bolǵanında, Muńaymadı Ernazar biy (Berdaq). 3. Qırǵawıl tóselgen palawdıń dámi ele tańlayında tatıp otırǵan eliwlik burınǵıdan da beter ıntıqtı (Q.M.). 4. – Japtan saǵa alıw ushın arıq aqsaqal menen kelisiwimiz kerek ǵo (Q.M.). 5. – Kishe, gósh pisti me? – dedi tonınıń kisesindegi duzaqların jerge taslap, bir-birinen ajratıp otırıp. – Turdıń ba, Aqjigit? – dedi sorawǵa soraw menen juwap

qaytarğan hayal (K.K.). 6. Malğa qara dese – malğa qaradı, at baq dese – at baqtı, shoshqa juw dese shoshqasın juwdı. Hesh nazırqanbadı (Q.M.). 7. – Qoy, otağası-ay, – dedi. – Uris degeniñ shoıp júrgen adam. Mushtay náreste jan sawdasına túsip júrip, qaysı biriniñ betine únilgendi deysen. (Sh.S.). 8. Apam da, sheshem de onıń awzına tigildi. (Sh.S.). 9. – Kelin-aw, kómp qoyğan shoım óship qalıptı, – dep shoq salğıshın sozdı (Ó.X.). 10. – Bir óziñ shoshayıp otırıp ne qılasañ, jasullı? – dep táwelle saldı aғam. (Sh.S.). 11. Meni jetim qaldırıp, ıras-aq dúnyadan ózi ókshesin kóterdi me?!... (J.A.)

2-sabaq

Sóz hám onı tıñlawshılar ortalıǵında sheber paydalanıw haqqında kóplegen ilimiy miynetler jazılğan, házirgi waqıtta da jazılmaqta. Sóz ónerin iyelewde erte zamanlardan berli adamlar ózlerine úyretiwshi ustazlardı izlegen. Sebebi sóz sóylewdiń ózi óner, onı meńgermey turıp keń jámiyetshilik aldına sózge shıǵıp bolmaydı. Xosh, sóz hám onı qollanıw arqalı tıñlawshılardı óziñe qaratıw boyınsha ilimpazlar ne degen eken? Olardıń birqanshasına názer salayıq!

Básekini toqtatatuǵın, ashıwdı sóndiretuǵın, basqalardı haqıyqıy hám itibarlı tıñlawshıǵa aylandıratuǵın sıyqırlı sózlerdi biliwdı kim qálemeydi deysiz?

Hámme qáleydi. Jaqsı. Olar mına sózler: “Men sizdi neler haqqında oylaǵanıńız ushın hesh ayıplamayman. Ornıńızda bolǵanımda, men de, shubhasız, tap sizdey oylağan bolar edim”.

Bunday juwap hátte, eń ójet sawbetlesiwshiniń de kózqarasın jumsartadı. Isene beriń, eger basqa adamnıń ornında bolǵanıńızda siz de, álbette, tap sol adam sıyaqlı oylağan bolar edińiz.

Tapsırma 2.1.

1. Qanday sıyqırlı sózlerdi úyrenip aldınıız?
2. Bul halat ushın bir mısıl keltiriń. Bir márte bolsa da bul sózlerden paydalanıp kórdińiz be?

Kim bolıwıńız óz aldına xızmetlerińiz sebepli emes. Eger ashıwı murnınıń ushında turatuǵın, pikirley almaytuǵın adamdı ushıratıp qalsañız, biliń, **sondaylıǵına ol da ayıplı emes**. Oǵan rehim qılıń, qayırqom bolıń. Ózińizge bılay deń: “Qudayǵa shúkir, sebebi quday meni basqasha jaratqan!”

Tapsırma 2.2.

1. Qızıl menen berilgen gápti sintaksislik tallaw isleń.
2. Eń sońǵı gáptegi qos noqat qaysı grammatikalıq qaǵıyda tiykarında qoyılğan?

Siz ushiratqan adamlardıń tórtten úsh **bólegi** dártine sherik bolıwına mıtáj. Olardıń mıtájlıgıń qandırıń, mine, sonda sizdi jaqsı kórip qaladı.

Doktor I.Geyts “Tálim psixologiyası” kitabında jazadı: “Barlıq adamlar bir biologiyalıq túr wákılleri sıpatında, dártine sherik bolıwğa mıtáj. Bala óziniń jaraqatlangan jerin ıqlaslanıp kórsetedi yamasa ashınıw sózlerin esitiw ushın, biletura ol yamasa bul jerin **kógertedi** yaki tırnap aladı. Tap usı maqsette jası úlkenler de ózleriniń jaraqatlangan jerlerin kórsetedi... Olar baxıtsız hádiyseler, kesellikleri, ásirese, xirurgiyalıq operaciyalardıń waqtındağı **keshirmeleri** haqqında aytadı.

Sol sebepli eger basqa adam siziń kózqarasınıızğa qosılıwın qáleseníz, ámelde tómendegi usıldı qollanıń:

Ózgelerdiń ideya hám qálewlerine sherikligińizdi aytıń.

(Deyl Karnegi)

Tapsırma 2.3.

1. Sóz qaysı ilim tarawınıń úyreniwshi obykti dep oylaysız?
2. Qızıl menen berilgen sózler dórendi sózler me? Pikiріńizdi dálilleń.
3. Eń sońğı gápte feyildiń qaysı meyili, neshinshi bette qollanılğan?

Sokrattı “Afina sonası” dep atar edi, ol ullı filosoflardan biri edi. Sokrat pútkil boljaw tariyxında kemnen-kem adam islegen iske qol urdı: insannıń oy-órisi barısın keskin ózgertti. Mine, óliminen jigirma tórt ásir ótkennen soń, onı bášekilesler dúnyasın ózgertken eń dana insannardıń biri dep esaplaydı.

Sokrattıń usılı qanday edi? Ol adamlarğa qátelesip atırğanlıgıń aytqan ba? Joq, tek Sokrat emes. Ol bunday qılmas edi, júdá aqıllı edi. Sokrattıń házirgi waqıtta “Sokrat usılı” dep atalğan usılı **sáwbetlesinen** “awa” juwabın alıwdan ibarat edi. Ol **tıńlawshılardı** kelisiwge májbúr etetuğın sorawlar berer edi. Sokrat sáwbetlesinen tastıyıqlawshı kóplegen “awa” juwapların alıwdı dawam ettirer, aqırında tıńlawshılar birneshe minutlar aldın gázep penen qarsı shıgıp atırğan tartısıwğa kóniwge májbúr bolar edi.

Keyingi waqıtta kimnińdur nahaqlıgıń aytıwğa tuwra kelgende, qarıya Sokrattı eske alayıq. Sáwbetlesimizdi “awa” degen juwabın beriwge májbúr etetuğın múlayım sawalğa tutayıq.

Qıtaylılardıń: “Jeńil, názik qádem basıp baratırğan adam uzaq joldı jeńedi” degen naqılı shıgıs xalıqlarınıń danışpanlıgıń sáwlelendiriwi biykar emes.

(Deyl Karnegi)

Tapsırma 2.4.

1. “Sokrat usılı” qanday usıl eken?
2. Qıtaylılardıń paydalangan naqılına mazmunlas naqıllar qaraqalpaq xalqında da bar ma?
3. Múlayım sorawlarğa mısallar keltire alasız ba? Ol arqalı “awa” degen juwaptı alıwdı maqset etiń.
4. Qızıl menen berilgen sózler qalay jasalğan?

Tapsırma 2.5.

Tóمندegi sorawlardan qaysı biri “Sokrat usılı” tiykarında dúzilgen?

- A** Siz neshinshi klasta oqıysız?
- B** Mámleketimizde bul boyınsha qanday strategiyalıq ilajlar alıp barılmaqta?
- S** Siz óz jumıs ornınızda abırayǵa erisiwdi qáleysiz ǵoy?
- D** Bul oqıw ornında barlıq sharayatlar jaratılǵan ǵoy?

Sóylewde sesler óziniń sózdegi ornına qaray hár qıylı aytıluwı múmkin. Ondaǵı nızamlılıqlardı hár tildiń orfoepiyalıq ólshepleri belgileydi. Biraq sóylewde bul normalar saqlana bermeydi. Máselen, radio hám televideniedegi diktorlardıń, lektor hám bayanatshılardıń, sonday-aq, sabaqtaǵı muǵallimlerdeń tilinde sózdegi sesler jazba ádebiy tildegi normaları menen aytıladı. Al óz ara sóylesiwde, awızeki sóylewde sózdegi ayırım sesler, hátteki, buwınlar da túsirilip aytıla beredi; **boǵan joq** (bolǵan joq), **áke** (alıp kel).

Seslerdi durıs aytıw saxna tili ushın da úlken áhmiyetke iye. Saxnadaǵı aktyorlar sózlerdi anıq, túsiniqli, ádebiy tildiń normalarına sáykeslep aytıwı kerek, yaǵnıy olar ádebiy tilde sóylewi kerek. Biraq dramalıq shıǵarmalardaǵı personajlardıń obrazına, olardıń minezlemesine baylanıslı geyde ádebiy sóylew normaları saxnada buzılıp ta aytıla beriwı múmkin.

Sesler, álbette, óz aldına turıp máni ańlatpaydı, biraq ayırım jaǵdaylarda geypara sesler belgili bir uqsaslıq, al ekinshi sesler basqa bir uqsaslıqtı ańlatıwı múmkin. Seslerdiń usınday belgili bir uqsaslıq tuwdırıw uqıplılıǵın **seslik simvolizm** dep ataydı. Tildegi ayırım predmetlerdeń atamaları olardıń shıǵaratuǵın sestine eliklew nátiyjesinde kelip shıqqan: *ǵarǵa, shımshıq, átshók, dúńgir* hám t.b. Biraq stilistikadaǵı seslik simvolizm seslerdiń artikulyaciyalıq sapasına (dirildewik, shawqımlı hám t.b.) baylanıslı bolıp keledi.

Tapsırma 2.6.

Audioni tıńlań.

Waqıyanı óz sózińiz benen qayta aytıp beriń.

Teksttiń ekspressivligin arttırıw ushın birdey dawıslılardıń únlesip tákirarlanıp keliwi – **assonans qubılısı** ónimli qollanıladı. Mısalı:

Ayazlı qıs, Appaǵım, Saǵınıppız, Aq qarın (J.I.).

Solay etip, fonetikalıq qurallar da belgili bir stilistikalıq xızmetler atqarıp ádebiy (poetikalıq) shıǵarmalarda kórkemlik ushın paydalanıladı.

Tapsırma 2.7.

“Múlayım sóyleymen” temasında mazmunlı dialog jazıń.

Belgili bir seslerdiń qosıq qatarlarında tákirarlanıp keliwi arqalı olarda qanday da bir uqsashlıq, súwretlenetuǵın predmettiń qosımsha seslik belgisi, obrazı ańǵarıladı. Máselen, tómendegi qosıq qatarlarında dawıssız “q” sesiniń jiı jumsalıp ishki uyqasta únlesip keliwi arqalı, biziń kóz aldımızda qızdıń qas-kózi elesleydi.

Begler, táriyip etsem Qatsha táriypin,

Qálem qashı, qara kózleri bardur (Ájiniyaz).

Bul qatarlardaǵı **alliteraciya** (birgelkili dawıssız seslerdiń qaytalanıp keliw qubılısı) sóylewdiń ekspressivligi, emocionallıǵı hám estetikalıq tásirsheńligin kúsheytıwshi qural bolıp xızmet etken.

Tapsırma 2.8.

Tómendegi G.Dáwletovaniń qosıqlarınan alınǵan úzindilerde alliteraciya hám assonans qubılısların anıqlań. Qaysı sestiń tákirarlanganın aytıń.

1. Jaqsı hayal, jıllı úydiń xanasınday,
Jipek minez, aq paxtanıń talasınday,
Jawdıraǵan, jamanǵa da jatlıǵı joq,
Kóredi ol hámмесin óz balasınday.

2. Aqsholpan, Arıwxan uran bolǵanda.
Aǵalar súyener tawı turǵanda,
Áwlad keleshekke qádem urǵanda,
Ármanniń monshaǵın sótpeń, hayallar.

3. Saǵıńanda shashlarımnan sıypaǵan,
Seniń jumsaq alaqańıń, anajan.

4. Tez arada qáne barsam qasıńa,
“Qol juwırtısam” qıraw shalǵan shashińa,
Kórip qaytsaq, atam mingen kemeni,
Qañtarılǵan Aral qumniń basına...

5. Er azamat el kórmegi kerekdur,
Elewli erlerin eller umıtpas.

6. Qayta berdik sózlerinen más bolıp,
Qalatuǵınıımızdı bilmey tas bolıp,

Kóp kún ótpey qulaǵanday minardan,
Kókiregimiz túsip qaldı pás bolıp...

7. Jalǵanday ózińnen bezgenim,
Jabıǵıp saǵıńan gezlerim,
Jawraǵan janımdı suwırıp,
Tartadı márgiya kózleriń.

8. Qayttı ǵazlar qatar dizilip,
Qarap turman kózim súzilip.

9. Dártke berileseń, nelikten, hayal?!
Debdiwge demlenip demikken hayal!

10. Shámenler ózińsiz ǵumsha baylamas,
Shól átirap gúl jamılıp jaynamas.

11. Aqıl aytar abısındı ay bilsin,
Azamatın boylarına say bilsin.

3-sabaq

Jer shari – biziń ulıwmalıq kememiz dep oylagan halda tómendegi salıstırıwǵa itibarımızdı qaratayıq.

Kóz aldınıızǵa keltiriń: Siz reaktiv samolyotta ushpaqshısız hám siz samolyot qanatlarınıń ayırım bóleklerin ajratıp alıp atırǵan adamdı kórip qaldıńız. Siz qáweterlenip traptan juwırıp túsesiz, ol bolsa sizge: “Qáweterlenbeń, men bunnan da kóbirek bóleklerin alǵanımda da qanat ajralıp túspegen”, – deydi. Siz oǵan isenesiz be?

Eger aviakompaniya “qáwipsiz xızmet kórsetiw baǵdarlaması”na iye bolmasa, heshbir adam sol aviakompaniyanıń samolyotlarında ushpaydı. Eger Jer shari ekosistemaları tez buzılıp atırǵan hám olardı áwelgi halına yaki zárúr dárejesine shekem tiklew hám saqlaw múmkin bolmaǵanda tek ǵana aqlı kemis adam ǵana “Jer kemesi”nde ushiwǵa razı bolar edi.

Jer insaniyattı tábiyiy resurslar – biz dem alıp atırǵan hawa, biz jasap atırǵan klimat, jer astı baylıqları, dushshi suw menen támiyinleydi, azıq-awqat dereklerin qayta tikleydi, shıǵındılardı joq qılıwǵa, sonday-aq qáwipli kemiriwshiler hám kesellik tarqatıwshılardı kemeytiwde kómeklesedi, solayınsha azıq-awqat ónimlerin jetistiriwge imkaniyat jaratadı – bulardıń bárshesi planetamızdıń quramalı biologiyalıq sistemasına insannıń kúshi hám kóbinese dálillenbegen tási nátıyesinde júdá tez buzılmaqta. İnsan qalalarda jasap, óziniń dáramat hám jasaw tiykarı bolǵan tábiyiy sistemaları tez buzbaqta, “azǵana pataslasaq heshnárse qılmaydı” dep atmosferanı túrli texnikalıq qurallar, shıǵındılar menen pataslamaqta.

Joqarıda kórsetip ótilgen ekologiyalıq mashqalardıń sebebinen planetamızdıń túrli orınlarındagı insanlar buzılǵan ekosistemalar tásirinen zıyan kórip atırǵanlıǵın sezinemiz. Buǵan mısallar: Panjab shtatındagı suw jetispewshiligi (Hindstan); Tuvadagı topıraq eroziyası (Rossiya); Qubla Karolina boyındagı óli balıqlar (AQSH); Gandurastıń toǵayları kesip taslanǵan taw janbawırlarındagı kóshkiler; Indoneziyadagı toǵay órtleri; Qubla Afrikadagı shólistanlıqlardıń payda bolıwınıń kúsheyiwi; Oraylıq Aziyada Aral teńiziniń qurıwı nátıyesinde shólistanlıqlardıń keńeyiwi, qullası, bul dizimniń aqırı joq...

Eger biz – adamlar usı taqılette tábiyatqa óz zıyanımızdı keltire bersek, bizden keyingi keleshek áwlad ushın qanday ekosistemanı qaldırıp ketemiz?

Endi bul ekosistemanıń kórinisin óz tilimiz mısasında berip kóreyik. Búgin biz óz sóylesiwimizge eki turpayı sóz (jargon) yamasa mádeniyatsız sóz qosıp sóylesek, bunıń menen heshqanday tilimizge zıyan keltirmedik dep oylaymız, biraq erteń bul jargonlar hám mádeniyatsız sózler sanı úshew, tórtew bolıp, hátteki tolıq turpayı sózler menen sóylesiwge ótip ketemiz. Jer sharındagı ekosistemanı qalay saqlay almay atırǵanımız sıyaqlı tilimizdiń de ekosistemasın saqlap qala almay atırǵandaymız.

Til ekologiyası – bul tildegi birliklerdiń sap halında saqlanıp qalıwı, túsiniqli hám anıq jetkeriliwi esaplanadı. Biz hárbirimiz ózimizge soraw berip kóreyik: – Men tilimizdiń ekosistemasın sap halında saqlap sóylep júrmen be?

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 3.1.

1. Ekologiya termini tek ǵana jer sharındaǵı ekosistemaniń buzılıwına aytıla ma?
2. “Jer kemesi” sózler dizbegi ne ushın tırnaqshaǵa alınǵan?
3. Teksttegi sońǵı sorawǵa juwap berin.
4. Til ekologiyası hám ekosistemasınıń buzılıwı qalay júz beredi?
5. Til ekologiyasınıń buzılıwınıń aldın alıw ushın ne islese boladı?

Til ekologiyası yamasa **ekolingvistika** – hárqanday til hám onıń qorshaǵan ortalıǵı arasındǵı óz ara baylanıslılıqtı úyreniwshi ilim.

Til ekologiyası – millettiń ózine tánligi hám onıń tilin saqlap qalıw ushın zárúr bolǵan tábiyyi, jámiyetlik hám mádeniy sharayatlardı úyreniwshi lingvistikanıń ayrıqsha bir tarawı.

Qarım-qatnas ápiwayı sózlerdiń izbe-izligi tiykarında júzege kelmeydi. Sózlerdi de óz ornında paydalanıw kerek.

Til jámiyetlik ómirimizdegi jámiyetlik ámeliyat sanaladı. Ol óz aldına bir ekoálem. Onı derlik barlıq adam ámeliyat sıpatında óz ortalıǵında paydalanıp kórgen.

Jámiyetimizde ayırım tiller bir-birinen tikkeley parıqlanadı, ayırımları basqa tillerdiń tásirine ushıraydı, ayırım tiller óz ara uqsas boladı.

Tapsırma 3.2.

Joqarıdaǵı tekstti oqıǵan bolsańız, usı tekstke uqsas salıstırmalı tekst jazın.

Tapsırma 3.3.

Kórkem shıǵarmadan berilgen úzindini jazıp, ondaǵı til ekologiyasına ámel qılınbaǵan orınlardıń sıızıp kórsetin. Bul sózlerdiń ornına qaysı sózlerdi paydalansaq til ekosistemasın sap halında saqlaǵan bolar edik? Sonıń menen birge, qaysı sózlerdi til ekosistemasınan shıǵarıp taslawımız kerek dep oylaysız?

Záke trubkanı abaylap kóterdi de, ólimsiregen dawısı menen “allo” dedi hám onı shımshıq qamtılaǵanday bólim baslıǵına uzattı. Bólim baslıǵı ornınan órre turıp:

– Assalawma aleykum, aqsaqal, – dedi trubkaǵa – ózim sizdi zvon qılar dep otr edim. Á-á, keshirersiz. Joq, joq. Men emespen. Mına Zákeńǵo trubkanı almay otırǵan. Men jańa keldim. Awa, aldınızǵa barayın ba? Yaq? Yaqshı! Aq plashın! Yaqshı! Boladı! Maqul! Est!

Bólim baslıǵı trubkanı qoyıp, Zákeńe oyılı pishinde tigilip qaldı, soń yadına álle nárse túskendey:

– Záke, sizdi Tawıpaldievich shaqırıp atır. Aq plashın kiyip kelsin dedi.

Záke gúybeńlep júrip, kiyindi de esikten shıǵıwǵa qayımlasa bergeni, onı bólim baslıǵı irkti.

– Eger sluchayno, aqsaqal biziń jaǵdayımızdı sorap keleǵoysa, jumıs bastı bolıp, murnımızdan suw ketip atırǵanımızdı jasırmay ayta ber. Óziń de bir jerde kóbirek otırıp

qaldıń, basqa jaqqa ótkeremiz dese, bayaǵıday, “qáydem, qolımnan keler me eken” degenińdi qoy, “lyuboy jumıstı meńgeremen” dey ber. Túsiniكلي me? – dedi ol Zákeńniń arqasınan qaǵıp.

Zákeń ádetinshe maqullap basın shayqawı menen shıǵıp ketti.

– Múmkin, kóterejaq shıǵar, – dedi Tursımurat onıń artınan.

– Qudaydıń óliminde. Usı sobılıqqa hámel qayda, birew qayda. Tawıpaldievich aqsaqaldıń peyilin ózimiz bilemiz. Bunı jańaǵı telefondı waqtında almaǵanı ushın shaqırtıp atır. Sezdiń be, aq plashın kiyip kelsin degenin? Bul, demek, jumıstan shıǵıwǵa tayarlanıp kelsin degeni. Aqsaqalda usıl kóp. Onıń erteń qanday buyırıq beretuǵının búgin-aq bilip otırmız, biz, – dedi bólim baslıǵı.

Olar Zákeńniń keliwin kútisti. Zákeń juwǵarada qaytaǵoymadı.

(O.Ábdiraxmanov)

Tapsırma 3.4.

Keńes Smamutovtıń “Sizlerge aytıp ketejaqpan...” shıǵarmasınan alınǵan úzindini jazıp, ondaǵı qızıl menen berilgen sózlerdiń qanday birlik ekenligin aytıp beriń.

Densawlıǵı kúshli adam densawlıq haqqında kóp sóylemeydi. Densawlıǵınan ayırıla baslasa dárriw densawlıq tuwralı gáp qozǵaydı. Aytqanları adamlarǵa jaǵa ma, jaqqay ma oyaǵı menen jumısı joq. Júrgen jerinde tek densawlıq tuwralı awız tinbay aytadı da júredi.

Tamıljıǵan dúrdana tábiyatımız bar waqıtta ol tuwralı hesh nárese demedik. Házir sol dúrdana tábiyat kem-kem qoldan ketip baratır. Endi sonı **kózdiń qarashıǵında** qásterlep qorǵaw tuwralı tinbastan ayılıp atır, jazılıp atır. Biraq **juwılǵan shúberektey** bozarıp ońıp ketken tábiyatımızdıń jasıl túske enetuǵın túri joq.

Qaraqalpaq tili “Ekologiyalıq apatshılıq” degen eki sóz benen bayıdı. Burınları qaraqalpaqlardıń atı dúnya xalıqları qatarında sanǵa ilinbey “hám taǵı basqalar” degen ulıwma gáptiń ishinde aralasıp júre beretuǵın edi. Endi Qaraqalpaqstandı pútkil dúnya tanıtuǵın boldı. Sóytip, ekologiyalıq apatshılıq penen Qaraqalpaqstan bir-birinen ayırıwǵa bolmaytuǵın **egizeklerge** usap qaldı.

Házir meniń jasım jetpisten asıp baratır. Jaqında ǵana jıp-jıltır, tep-tegis bolıp júrgen betim demde **utyuglenbegen shalbarday** bolıp qaldı. **Saqalı gúrektey** ǵarrılıq qayımımdı tapsa dárhal **moynıma taltayıp minip ala qoyajaq**. Biraq **tán qartaysa da, jan qartaymaydı** eken. Kewlim sol bayaǵı turısı. Kóbinese balalıq, jaslıq jılları esime túse beredi. Sol kelmeske ketken **pal** dáwrandı eslesem awılımnıń baǵı **kóz aldında** kún sáwlesine shaǵılısqan kógis **ǵıjım maqpalday** qulpı dónip ırǵaladı da turadı. Yadımda **mórdey** basılıp qalǵan ne bir kórkem kórinisler **waqıt tozańınıń** astında qalıp, álle-qashan umıtılıp ketti. Al mınaw **júregimniń tórinde** sını buzılmastan saqlawlı tur.

Xalıqtıń, millettiń tili júdá quramalı, ásirler boyına rawajlanıp jetiliske sistema bolıp esaplanadı. Onı tek fonema, sóz formaları, sózler, turaqlı dizbekler, sóz dizbekleri hám basqa da qurılımlardıń qalay bolsa solay ornalasıwınan turatuǵın birikpe dep túsiniwge bolmaydı. Til – hámme waqıtta da sistema. Onıń qurılısında fonologiyalıq, grammatikalıq, leksikalıq hám basqa da sistemalar boladı.

Tildiń sisteması dep atalıwı ushın tómendegi shártlerdiń bolıwı shárt:

1. Hárqanday sistemanıń óziniń birlikleri bolıp, bunday birlikler ózlerine tán bolğan belgileri menen ózgeshelenedi. Mısalı, sózdiń leksikalıq mánisi tildiń semantikalıq sistemasına, grammatikalıq qásiyetleri grammatikalıq sistemağa, seslik sırtqı kórinisleri fonologiyalıq sistemağa jatadı. Demek, qálegen sóz óziniń túrli belgilerine qaray hár qıylı sistemağa kiredi.

2. Hárqanday sistemanı qurawshı birlikler ózleriniń máni hám atqaratuǵın xızmetlerine iye bolıp, bir-birine qarama-qarsılıq qatnasta boladı. Máselen, atlıqtıń san kategoriyasında birlik hám kóplik san bir-birine qarama-qarsı bolsa, feyillerdegi bolımlı hám bolımsız feyiller bir-birine qarama-qarsı bola aladı.

Sózler qúdiretli kúshke iye ekenligin aytqan edik. Ayırım waqıtları ayılğan sózdiń mánisin anławımız ushın kóp waqıt oylanıp qalamız. Olardıń tórkininde basqa bir mániniń bar ekenligin keyin túsiniş jetemiz.

Tapsırma 3.5.

Tómendegi tekstte qanday astarlı máni bar ekenligin aytıń. Avtor bul sózler arqalı ne demekshi?

Dıqqat! Xabarlandırıw!

Jańa epidemiya..! Dúnyada sawalğan adamlar sanı artıp barmaqta!

Qıtayda, Ispaniyada, Italiyada, Rossiyanıń hám dúnyanıń basqa ellerinde millionlap saw-salamat adamlar tabılğan. Salamatlıq virusı dúnya boylap tarqalmaqta.

Salamatlıq virusın juqtırğanlar júdá qáwipli! Olar dári satıp almaydı, emlewخانalarğa barmaydı. Sport penen shuǵıllanadı! Salqın suwğa shomıladı! Densawlıqqa paydalı awqatlar menen awqatlanadı! Zıyanlı ishımlıklar ishpeydi, shekpeydi! Olar bárhama kúlip, jaqsı keypiyatta júredi!

Salamatlıq virustı qalay juqtırıw múmkin ekenligi haqqında kórsetpe:

1. Qasıńızdan deni saw adam juwırıp ótse, oǵan qosılıp keminde bir bándirgi juwırıw kerek!

2. Kesellik haqqında sóylesip atırǵanlardı kórseńiz, olardan uzaǵıraq ketiw kerek!

3. Hámmege muhabbat, quwanış, salamatlıq úlesiw kerek!

4. Ózińizdiń saw-salamat, baxıtlı, quwanışlı adam ekenińizdi seziniwińiz kerek! Salamatlıqtı juqtırıń! Házir onı kóp adamlar juqtırdı!

(*"Saza" jurnalınan*)

3. Bunday qarama-qarsılıqlar quramına tek óz ara qatnaslı bolğan birlikler kiredi. Onda qatnaslar óz ara uqsas bolıwı, geyde tep-teń bolıwı da múmkin. Máselen, **boldı-boladı** feyilleri leksikalıq mánisi jaǵınan háreketti bildiriwi menen uqsas, biraq máhálde anlatıwı jaǵınan

hár qıylı. Al **qalağa** hám **barasań** sózleri óz ara qatnaslı emes, sebebi olar hár qıylı quramdağı birlikler esaplanadı.

4. Tildiń birlikleri óz ara stillik qatnaslarda sóylewdi qáiplestire alıwı kerek.

Stillik qatnaslar sózlerdiń hám turaqlı sózlerdiń arasında boladı: **otır-omal; urdı-berip jiberdi; baxıtsız-mañlayı qara;** Sinonim sózlerdiń ishinde boladı: **bas-gelle; júzi-shırayı-sıyqı-reńki-beti-ápsheři.** Bul sózler mánilik jaqtan uqsas bolğanı menen stillik qollanıwı jaǵınan bir-birinen parıq qıladı.

Sóz arqalı bellesiw eski zamanlardan berli bar. Bul ónerdi iyelegen adamlardı sheshenler, kátqudalar dep atağan. Óz qarsılası menen házil sózler arqalı bellesiwge túsiwshi adamlardı laqqı dep atağan. Sheshen, kátquda, laqqı – bulardıń barlıǵınıń quralı – sóz.

Jáne qaysı kásip iyeleriniń quralı sóz dep oylaysız?

Tapsırma 3.6.

Tómendegi tekstte sóz arqalı bellesiwge túsken eki qaharmannıń sáwbeti berilgen. Onda qaysı qaharman jeńiske eriskenin anıqlań.

Ómirbek laqqı bolıp qalmastan, lapgóy de bolıptı.

Bir kúni Ómirbek Buxarada bir lapgóydıń atın esitip, sonı izlep barıptı. Ekewi ushırasıptı.

– Qáne siziń elde qanday ájayıp, úlken nárese bar? – depti Ómirbek.

– Biziń elde bir káramat nárese bar, – depti buxaralı lapgóy

– Há, ne nárese? – depti Ómirbek.

– Biziń elde shalǵam degen ósimlik bar, onıń úlkenligin aytıp jetkere almaysań.

Onıń bir japıraǵınıń túsken sayasına sen qusağan qırq qaraqalpaq atı menen kóleńkelegende de, kóleńkesi ádewir awısıp qaladı, – depti buxar lapgóyi.

– Oxo, kútá úlken eken ǵoy, – depti Ómirbek.

– Al, siziń elde qanday ájayıp nárese bar? – dep soraptı buxar lapgóyi.

– Biziń elde onday úlken nárese joq-ta, biraq men elden shıǵarda bir bay qazan soqtırıp atır edi. Ol qazannıń úlkenligin sonnan bil, onıń qırq qulaǵı bar, hár qulaǵında qırq adam turıp balǵa urǵanda, biriniń urǵan balǵasınıń dawısı ekinshisine jetpeydi eken, – depti Ómirbek.

Sonda buxar lapgóyi:

– Oy, meniki kelisip edi-dá, seniki jarıǵı juwılmay ketipti ǵoy, onday da qazan bola ma eken? – depti.

– Oy, kálłaǵar, jańaǵı sen aytqan shalǵamdı sonday qazanǵa aspay, kólge asasań ba? – depti Ómirbek.

(Qaraqalpaq folklorı)

VII BÓLIM. PÁN HÁM TEXNOLOGIYALAR

1-sabaq

Bilesiz, **Nobel sıylığı** eń abıraylı xalıqaralıq sıylıqlardıń biri esaplanadı. Ol bunnan 112 jıl burın shveciyalıq ataqlı ximik hám injener Alfred Bernxard Nobeldiń wásiyatına baylanıslı, onıń qarjıları tiykarında járiyalanğan.

Bul fond 33 million 233 mıń 792 shved kronası muǵdarındaǵı baslanǵısh investiciya menen ashılǵan. Dáslepki sıylıqtıń muǵdarı 150 mıń kronadan ibarat bolǵan. 2010-jılǵa kelgende bolsa, fondtıń banktegi qarjısı 2 milliard 966 mıń krona (shama menen 450 million dollar) dan asıp ketken. Eń áhmiyetlisi, oǵan túsetuǵın hár jılǵı payda bes bólekke ajratıladı hám qaysı millet bolıwına qaramastan, fizika, ximiya, fiziologiya hám medicina tarawındaǵı eń áhmiyetli ilimiy ashılıwlar, álemge belgili oylap tabılıwlar, eń jaqsı kórkem shıǵarmalardıń avtorlarına, sonday-

aq, milletlerdi birlestiriw, qullıqtı joq etiw, áskeriy armiyalar sanın kemeytiw hám tınıshlıqtı asırıp-abaylaw jumıslarına úlken úles qosqan adamlarǵa sıylıq sıpatında beriledi.

Sıylıqlaw máresimi bolsa, hár jılı 10-dekabrde, yaǵnıy Alfred Nobel qaytıslı bolǵan sánede bolıp ótedi. Bul sıylıqtıń ekonomikaǵa baylanıslı nominaciyası 1969-jılı Shveciya banki tárepinen járiyalanğan. Sonlıqtan oǵan ajratılatuǵın qarjı Nobel fondı tárepinen tólenbeydi.

Nobel sıylıǵına qalay tiykar salınǵan?

Alfred Nobel 1833-jılı 21-oktyabrde Stokgolm qalasında kóp balalı semyada tuwıladı. Onıń ákesi Emmanuel arxitektor, qurıwshı hám izertlewshı bolıwına qaramastan, olar ash-áptada jasaǵan. Sonlıqtan ákesi áwmetin sınap kóriw ushın Rossiyaǵa jol aladı. Solayınsha Baku neft sanaatın rawajlandırıw jumıslarında qatnasıp baslaydı.

Alfred 9 jasında anası Andriette Alsels hám aǵaları Robert, Lyudvigler menen birge ákesiniń aldına kóship baradı. Usı jerde jallanba repetitorlardan sabaq aladı.

17 yasında Germaniya, Franciya, Amerika boylap 3 jıllıq saparğa atlanadı. Parijde ximiya pánin jáne de tereńirek úyrenedi.

Alfred Shveciyağa qaytqannan soń barlıq waqtın mexanikalıq hám ximiyalıq tájiriybeler ótkeriwge sarplaydı. Kóp ótpey ashqan 3 jańalıǵı ushın patent aladı. Soń kishkene laboratoriya ashıp, sol jerde izertlewlerin dawam etedi. Ol waqıtları minalar tek ǵana qara porox járdeminde partlatılar edi. Alfred onıń ornına jáne de kúshlirek quwatlılıqqa iye suyıq nitroglicerinni detonatordı jaratıw ústinde tınımsız izlendi hám 1863-jılı bul jumısı ońınan keldi. Biraq detonatordı jáne de jetilistiriw waqtında laboratoriyada baxıtsız hádiyse júz beredi. **Kúshli** partlawdıń aqıbetinde 8 adam, sonıń ishinde Alfredtiń 21 jaslı úkesi Emil de qaytı boladı. Aradan kóp waqt ótpey, ákesiniń ayaq-qolı islemey qalıp, 8 jıl tósekte jatıp, soń bul dúnya menen xoshlasadı.

Alfred Shveciya temir jolları basqarmasın tunneller qurıwda nitroglicerinni detonatordı paydalanıw anaǵurlım paydalı ekenligine **isendiredi**. Oǵan isenim bildirilip, **ámeliyatta** qollanılıp baslanadı. Alfred “Nitroglicerinni LTD” kompaniyasın **dúzip**, óz aldına zavod quradı. Kóp ótpey, kompaniya qarıydarları qatarına Amerika qublasındaǵı Oraylıq Tınısh okeanı temir jolları basqarması da qosılıp, nitroglicerinni detonatorlardan Serra-Nevada tawları boylap temir jollardı qurıwda paydalana baslaydı. Nobel detonatordıń qáwip dárejesin kemeytiw ústinde **izlendi**. 1867-jılı patentlestirilgen jańa ónim “dinamit” yamasa “Nobeldiń qáwipsiz partlawshı poroshogi” dep **ataldı**. Bul ónim tek temir jollar qurılısında emes, 1870-1871-jıllardaǵı Franciya-Prussiya urısında da paydalanıldı. Alfredtiń aǵaları da túrli mámleketlerde iri kárxanalarına iye bolǵan. Sonlıqtan olar “Rus Rokfelleri” degen at alǵan. Olardıń **jiyeni** Emmanuel bolsa, Túrkkstanda neft sanaatın **rawajlandırıw** ushın úlken úles qosqan. Alfred 50 jasınan soń anası hám izbe-iz eki aǵasınan ayırıladı. 1896-jılı 10-dekabrde miyine qan quyılıwı nátiyjesinde ózi de bul dúnya menen xoshlasadı. Bul dáwirge kelip onıń jaratqan nitroglicerinni detonator, snaryad hám tútinsiz poroxlar islep shıǵarıwshı kárxanalar 93 ke jetken, olar buyırtpashılarga hár jılı 66500 tonna ónim jetkerip beriw quwatına iye edi. **Kóplegen** kompaniyalardıń 20-30 payız paydası oǵan tiyisli bolǵan.

(“XXI ásir texnologiyaları”)

Tapsırma 1.1. Joqarıdaǵı berilgen tekst tiykarında tómende berilgen maǵlıwmatlardıń durıs yamasa qáte ekenligin anıqlań.

D	Nobel sıylıǵı bunnan bir yarım ásir burın járiyalanǵan.	Q
D	Alfred Nobel fizik alım bolǵan.	Q
D	Bul fond 33 millionnan aslam anglichan kronası investiciyası menen ashılǵan.	Q
D	Bul sıylıq rasalıq diskriminaciyanı joq etiwdegi háreketler ushın da berilgen.	Q
D	Alfredtiń tuwılǵan kúni bul sıylıqtıń beriliw sánesine tiykar bolǵan.	Q

D	Alfred Nobel ziyali shaharqta dunyaga keledi.	Q
D	Alfred Rossiyada repetitorliq islegen.	Q
D	Alfred en birinshi patentin Shveciyada aladi.	Q

Tapsirma 1.2. Qizil menen berilgen jay sozlerdi qospa sozler menen almastirip jazin.

Bolimsizliq manisi gaplerdegi bayanlawishqa bolimsizliq bildiretugin **-ma// -me, (-ba// -be, -pa// -pe)** qosimtalari ham komekshilik xizmettegi **emes, joq** sozlerini qosilwi arqali duziledi. Bular bayanlawishqa qatnasli bolimsizliqtı bildirip kelgende, olardıń **-ma// -me** qosimtası feyil bayanlawishtıń quramında keledi de, basqaları atawish bayanlawish penen de, feyil bayanlawish penen de qollanıla beredi.

Joq sózi dialoglarda óz aldına sóz-gáp xızmetindegi bolimsiz gáp manisinde yamasa basqa bir bolimsiz gáptıń aldında kelip, onıń manisin kúsheytiwshi janapaylıq xızmetti atqaradı:

- *Turdimurat bay seniń aǵańa da qoy berdi me?*
- *Joq.*

Dialoglarda bolimsizliq almasıqları da óz aldına bolimsiz gáp dúzip keledi:

- *Jıladı deyseń be? Bektemir shorshınıp, onı kim jılatqan? - dedi.*
- **Heshkim (X.S.).**

Joq sózi barlıq jaǵdayda bolimsizliq máni bildirip kele bermey, bolımlılıq máni bildirip keliwi de múmkin. Bunday jaǵdayda bayanlawishı joq sózinen bolǵan bolimsiz gáptıń baslawishı tartımlanıp kelgen bolimsiz kelbetlik feyilden boladı: *Sınıqtıń dúziw pitpegeni joq (naqıl).* Bul gáp sınıqtıń bári de dúziw pitken degen mánide kelip, bolımlılıqtı ańlatadı.

Tapsirma 1.3. Tómendegi berilgen kórkem tekstten bolimsizliq máni beriwshi qosımta ham kómekshi sozlerdi tabın.

Bizıń sol awılǵa taǵı da bir hayran qalarlıq waqıya boldı. Padada júrgen kútá súzewik, heshkimge kúsh bermeytuǵın bir buǵa bar edi. Ózin kórgenińizde de júregiń suwlaydı. Pil me eken deyseń. Kózleri masaladay jańǵan. Qabaqları úyilgen. Shaqı ógizdikinen uzın emes, kelte ǵana. Biraq tik, kútá nıq. Awzında kóbik, jaraǵan úlekter.

Ózinen basqa buǵanı, ógizdi kóreǵoysa, bes júz qádem jerden ókirip, shıńǵırıp, tómenen gózlep keledi. Onıń menen heshqanday buǵa, en iri ógizler de tiresip súzise almaydı. Qashıp qutılsa qutılǵanı, bolmasa pútkil awıl bolıp zorǵa arashalap aladı. Bolmasa mayıradı, yamasa óltiredi.

Adamlar da onnan ólerdey qorqadı. Eger shebine shıqsań tırqıratıp quwadı. Súzip, pátpelekter ushırıwdan da qaytpaydı.

Adamlar o‘gan “adamxor bu‘ga, suzewik bu‘ga” dep at qoyipti. Sonliqtan da adamlar o‘gan tiymeydi. K‘orgen jerde “hawkim, hawkim” dep, erkeletip o‘te beredi. Biraq onin sonsha ashwli, suzewikligine qaramastan, on h‘amme adam jaqsi k‘oretugin edi. Oni mallardin erkesi, sani desetugin edi.

Keshte qorasina kelse keledi, kelmese j‘ane bir qora‘ga baradi, bolmasa awil arasinda-aq j‘ure beredi. Iyesi biyshara so‘ngi 3-4 jildin ishinde bir de mar‘tebe shaqina jip tiygize algan emes. Biraq ta hesh waqitta ol awildin mallaridan ayirilgan emes. Dalada da jal‘giz qalmaydi. Awildin mallari menen azanda qosilip, keshte qaytip keledi.

Bir kunleri suzewik bu‘ga eki kun udayina awilga kelmedi. Padashi da sasti, qayda qalganin bilmedi. Awilda on tek g‘ana iyesi emes, h‘amme jo‘galtti. Ol suzewik bu‘ga awilda‘gi mallardin sanindey k‘orindi. Baladan sha‘ga h‘amme qayg‘iristi. Hatteki, padashi da:

– Menin duzde jurgendegi suyenishim edi, malga heshkimdi jolatpaytugin edi, – dep qapa boldi.

Bizler kop adam bolip ushinshi kuni azanda izlep kettik. Awildan 4-5 shaqirimday jer astiq. Aqirinda tabalmay, Qiyatjargannin ishi menen kiyatirsaq, izlep jurgan suzewik bu‘gami bir jerde tik jardi suzip tur. Abaylap qarasaq, bir jolbaristi buyirinen suzip qisip tur eken. Shamasi, jolbaris menmenlik etip artinan aynala bergende, bul shaqqanliq etip suzip, jarga qisqan bolsa kerek, jolbaristin artqi aya‘gi jerge tiye alma‘gan. Ekinshiden, bu‘gani shaqlari pat penen jolbaristin buyirine otken. Bizlerde qorqinish payda boldi. Eger jolbaris tiri bolip bosansa, h‘ammemizdi kul-talqan etedi dep oyladiq. Ne de bolsa “hawkim-hawkim” dep bizler bu‘ga‘ga jaqinlap bara berdik. Elli qademdey jaqin barsaq jolbaris olgen eken. Bizler hawkimlep j‘ane de jaqinlastiq. Suzewik bu‘ga bizlerge arqa suyedi me, aytewir, shaqin tartip aldi, keyin sal shegindi de quladi. Bizler, “hawkim, janivarim” dep qasina bardiq. Bizler bargannan-aq bu‘ga shirenip, bir dem aldi da jan tapsirdi. Ush kun udayina jolbaristi qisip uslap turip, hal-darmani qurigan ‘goy! – dep boljadiq. Bizler jolbaristi suzip oltirgen kushine tasiyin qalsaq ta, onin olip qalganina qapa boldiq.

(A.Shamuratov)

Hazirgi qaraqalpaq tilinde koplik mani ush turli usil menen bildiriledi: leksikalik, morfologiyalik ham sintaksislik.

1. Geypara atliqlar grammatikalik forması boyınsha birlik sanda qollanilsa da, ozinin g‘aptegi manisi boyınsha jamlewdi, uliwmalastiriwdi anlatip, koplikti bildiredi, yagniy bir predmet arqali sol predmettin kopligi tusiniledi. Bunday forma kopliktin **leksikalik usil** arqali bildiriliwi delinedi. Misali: *Uyge **mebel** aldıq.*

***Er** basına kún tuwsa, etigi menen suw kesher,*

***At** basına kún tuwsa, awızlı‘ı menen suw isher.*

2. Kopliktin **sintaksislik usil** menen jasalgan formaları (takirar sozler, jup sozler, soz dizbekleri) kobinese kusheytiw manisine iye boladi ham kobinese k‘orkem adebiyatta, soylew stilinde onimli qollaniladi: ***uyir-uyir at, esapsız qoy, kop-kop raxmet** ham t.b. Oqıwshılar biypul **azıq-awqat** penen támiyinlenedi.*

Tapsırma 1.4. Tóمندegi úzindidegi kóplickiń stillik qollanılıwına qaray qanday mánilerdi bildirip kelgenligin aytıń.

Húkimdarlardan biri Bahram bir kúnleri ańǵa shıǵıptı. Kóp júrip bir kiyikti kóripti. Oq jaydı endi oqlap atırsa, kiyik qashıp ketipti. Quwıp izinen jete almay kóp júripti. Aqırı, kiyiktiń bir awılǵa kirip, bir sárdardıń úyine kirip ketkenin kóripti. Sárdar kiyiktiń shóllep dińkesi qurıǵanın kórip, onı úyine kirgizip, suw beripti, qarnın toydırıptı. Sol gezde Bahram áskerleri menen shatırdıń esigine kelip:

– Áy adam, meniń oljam seniń shatırıńa kirdi. Dárriw onı maǵan alıp kel, maǵan tapsır, – dep doq urıptı.

– Áy húrmetli húkimdar, mennen pana izlep kelgen biyshara janıwardı sizge tapsırıwım adamgershilikten bolmasa kerek, – depti sárdar.

Bahram qattı ashıwlanıp, oǵan hújim jasaytuǵının aytıp qorqıtpaqshı bolıptı. Sárdar onıń siyasatınan qorqpay, álpayım túrde bılay depti:

– Húrmetli insan! Biykarǵa waqtıńdı ótkerme. Eger meni óltirseń, meniń awıllaslarım seni bul jerden tiri shıǵarmaydı. Óz janıńa miyrimiń kelse, kiyikten waz kesh.

– Men sizge kiyiktiń ornına esik aldındaǵı eki ertlewli turǵan júyrik tulparlarımdı beremen, – depti.

Bahram sárdardıń er júrekligine, bul awıl adamlarınıń awızbirshiligine, bir-birine sadıqlıǵı menen haywanlarǵa bolǵan miyrimliligine hayran qalıptı hám usınǵan tulparların almay sarayǵa qayıptı. Erteńine onı sarayǵa shaqırıp, haqıyqatshılıǵı hám miyrimliliǵı ushın sıylıqlaptı.

(Ańız)

3. Házirgi qaraqalpaq tilinde kóplicki mání, tiykarınan, **morfologiyalıq usıl** menen – *lar/-ler* qosımtası arqalı bildiriledi. Mısalı: Kóplicki qosımtası óziniń tiykarǵı mánisine qosımsha basqa mánilerde qollanılıp, hár qıylı stilistikalıq maqsetlerde paydalanıladı.

Sanlıqlardan keyin qollanılǵan atlıqlar ádette birlik san formasında turadı. Mısalı: *Kóshede **eki bala** kiyatır*. Bunıń sebebi atlıqtıń aldındaǵı 1 den artıq bolǵan sanlıqtıń ózi-aq zattıń kópligin, birew emes ekenligin ańlatadı.

Biraq qaraqalpaq tiliniń házirgi norması boyınsha úlken muǵdardı bildiriwshi sanlıqlardan keyin atlıqlar kóplicki formada qollanıla beredi. Mısalı: *Sonıń ushın da **million-million analar** júreginde ómirlik jasaydı*. Sonday-aq, sanlıq penen atlıqtıń arasında basqa anıqlawısh sózler bolǵanda da, atlıq kóplicki formada qollanıladı. Mısalı: *Bazargúldiń **bes-altı ele jazılmaǵan dápterleri** bar edi (M.T.)*.

4. Kóplickiń -lar/-ler qosımtası bárha kóplicki mánini bildire bermeydi. Ol sózlerge qosılıp boljaw-shamalaw, jámlew, erkeletiw, kemsitiw, maqtanış etiw hám t.b. mánilerdi bere aladı. Mısalı: *Olar **may ayları** tuwıldı. **Shıraqlarım**, qıyın boldı-aw kúnińiz! **Orazanlar** búgin-erteń kelip qaladı (T.Q.)*.

Tapsırma 1.5. Tóمندegi 5 abzachlı teksttiń abzacların logikalıq jaqtan izbe-izlikte qoyıp durıs tekst jaratıń.

Velosiped

1) Házirgi waqıtta Qıtayda bir avtomobilge 250 dana velosiped tuwra keledi. Germaniyada biraz az. Úshinshi orında Gollandiya hám Daniya. Qıtayda ulıwma 500 millionǵa jaqın velosiped bar.

2) Velosipedti 1817-jılı Karlsruelik nemis professorı baron Karl fon Drez jaratqan. 1818-jılǵa bolsa “júgiriw mashinası” dep atalǵan birinshi eki ballonlı samokat ushın patent alǵan. Drez samokatı eki balonlı, rol ornatılǵan hám ulıwma alǵanda ayaq tepkilerisiz velosiped sıyaqlı bolǵan, raması aǵashtan bolǵan. Búgingi kúnde biz paydalanatuǵın birinshi velosipedler Rover – “skitalec” (yamasa “sayaxatshıl”) dep atalǵan. Ol 1884-jılǵa inglis oylap tabıwshısı Jon Kemp Starlı tárepinen jaratılǵan hám 1885-jıldan islep shıǵarıla baslaǵan. Rover arqa ballonlarında shınjırlı uzatpa, teń úlkenliktegi balonlarǵa iye bolǵan. Velosiped ushıwshısı ballonlardıń ortasında otırǵan. Velosipedlerdi islep shıǵarıw basqa transport túrleri, eń áwele, avtomobil hám samolyotlardıń texnikalıq bazasın jaratıwda úlken rol oynaǵan.

3) Tomas Stivens 1884-87-jıllarda dúnya boylap velosipedte sayaxat etken birinshi sayaxatshı esaplanadı. Ol úsh jılǵa shinasız velosipedte 13500 kilometrdi basıp ótti.

4) Velosiped – eki ballonlı, shende-shen úsh ballonlı transport túri bolıp, ayaqlar járdeminde háreketlenedi.

5) 1995-jılı velosipedte júriw boyınsha dúnya rekordı ornatılǵan edi. Niderlandiyalı Fred Rompelberg saatına 268 km tezlikte háreketleniwge erisken edi. Ol AQSHtıń arqa-batıs shtatı – Yuta shtatındaǵı qurıp qalǵan duzlı Bonnevill kóli boylap háreketlengen edi. Eki bólimnen turǵan avtorlıq velosiped penen Fred báygi mashinası artınan zımırıp pát penen aydaǵan.

6) Velosiped insaniyattıń eń kerekli qurılımlarınan biri sıpatında tán alınǵan. Olardan adamlar jámáát transportları, tiykarınan, avtobus, trolleybus hám tramvaylar keń tarqalıwına shekem háreketleniw transportı esabında paydalanǵan.

(Jas bilimliler enciklopediyası)

2-sabaq

Siz Silikon aymaǵı haqqında esitkensiz be? Bul jer dúnyanıń qaysı mámleketinde jaylasqan? Keliń, birgelikte bul jer menen tanısamız!

XIX ásirdeń **aqırında** Koliforniya oziniń baǵları menen belgili boldı. Bul jerler ónimdarlı bolıp San-Fransisko qırǵaqlarında hár túrli miyweli terekler ósip turatuǵın edi. 1890-jılı bul **jerlerge** britaniyalı feldmarshal Goracio Kitchener kelip “júrekke málhám beriwshi úlke” dep aytqan.

Bugingi kúnde bul jerler Kremniy úlkesi dep ataladı hám kóplegen miyweli tereklerdiń ornında **dúnya júzine** belgili bolǵan Apple, Google, Intel, Facebook,

Tesla hám t.b. **kompaniyalardıń** shtab xanaları jaylasqan. Kremniy úlkesi – bul kompyuter, mikroprocessor, kontaktlı linzalar, muzıkalı sintezatorlardıń hám kosmik teleskoplardıń birinshi tuwılǵan jerı bolıp esaplanadı. Kóplegen jıllar dawamında bul úlke AQShtıń jasaw dárejesi qımbat bolǵan aymaqlarına kirdi. 250 jıl aldın Kaliforniyada hindler qáwimi jasaǵan. Sol **waqıtqa** say ómir súrip awıl xojalıǵı, ańshılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanǵan. Bul aymaqta qala da, jol da, heshqanday imaratlar da bolmaǵan. Ol waqıtlarda bul jerler Jańa Ispaniya dep atalıp, ispan koloniyası statusın alǵan. 1768-jıl **bul jerge** Xunipero degen molla kelgen, onıń maqseti Koliforniya jerlerinde meshitler qurıp, xalıqtı diniy isenimge tartıw bolǵan. Ol bul **jerlerdi** gezıp júrip, kúnlerdiń birinde shıraylı úlkege kelip qalıptı. Bul aymaqqa Xunipero Santa-Klara dep at beripti. Santa-Klara waqıttıń ótiwi menen zor sawda hám awıl xojalıǵınıń orayına aylanıptı. Bul jerde almurt, alma hám erik egilgen, al eń áhmiyetli miywe sıpatında francuz qárelisi belgili bolǵan. 1845-jıl ispanlar **bul jerlerge** iyelik ete almay qaladı, Santa-Klara amerikalılardıń qaramaǵına ótip ketedi. Bes jıldan keyin bolsa, Koliforniya shtatı AQShtıń 31-shtatı dep qabıllanǵan. Sol jılları bul aymaqqa altın táshwishinde hár qıylı basqa **mámleketlerden, qalalardan** 300 mıńǵa shekem adamlar kelgen. Xalıqtıń sanı kóbeygennen keyin **bul jerlerde** jollar, mektepler hám meshitler qurıldı. 1851-jılı bolsa, **bul jerde** birinshi jekke Santa-Klaranıń universiteti ashıldı. Ashılǵan waqıtta da, búgingi kúnde de universitette tiykarǵı dıqqat katolik úrp-ádetlerge berilgen. Bul úlkege ashılǵan hám keyin ala belgili bolıp ketken kompaniya “HP” bolıp esaplanadı. Bul brendtiń atı eki pitkeriwshı-student balanıń atınan quralǵan: Uilyam Xyulet hám Devid Pakkarda. Kompaniyanıń baslanǵısh kapitalı tek 538 \$ quraǵan hám ofisi Palo-Altoda ápiwayı **garajda** jaylasqan. Dáslepki waqıtları balalar “Model 200A” elektron esaplaǵısh **ásbaplar** islep shıǵarǵan. 60-jılları HP kompaniyası maǵlıwmat saqlaytuǵın qurılma islep shıǵara basladı, al keyinirek bolsa, printer hám kompyuterlerdi de islep shıǵardı. Búgingi kúnde HP IT tarawındaǵı eń iri amerikalıq kompaniyalardıń biri bolıp esaplanadı. Keyin ala **bul jerde** Varian Associates, Eastman Kodak, General Electric, Hewlett-Packardh hám t.b. belgili kompaniyalardıń ofisleri ashıldı. 1951-jılı universitettiń jerinde Stenford industrialıq parki payda boldı. Nátiyjede baǵlar úlkesi **Amerika Qurama shtatlarınıń** bilimlendiriw orayına aylandı, keyin ala bolsa innovaciya hám texnologiyalıq startaplar parki boldı.

Islep shıǵarıwshı kompaniyalar, tiykarınan, **qurılmalarda** kremniyden kóp paydalanǵanlıǵı ushın, bul jerdiń atı “kremniyli” dep atalıp ketken. Biraq bul at kartadaǵı atı emes. “Silikon aymaǵı” dep atalǵanı sebebi bolsa, inglis terminlerinen alıńǵan bolıp: silicon – kremniy; silicone – silikon degendi ańlatadı.

Kremniyli bul jerdiń táriypi jer júzindegi kóplegen kompaniyalardı jeke texnologiyalıq parkler **payda etiwge** ilhamlandırdı. Biraq bugingi kúnde bul jer AQShtaǵı texnoparklerdiń ishindegi lideri bolıp esaplanadı.

(Internet materialı)

Tapsırma 2.1. Sorawlarǵa juwap berıń.

1. Silikon aymaǵı qay jerde jaylasqan eken?
2. Bul jerdiń “Silikon aymaǵı” dep atalıwınıń sebebi nede eken?
3. Bul jerdiń jergilikli xalqı kimler bolǵan?
4. Bul aymaqtıń basqa aymaqlardan qanday ózgesheligi bar?

Tapsırma 2.2. Joqarıda berilgen teksttegi qızıl menen berilgen sózlerdiń seplik qosımtasın basqa seplik penen gáptiń mazmunına bola almasırap paydalanıń.

Seplikler mánilik jaqtan biriniń ornına ekinshisi qollanıla aladı. Bul olarda sinonimlik mánini keltirip shıǵaradı.

1. Iyelik sepligi menen tabıs sepligi sinonimiyası

Toydıń ótkeriliwi haqqında másláhát boldı – Toydı ótkeriw haqqında másláhát boldı. Bul mallardıń kimniń qolında bolıwına qaramastan óz órisine qosıwǵa tapsırma berildi – Bul mallardı kimniń qolında bolıwına qaramastan óz órisine qosıwǵa tapsırma berildi.

2. Barıs sepligi menen orın sepligi sinonimiyası.

Elge basshı – elde basshı, zańǵa jetik adam – zańda jetik adam, mákemege baslıq – mákemede baslıq.

3. Shıǵıs sepligi menen orın sepligi sinonimiyası.

Attıń izinen kiyatır – attıń izinde kiyatır, kósheden esitken sózleri – kóshede esitken sózleri.

4. Barıs sepligi menen shıǵıs sepligi sinonimiyası.

Sonda da ómirge túńilmedim – sonnda da ómirden túńilmedim, aynaǵa qarap kórgenbiseń – aynadan qarap kórgenbiseń, aldına shıqtı – aldınan shıqtı.

Tapsırma 2.3. Tómendegi teksttegi seplik qosımtaların sinonim qosımtaları menen almasırap, mazmunın saqlaǵan halda qayta jazıń.

Abat hár kúngidey mektepke barıw ushın avtobusqa mindi. Orınlıqlardıń tek birewi bos eken. Sol jerde otırdı. Abattan soń bir hayal mindi de, onıń janına barıp

turdi. Avtobus orninan qozgaldi. Jańaǵı hayal ári-beri bala orın berer me eken dep oylap tur edi. Teginlikte ol da orın bere qoymadı, ózin kórmegenlikke salıp otıra berdi.

Sol kúni Abat klasqa kelse, klass basshımızdıń ornına taza muǵallım keledi eken, – degen gápti esitti. Hárkim hár jaqtan, taza muǵallım júdá qattı qol eken degen gáplerdi ayta basladı. Ishke kiriwge qońıraw qaǵıldı. Klasqa taza muǵallım kúlimsirep kirip keldi. Hámme sálemlesip, orınlarına otırdı. Abattıń birden júzi qızarıp bir túrli bolıp ketti. Jańa ǵana avtobusta ózi orın bermegen hayal...

Muǵallım de dárhal onı tanıdı. – Qáne, balalar! Búgingi jańa temamız: “Húrmet – ádep bası”, – dep Abatqa bir qarap qoydı.

Muǵallım ádeplilik haqqında kóplegen mısallar menen túsındırdı. Al Abat bolsa, ne qıların bilmey, shıp-shıp terge tústi. Óziniń islegen isinen, ádepsizliginen pushayman boldı. Ol jılap jiberiwden sál qaldı, eger qońıraw qaǵılmaǵanda...

(D.Berdimuratova)

Házirgi qaraqalpaq tilinde ataw sepligi **menen (penen, benen), ushın, arqalı, haqqında** hám t.b. kóplegen tirkewishler menen qollanılıp basqa sepliklerdegi sózlerge sinonim bolıp keledi:

I. Tirkewishli ataw sepligi barıs sepligi menen sinonim bola aladı:

Bul jaǵdayda ataw sepligindegi sóz **ushın, menen, haqqında, boyı** tirkewishleri menen qollanıladı.

1) *Qızıl bet áńgimesin sharta kesip aytıw ushın juwap soradı (T.Q.).* –

Qızıl bet áńgimesin sharta kesip aytıwǵa ruqsat soradı.

2) *Adamlar túslik ushın shıqtı (K.S.).* – *Adamlar túslikke shıqtı.*

3) *Qádirbergen menen qosa úsh-tórt atlı jıynalıp... (T.Q.)* – *Qádirbergenge qosa úsh-tórt atlı jıynalıp...*

Tapsırma 2.4. Tómendegi teksttegi tirkewishlerdiń qaysıların ózi qatnaslı sóz benen birge seplik qosımtalı sózlerge almastırıwǵa bolatuǵınlıǵın aytnı.

Bir balıqshı Ámiwdáryanıń boyında qamıs qos ishinde dem alıp otırǵan eken. Bir jaǵı qalıń toǵay, bir jaǵı dárya eken. Toǵay betten bir jolbarıs eki balası menen dáryanıń jaǵasına suw ishiw ushın keledi. Dáryadan suw iship atırǵanda, úlken tolqın kóteriledi hám suwdıń ishi menen kelgen bir nárse jolbarıstıń bir balasın qaǵıp aladı da, suwdıń astına alıp ketedi. Jolbarıs ta birden ózin suwǵa uradı. Kóp waqıtqa deyin kórinbey ketedi. Suwdıń beti qaynawıtlap, bir waqıtta suwdıń astınan náhán jayın jaǵaǵa dúrs etedi.

Jolbarıs bara sala jayındı tislep, ayaǵın ırashqa tirep, sırtqa atqan eken. Birazdan keyin jolbarıs malpaq-salpaq bolıp, suwdan sırtqa shıǵadı hám balıqshıǵa bir qaraydı da, bir balasın ertip toǵayǵa ketip qaladı. Balıqshı ele tuwlap atırǵan jayındı jarıp, shala jansar jolbarıstıń balasın qutqarıp qaladı.

Balıqshı awılǵa barıp adamlardı jıynap kelse, jolbarıstıń balası joq. Anası kelip alıp ketken bolsa kerek, toǵayǵa qaray ketken úsh iz jatır.

Jayındı awıl adamları bólisiپ aladı. Jayınnıń úlkenligi sonshellı, góshi bir awıldı toydırdı.

(“Xalıq awzınan”)

3-sabaq

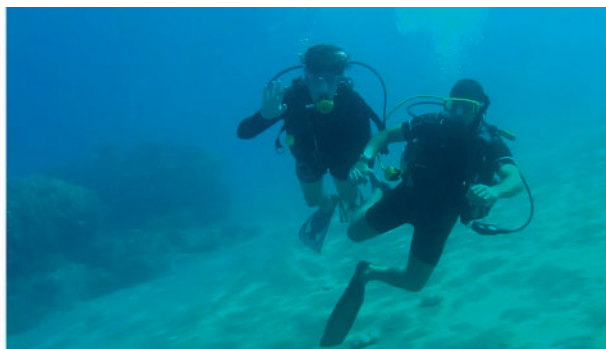
Qáwipli ilimiy kásipler

Alımlar barlıq dáwirler dawamında tek ǵana awır aqılıy miynetti ámelge asırıp qoymastan, al óz ómirlerin de kóp márte girewge qoyıwına tuwra kelgen. Orta ásirlerde obanı dawalaǵan shıpakerler, ótken júz jıllıqtaǵı radiaciyalıq tájiriybeler, eń qáwipli jerlerge sayaxat qılıw – tek ǵana tarawǵa baylanısı joq insan ǵana alımnıń miynetin zerigerli dewi múmkin. Itibarınıız ushın bul tarawdaǵı eń qáwipli kásiplerdi tanıstırıp ótpekshimiz.

1. Krokodil awlawshısı akvaspeleolog dep te ataladı. 1983-jılda Avstraliyadaǵı Adelaida universitetiniń fiziologı Rojer Seymurdıń ádettegi jumısı – krokodillerdi tutıw bolǵan. Bul onıń qánigeligi bolıp, ol derlik pútkil ómirin usıǵan arnaǵan. Izertlew toparı bul qáwipli janıwarlardı júdá jaqsı bilgen, sonlıqtan olar jumısın tamamlap, óz lagerin jıllap islep shıǵılǵan qáwipsizlik qaǵıydaları menen qurǵan.

2. Suw astı álemi – izertlew ushın eń qáwipli tarawlardıń biri. Bul jerde hár nárese júz beriwı múmkin: kútilmegen jer silkiniwinen tartıp kislorod ballonınıń buzılıwı hám t.b.

Aqırǵı eki jıldıń ishinde suw astı úńgirlerinde mıńnan artıq izertlewshiler qurban bolǵan. Biraq bul jerde alıńǵan maǵlıwmatlar pútkil materik tariyxındaǵı jańa betti ashıwı múmkin, sol sebepli alımlar bunday qáwipli kásipti tárk etpeydi. 2010-jılda Mayami universiteti júziwshileri toparı klimatın úyreniw maqsetinde Bahama arallarındaǵı úńgirlerdi izertlegen.

3. Jılan záhári medicinada keń tarqalǵan, biraq anlap turǵanıńızday, onı tabıw ańsat emes. Belgili bir muǵdardaǵı záhardı alıw ushın izertlewshi júzlep jılanlar menen jumıs islewine tuwra keledi. Olardıń kópshiligi insandı bir shaqsa, ólimine alıp keliwi turǵan gáp.

4. Kosmonavt bolıw 6z 6mirin, h6tteki, oqıw baǵdarlaması dawamında joqarı d6rejeli q6wıp astına qoyıw bolıp esaplanadı. 6piwayı insan ushın t6n bolmaǵan mashaqatlar, j6d6 qıyın jumıs islew sharayatı tek ǵana denege emes, al astronomtıń ruwxıyatına da k6shli t6sir k6rsetedi. H6tte, Jerge qaytqannan soń da bul k6sip iyeleri birqatar mashqalalar

menen soqlıǵısadı, m6selen, muskullar atrofiyası h6m s6yeklerdiń mort bolıp qalıwı h6m t.b.

5. Ilim-p6nge tiyisli eń q6wıplı jumıs orınlarınan birine k6ndelikli 6mirimizde tez-tez barıp turamız. Bul – ilimiy izertlew b6limindegi 6piwayı laboratoriya. Bul jerde 6piwayı laborant jumıs isleydi.

Los-Anjelestegi Kaliforniya universiteti aspirantı Sherxabo Sangji tez janıwshı elementler menen islesiw barısında k6shli k6yiw jaraqatın alǵan. Bul laboratoriyalarda ushıraytuǵın jalǵız baxıtsız h6diyse emes. Aspirantlar janıwshı yamasa z6h6rli ximiyalıq elementlerden h6m h6tteki magnitli rezonans tamografiya 6skenesiniń k6shli magnitlerinen t6rli jaraqatlar alǵan.

6. Barlıq tiri organizmler tornado h6m boranlardan qashatuǵın bir m6h6lde boran izertlewshileri kerisinshe jol tutadı.

Alımlar 6skeneleri arqalı eń anıq k6rsetkishlerge iye bolıw maqsetinde boranniń orayına jaqın keliwge h6reket etedi. Tornadonıń izinen quwıw – j6d6 q6wıplı is. Bunı 2010-jılda Oklaxomada j6z bergen qorqınışlı El-Nino dawılında j6z bergen baxıtsız h6diyseler mısasında k6riwimiz m6mkin.

(“XXI 6sir texnologiyası”)

Tapsırma 3.1. Sorawlarǵa juwap berin.

1. Ilim tarawında jumıs islew mashaqatlı dep oylaysız ba?
2. Qanday ilimiy k6siplerdi bilesiz?
3. Olardıń 6yreniwshı obykti ne?
4. Bul k6siplerdiń qaysı biri insan ushın q6wıplı dep oylaysız?
5. Joqarıdaǵı teksttegi qaysı k6sipler biziń respublikamızda bar dep oylaysız?
6. Q6wıplı, biraq qızıqlı h6m j6miyet ushın paydalı bolǵan bul k6siplerdiń qaysı birin tańlaǵan bolar edińiz? Ne ushın?

II. Tirkewishli ataw sepligi tabis sepligi menen sinonim bola aladi. Bul waqıtta ataw sepligindegi sóz **haqqında, jóninde, menen, ushın** tirkewishleri menen qollaniladi.

Mısallar:

- 1) *Qılmislari jóninde aytaman (T.Qayıpbergenov). – Qılmislari aytaman.*
- 2) *Barlıgı haqqında aytaman (T.Qayıpbergenov). – Barlıgın aytaman.*
- 3) *Talaylar menen tapjıldırmat etip (T.Jumamuratov). – Talaylar tapjıldırmat etip.*
- 4) *Begistiń úlgisi boyınsha atlı nókerler ushın birim-birim kózden ótkeriw baslandı (T.Qayıpbergenov). – Begistiń úlgisi boyınsha atlı nókerlerdi birim-birim kózden ótkeriw baslandı.*

Tapsırma 3.2. Joqarıda berilgen teksttegi tirkewishli sózlerdi qaysı seplik penen almasıwǵa bolatuǵınlıǵın aytıń.

Tapsırma 3.3. Joqarıdaǵı tekstten qospa sózlerdi tabıń.

Birikken qospa sóz	Dizbekli qospa sóz	Jup sóz	Qısqargan sóz

Tapsırma 3.4. Joqarıdaǵı teksttegi ózlestirilgen sózlerdi tabıń, olardıń jazılıwına dıqqat awdarıń. Tekstke qaramastan jazıp kórsetiń. Olardıń mánilerin dápterinizge jazıp qoyıń.

Tapsırma 3.5. Joqarıda berilgen teksttegi seplengen sózlerdiń qaysı seplikte turǵanlıǵın anıqlań, olardıń qaysı sóz benen sintaksislik baylanısqa túsetuǵınlıǵın aytıń.

III. Tirkewishli ataw sepligi shıǵıs sepligi menen sinonim bola aladi. Bul waqıtta ataw sepligindegi sóz **arqalı, boyınsha, menen, sebepli** tirkewishleri menen qollaniladi. Mısallar:

- 1) *Tań atsa, úsh júzlegen dútkish arqalı tútin kóteriledi (T.Qayıpbergenov). – Tań atsa, úsh júzlegen dútkishten tútin kóteriledi.*
- 2) *Qádirbay kúndelikli erinsheklik ádeti boyınsha kerilip, sozılıp uzaq esnep ornınan turdı (A.Bekimbetov). – Qádirbay kúndelikli erinsheklik ádetinen kerilip, sozılıp uzaq esnep ornınan túrgeldi.*
- 3) *Kúndizine kún nurı menen boyı qızıp, bawırı jibisken jer (A.Bekimbetov). – Kúndizine kún nurınan boyı qızıp, bawırı jibisken jer.*
- 4) *Jekkelik sebepli búlgen babam (J.Aymurzaev). – Jekkelikten búlgen babam.*

Tapsırma 3.6. Tómente berilgen teksttegi seplik qosımtalı sózlerdi tirkewishli sózler menen almasırap qollanıp kóriń. Qaysıların almasırawǵa bolmaytuǵınlıǵın aytıń.

Kóshemizde jası alpıslardan ótińkiregen Sápiwra degen apamız jasadı. Ğarrısı bunnan bes-altı jıl burın qaytı bolǵan. Ózi de japsaqlı. Tayaqqa súyenip zorǵa júredi. Shańaraǵındaǵı mańlayına tutıp otırǵan jalǵız balası da Awǵanstan urısı waqtında mártlershe qurban bolıp, denesi temir tabıtta úyine ákelingenin biletuǵın edim. Sápiwra apa dártli edi. Balasın qayǵırıp jılaǵanda etegi jasqa toladı. Kóshege shıqsam, Sápiwra apanıń esiginiń aldı qarǵa kómilip qalǵan. Sırttan birew kelip mına qardı tazalap bermese, qapısınıń ashılıwı nágúman. Men bunı kóriwden járdem beriwege asıqqanımdı bilmey de qaldım. Eger onıń balası tiri bolǵanda, esiginiń aldı bunday bolıp qarǵa kómilip jatpas edi. Men qolıma gúrek alıp Sápiwra apamızdıń úyiniń aldına keldim. Gúrek penen qardı tazalawǵa kiristim. Joldan ótken jolawshılar maǵan:

– Bárekella, balam! Apańa sawaplı is etipseń. Usınday járdemge mıtáj adamǵa etken xızmetiń tiyedi, – dep alǵıs sózlerin jawdırıp atır.

(X. Saparov)

IV. Tirkewishli ataw sepligi orın sepligi menen sinonim bola aladı. Bul jaǵdayda ataw sepligindegi sóz **sayın, menen, ushın** tirkewishleri menen qollanıladı. Mısallar:

1) *Hár adım sayın adam ólip atırǵanda da urlıq etpegen (T.Qayıpbergenov).* – *Hár adımda adam ólip atırǵanda da urlıq etpegen.*

2) *Dushpan jaqınlap aqırǵı dem ushın turǵanımda...* (T.Qayıpbergenov) – *Dushpan jaqınlap aqırǵı demde turǵanımda...*

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi tirkewishli ataw sepligi formasındaǵı sózler basqa qıya sepliklerdegi sózler menen sinonim bolıp keledi. Biraq olar kórsetip ótkenimizdey, mánilik jaqtan birqansha jaqın bolsa da biri-birinen stillik belgilerine qaray ajıraladı.

Tapsırma 3.7. Tómendegi Innovaciyalıq rawajlanıw ministrligi haqqındaǵı informaciyalıq tekstti oqıń. Tekstke mazmunlas jańa tekst jazıń. Tekstińizde qollanılgan tirkewishli sózlerdi seplikler menen, al sepliklerdi tirkewishli sózler menen almasırap aytıp beriń.

Innovaciyalıq rawajlanıw ministrligi 2017-jılı 30-noyabrde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń qararı menen shólkemlestirildi.

Bul ministrliktiń iskerligi tómendegilerden ibarat:

Ózbekstan Respublikası innovaciyalıq hám ilimiy-texnikalıq rawajlandırıw tarawında jámiyet hám mámleketlik turmıstı hár tárepleme rawajlandırıwǵa, mámleketiń intellektuallıq hám texnologiyalıq iskerligin arttırıwǵa qaratılǵan birden-bir mámleketlik siyasatın ámelge asıradı;

Innovaciyalıq iskerlikti, onıń nátiyjeliliginiń indikatorlar tiykarında bahalaydı, aldınǵı texnologiyalardı birinshi dárejede engiziw talap etiletuǵın tarmaq hám tarawlardı rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarların belgileydi;

Innovatsiyalıq ideyalar, islenbeler hám texnologiyalardı engiziw boyınsha mámleketlik basqarıw organları, ilimiy izertlew hám xabar analiz mákemeleri hám de basqa shólkemlerdiń jumısların muwapıqlastıradı;

Ilimiy izertlew, bilimlendiriw hám basqa shólkemler tárepinen ámelge asırılatusın mámleketlik ilimiy-texnikalıq baǵdarlamalar hám joybarlardıń birden-bir buyırtpashısı bolıp esaplanadı.

Házirgi kúnde mámleketlik organlarda paydalanıwshılardı qızıqtırıwı múmkin bolǵan úlken xabar resursları qalıplesken.

4-sabaq

Tábiyatta hámme nárseler bir-biri menen baylanıslı. Tábiyat bergen inamlarınan orınlı hám zárúrli waqıtlarda ǵana paydalanıw kerek. Házirgi waqıtta, hátte, quyash nurınan, samaldan da adamzat óziniń jasawı ushın únemli paydalanbaqta. Bul ǵápti tómendegi tekst arqalı dálilleyik.

Dúnyanıń qırqqa jaqın mámleketinde qayta tikleniwshi energiya dereklerine tiyisli nızamlar qabıl etilgen, seksennen artıq mámleket tábiyiy energiya derekleri menen islew muǵdarın kóbeytiwge háreket qılmaqta. Házirgi kúnde tábiyiy energiyadan paydalanıw boyınsha Germaniya, Yaponiya, Qıtay, Ispaniya hám AQSH mámleketleri jetekshilik etpekte.

Germaniya atom elektr stanciyalarınan paydalanıwdan waz keshpekte, olar basqıshpa-basqısh elektr energiyanı tábiyiy energiyadan alıwdı rejelestirgen, hár jılı 100 mıń úydiń basın quyash panelleri menen qaplamaqta. Bunday usıdan paydalanıw hár tárepleme qolaylıq tuwdıradı, heshqanday artıqsha orın talap etpeydi, kerisinshe, jaylardıń bası jawıladı hám úydi qálegen waqıtta ısıtıw, shańaraqtı tolıǵı menen elektr energiyası menen támiyinlew múmkin boladı.

Kóplegen mámleketlerde samal energetikası qurılmaları teńiz boylarına ornاتیлмақта. Shvecariyada jolawshılardı tasıw avtobusları biojanılǵıda isleydi. Yaponiya húkimeti quyash energetikası texnologiyasın rawajlandırıw strategiyasın islep shıqqan. Házirgi kúnge kelip jáhánde quyash energiyasın islep shıǵarıwshı quwatlılıqların ornatiw 50 payızǵa astı.

Biogaz kislorodsiz bakteriyalar járdeminde túrli shıǵındılardı qayta islew nátiyjesinde alınadı. Keyingi jıllarda ekonomikasi jedel rawajlanıp atırǵan Qıtay, Vetnam, Hindstan, Oraylıq hám Qubla Amerika mámleketlerinde biogazdan paydalanıw texnologiyası jaqsı jolǵa qoyılǵan.

Sharwashılıq, qusshılıq, ósimlik shıǵındıların qayta islew nátiyjesinde alınatuǵın biogaz awıl xojalıǵın rawajlandırıwda da áhmiyetli orın iyeleydi. Qayta islew nátiyjesinde payda bolatuǵın tábiyiy mineral tóginler jer ónimdarlıǵın asırıwda keń qollanıladı.

Aqırǵı jıllarda biogaz energiyası boyınsha kóp ǵana tájiriybeler islendi hám kerekli nátiyjelerge erisildi. Bir tonna kólemindegi shıǵındı saqlaytuǵın biogaz qurılıması bir semyanı 6 ay dawamında gaz benen támiyinlewi múmkin. Házir alımlarımız bunday qurılımalardı jáne de jetilistiriw ústinde jumıs islemekte. Respublikamızda samal energiyasınan paydalanıw boyınsha da kóplegen tájiriybeler islenip, ámeliy proektler ilgeri súrilmekte.

(“XXI ásir texnologiyası”)

Tapsırma 4.1. Sorawlarǵa juwap berin.

1. Tábiyat tárepinen berilgen inamlardı sanap kórsete alasız ba?
2. İnsan tábiyat nızamların ózgerte ala ma?
3. Qayta islew bizge ne beredi?
4. Qayta islew ne ushın kerek?
5. Energiyanı alıwdıń basqa qanday jolların bilesiz?
6. Ne ushın ilimpazlar samal yamasa quyashtan energiya alıwdı islep shıqqan?

Tapsırma 4.2. Tábiyat inamlarınan únemli paydalanıwdıń jáne qanday jolları bar. Bul haqqında bir mısál keltirin hám onı óz sózińiz benen dálillep beriwge háreket etin.

Atlıqtıń tartım jalǵawı tek ǵana zattıń kimge yamasa nege tiyisililigin emes, al qaratıw, dıqqat awdarıw, erkeletiw, sıpayılıq, tańlanıw hám t.b. mánilerin bildiredi: **Áy qudayım**, bizge aqıl dana ber (Berdaq). Jigerli bol jastan, **balam** (Berdaq). **Qarındasım**, hesh oylanba (Berdaq).

Kelbetliklerden sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikler zattıń, adamnıń túr-túsin, reńin, kólemin, salmaǵın, minez-qulqın, hám t.b. belgilerin bildirip keledi. Kelbetlik dárejeleriniń ózi ǵápke kúsheytiwshilik mánini júkleydi: *Nebir sózleri bar ap-ashshı duzday* (Ájiniyaz).

Kelbetlik sózler, tiykarinan, gápte anıqlawısh wazıypasın atqarıp, awıspalı mánide keliw arqalı epitetlerdi jaratadı:

*Arif bolıp haq yolına erishken,
Múrshidiy múkámmal pirleri bardı (Ájiniyaz).*

Tapsırma 4.3. Tómente berilgen gáplerdegi atlıqtıń seplik, kóplik, tartım hám betlik jalǵawları jalǵanǵan sózlerdi tabıń, olardıń qanday mánilerdi ańlatıp kelgenligin aytıń.

1. Dasturqan jıynalıp atırǵanda ádet boyınsha esiktiń awzına diyqanlar shoǵırlana basladı. Áne, eń aldı menen Nurımbet ǵarrı bosǵadan atladı. Ogorodta islewshilerdiń eń úlken aq saqalı da, aqlıgóyi de sol edi: – Qaraqlarımız kelgenshe, ǵarrı jandı qıynay turayıq. Is buyır, shıraǵım, – dep sóylene kirdi. 2. Qáddi-qáwmeti ermanı jıńǵılday tip-tik ǵarrınıń sońǵı aylar ishinde birden beli búgildi de qaldı. 3. Báلكim, Nurımbet atama xat kelgen shıǵar (Sh.S.). 4. Kelgen qonaǵımız on úsh, on tórtlerdegi rus balası eken (Sh.S.). 5. Ağamlar da búgin dım kem sózli bolıp qalǵanday, olardıń waqtı-waqtı sóyleskenin de esitpegen adamsıp, qonaǵımız móntiyip janında otırar edi (Sh.S.). 6. Ózi de jıynaqlıraq bolıp otırdı (Sh.S.). 7. Burınnan sońǵa urıs qurbansız bolǵan emes, inim!... (Sh.S.) 8. Soǵan qarap apamnıń kóz jasların zorǵa irkip turǵanın bildi (Sh.S.). 9. Eginler pisiwge qaraǵanlıqtan ba, burınǵıday suwdı kóp talap ete bermes edi. 10. Apamnıń júyrik gellesi bunıń da oyqıtın tez taptı, qonaq bala ekewimiz esheklerdi de baǵıwımız kerek, júwerilerdi de qorıwımız kerek. 11. Burınları sál nársege “o, aqıllı ǵoy meniń balam, dana ǵoy”, dep teńewge, teńew tappay júrgen balası usı ogorodqa kelgeli, ásirese, ákesi urısqa ketkeli sonday bolıptı-ya? 12. Bul tún bayaǵı, bayaǵı sol bizler uzaq waqt Gúlásenler menen jasırınbaq oynap, úyge kesh qaytqanda, awqatqa waqtında kelmegenim ushın aǵamnıń urısqa aqshamina usar edi. 13. “Ne bále qılıp qoydım, sorım!” – Ele erterek emes pe, aǵası, juqa jeleń qara úyde balalar tońıp qalmaspa eken? – dedi Uljan (H.Hamidiy).

Tapsırma 4.4. Tómendegi kórkem tekstti oqıń. Bul teksttiń mazmunın saqlaǵan halda qaytadan jańa tekst jazıń. Jazǵan tekstińizde kelbetlik hám onıń túrlerin ónimli paydalanıwǵa háreket etiń. Olardıń mánilerin aytıń.

Burıńǵı ótken zamanda bir patsha bolǵan eken. Ol átirapındaǵı adamlardı sınap, háreketlerin baqlap júriwdi, átirapına aqıllı adamlardı jıynawdı jaqsı kóredi eken. Bir kúni bildirmesten jupını kiyimlerdi kiyip jolǵa shıqtı. Sarayǵa alıp keletuǵın, adamlar kóp júretuǵın jolǵa úlken tas qoydı hám jasırınıp otırdı. Sarayǵa kiyatırǵan baylar, ámeldarlar, sawdagerler bul joldan ótti, biraq olar tastı aylanıp ótip ketiwge háreket eter, qıyınlaw bolsa da tasqa tiymesten ótip atır edi. Kópshilik adamlar baqırısıp, tońqıldasıp, joldı taza saqlamaǵanı, imkaniyat jaratpaǵanı ushın patshanı ayıpladı, lekin heshkim tastı kóterip kóriwge urınıp kórmedi.

Joldan bir diyqan palız eginlerin kóterip kiyatırǵan eken. Ol tastı kórip irkildi. Tasqa jaqınlasıp, qolındaǵı júkti jerge qoydı da, tastı jılistırıp, shetke shıǵarmaqshı boldı. Bir múddet qıynalıp háreket etti. Kóp ter tógip bolsa da tastı joldan shetke shıǵarıp, adamlarǵa kesent etpeytuǵın jerge jaylastırdı.

Qolınıń shańın qaǵıp endi jerge qoyǵan júgin alayın dep eńkeyse, tas turǵan jerde qalǵan qaǵazǵa oralǵan zattı kórdi. Qaǵazǵa orawlı kóp puldı kórip qorqıp ketse de, qaǵazǵa jazılǵan sózlerdi oqıp, ózin bastı. Qaǵazda patsha tárepinen qoyılǵan bul tastı joldan alıp taslaǵan adamǵa minnetdarshılıq bildirilgen hám bul pullar jaqsılıq iyesine sawǵa ekeni jazılǵan edi.

(Qaraqalpaq folklorı)

Tapsırma 4.5.

Tómendegi berilgen úzindiden kelbetliklerdi tabıń. Olardıń qurılısın bóleklerge ajratıp kórsetiń, gáptegi ańlatıp turǵan mánilerin aytıń.

Mine, aspanda juldızlar shaǵırayıp tur. Ayılı tún. Jer beti appaq qar, ayaq bassañ qar shıqırılardı. Sol tárepten ızǵırıp samal esip turıptı. Biraq Tórtkózdiń de, doslarınıń da ústindegi tonı qalıń. Sonlıqtan Arıslan, Qaplan hám Tórtkóz qardıń tozańın shıǵarıp oynap júripti. Arǵı otardan Melle sarı menen Tarǵıl da kelip qaldı! Tórtkóz Melle sarını jıǵıp, endi domalatıp oynamaqshı bolıp atırǵan edi, bir nárse “gúr” etkendey boldı. Qoylar úrkip qashqanda ǵana usınday shawqımlı ses shıǵatuǵın edi. Onıń menen ayqasıp oynap atırǵan Melle de jerdiń solqıladaǵanın bilipti. Ekewi bir-birine tańlanısıp qarastı da, orınlarınan ushıp túrgelisti hám qońsı qoraǵa qaray shabısıp ketti. Olarǵa qosılıp Arıslan, Qaplan, Tarǵıl – bári qosıla shaptı.

Ortadaǵı qırdan asıp, tómenge quyınday ushıp túsken waqıtlarında ayılı tünde alaqańday kórinip turǵan qoradan eki qasqır suwırılıp shıǵa berdi. Qasqırlar Qarawıltawǵa qaray qasha basladı. Olardıń aldın orap alıw ushın Tórtkóz hám onıń dosları qırdıń bawrayı menen qıyalap ketti. Tórtkóz qasqırdań izinen quwıp jetti hám tirsegine awız saldı da, julqılap – julqılap jiberdi. Qasqır ornınan turıp úlgeri almay atırǵanda, Melle menen Tarǵıl da jetip kelip, tarpa bastı. Aldıraǵında baratırǵan qasqır artına bir qaradı, biraq járdem bere almadı, ol da jón aldına qashtı.

Tórtkózdiń esi-dárti qasqırdan adasıp qalmaw, izine jete ǵoysa, áne anaw kók sarı jaǵal júni jalpılap baratırǵan artqı sanınan awız salsa, anası Alapar menen ayqasıp, onı jayratıp ketken jawız qandarı usı qasqır emes pe!?

Kútip turıwǵa púrsat joq. Tórtkóz bar kúshin tolap, aldına umtıldı. Biraq Tórtkóz qozǵalǵannan keyin qasqır da qozǵaldı.

Bir waqıtları onıń ayaǵı jerge tiydi. Onnan aldınıraq qurǵaqa shıǵıp jatırǵan qasqır da tislerin saqıldatıp ırıldap ornınan turdı. Kókjál júnlerin úrpeytıp, shekelep jaqınlasa basladı. Tórtkóz tamaqqa asılıwın kútip turmay ornınan sekirdi de qasqırdań qulaq shekesinen tislep, ılaqtırıp jiberdi. Qasqır jılǵanıń shetindegi qarǵa barıp tústi. Tórtkózdiń awzına qasqırdań ayaǵı ilindi. Endi ekewi de biriniń ayaǵına biri jabısıp

alğan. Jılğanıń boyında shır gúbelek aylandı. Qansha waqıt usınday etip, qansha aylanğanın bilmedi. Qasqırdı astına basıwǵa Tórtkózde kúsh qalmağan edi. Tórtkózdi awdarıp taslawǵa qasqır da urınbadı, ol da kúshin tawısqań bolsa kerek. Ekewi de tislesken qálpinde tikke tura berdi. Kún awdı, Tórtkóz ayaqlarınıń talıp, ózinen ózi qulayın dep turǵanın sezdi. Qarasa, qasqır da qulap baratır.

Ol tisine qattı bir nárse tiygende ǵana esine kirip kózin ashtı. Qarasa, Qarabaydıń aǵası! Tórtkóz bir hápteden keyin omırawın kóterip, dalaǵa shıqtı. Arqanda asıwlı turǵan terige kózi túsip ıqtıyarsız júnleri úrpeyip, túgi tebendey shansıldı. Bul bayaǵı Kókjaldıń terisi edi.

(S. Anarbaev)

5-sabaq

Azıq-awqat

Tapsırma 5.1. Sorawlarǵa juwap berin.

1. Bul súwretlerge qarap nelerdi ańladınız?
2. İnsan tábiyat ónimlerin ózgerte ala ma?
3. Bul ózgerisler insan salamatlıǵına paydalı dep oylaysız ba, yamasa zıyanlı ma?
4. Bul ózgerislerge ne ushın qol urılǵan?
5. Jemisler óziniń tábiyyi halatında qalǵanı maqul ma, yamasa ózgeris kirgiziliwi kerek pe?

Jer sharı xalqı kóbeyip, azıq-awqat ónimlerine bolǵan talap artıp baratırǵanı sebepli **agrar tarawı** hám **azıq-awqat sanaatında** tereń **texnologiyalıq reformalar** ótkeriw zárúriyatı tuwılmaqta. Ulıwma alǵanda, bul mashqala ázelden insaniyattı táshwishke salıp kelgen.

Ekinshi jáhán urısınan keyin amerikalıq **futurolog** alımlarınan biri ashlıq mashqalasın **“muzlap” qalǵan** ónimlerdi keń kólemde tarqatıw arqalı sheshiw múmkinligin aytqan edi. Biraq bunıń menen mashqala unamlı sheshilmeydi.

Taraw qanıgesi Joel Koen óziniń “Jer qansha adamdı baǵa aladı?” kitabında ashlıq mashqalasın sheshiwdiń úsh variantın usınıs etedi. Bular – eń kóp jelinetuǵın ónimlerdi kóbeytiw, birde hádden tis kóp awqat jeytuǵınlardıń sanın kemeytiw,

ya birde azıq-awqatqa bay territoriylar ónimlerin dúnya boyınsha **teń bólistiriw**. J.Koennıń pikirinshe, bul wazıypalar 2050-jılğa shekem ámelge asırılıwı kerek. Biraq semizlik hám artıqsha salmaq qoyıw hâwij alğan mámleket xalqın kem awqat jewi arqalı artqan jemisti dúnyanıń basqa bir múyeshine jetkerip beriwge kóndiriw qıyın.

Qánigeler bul boyınsha úmit etiw múmkin bolğan eki joldı kórsetpekte: eń zamanagóy texnologiya hám **genli modifikaciya** (yaǵnıy azıq-awqat ónimleriniń basqa túri yamasa ózgergen forması)nı usınıs etpekte.

Azıq-awqatnıń keleshektegi **ideal kórinisi** shama menen mınanday bolar eken: genli modifikaciyalanğan tuqım jerge sebilib ósiriledi

hám ol mol hasil beredi. Bul jaǵdayda oǵan hawa-rayı tásir qılmaıdı, zıyanlı jánlıklar de jaqın jolamaıdı. Jetilistirilgen ónimdi tasıw hám uzaq múddet saqlawda da hesh nársе joǵaltılmaıdı. Qarıydar satıp alğan óniminiń jańa ǵana **“atızdan ákelingenligi”**, yaǵnıy hesh jeri qurtlamaǵanı, shirimegeni, urılmaǵanı kepillenedi. Júdá gúmanshıl qarıydar onı biymálel skanerde tekserip, qanday dalada óskeni, qashan terip alınǵanın anıqlawı múmkin. Bunday usıldan ayırım orınlarda házirdiń ózinde-aq keń paydalanılmaqta.

Mısal retinde bir awıl xojalıǵı eginleriniń qurǵaqshılıqqa shıdamlılıǵın alıp kóreyik. Afrika materigindegi ayırım territoriylarda ıssı hawa mákkeniń paqalına zıyan jetkerse de, onıń ósimine ulıwma tásir ótkere almaıdı. Bul ósimlik tek temperaturanı emes, al topıraqtıń túrin de tańlamaıdı.

Bunnan tısqarı, házir ósimlik zıyankeslerine qarsı gúresiwdiń nátiyjeli usılları islep shıǵılıp, onı genli dárejege ótkeriw názerde tutılğan. Genli modifikaciyalanğan ósimlik túrleri ózinen protein elementin islep shıǵaradı. Bul element záhárli zıyankeslerge qarsı bekkem qural wazıypasın atqaradı. Biraq ósimliktiń barlıq dushpanlarına qarsı gúrese almaıdı.

Alımlardıń pikirinshe, jańa ósimlikler insaniyat ushın qáwipli sanalmaıdı. Sebebi azıq-awqat texnologiyaları tek ǵana ash adamlardı toydırıw ushın emes, al azıq-awqat ónimlerin paydalı elementler menen bayıtıp, medicinada qollanıw maqsetinde de rawajlandırılıp atır.

(Internet tarmaǵınan)

Sanliqlar tek ғана san mánisin bildirip qoymastan, stillik jaqtan hár túrli mánilerdi bildirip keledi. Bunı “bir” sanınıń tiykarında qarayıq:

1. Waqıtlıq mánini bildirip keledi; *Aqırı bir kún kórermen.*
2. Ne, neshe almasıqları menen kelip, belgisizlik mánini bildirip keledi; *Ne bir iske qıynalarsañ.*
3. Sóz dizbeginiń qurılısında kelip kelbetlik, ráwishlerdiń bir bólegi bolıp keledi; *Bir shappat nan boldı sózimniń bási (B.). Ózi bir tentek biymaza.*
4. Shárt dánekeri wazıypasında keledi; *Kewlim xoshdur turqıńa bir qarasam (B.).*
5. Baris sepliginde kelip dekorrelyaciya qubılısına ushırap ráwish mánisinde jumsaladı; *Uzağına birge júrgen ermegim (B.).*
6. Ayırıw, sheklew janapayı xızmetinde keledi; *Klasta bir Gúlziyba otır.*
7. Gezekles dáneker wazıypasın atqaradı: Ol bir otırdı, bir turdı.
Sonday-aq, sanliqlar turaqlı sóz dizbekleriniń quramında kelgende óz mánisin joǵaltıp astarlı mánide túsiniledi: *Eki kózi tórt boldı. Bir basın ekew qıldı.*

Tapsırma 5.2. Joqarıda berilgen tekstten sanliqlardı tabıń. Olardıń san mánisinde yamasa basqa stillik mánilerde jumsalıp turǵanın anıqlań.

Tapsırma 5.3. Quramında sanlar qollanılǵan turaqlı sóz dizbeklerine misallar keltiriń, olardıń quramındaǵı sanlar qanday mánini anlatıp turǵanlıǵın aytıp beriń. Úlgi:

Jeti ólshep bir kesiw – oylanıp islew, aqıl menen qatnas jasaw

Túrlishe usıllar arqalı dóregen ekinshi mánili sózler stillik jaqtan birdey emes. Olardıń birewi awızeki sóylew stiline, ekinshisi jazba, al úshinshi birewleri biytárep stillik qollanıw uqıplılıǵına iye bolıp keledi. Máselen, **qısıwmet, usıman, dáryadayın** awızeki sóylew tájiriybesinde qollanılsa, **kórsetpe, kórsetpelilik, tıǵızlıq, serippelilik, tilxat, ómirbayan, minnetleme, isbilermenlik** usaǵan túrleri jazba stiller tarawına beyim, al **jazıwshı, qalalıq, ushqır, júrgish** usaǵan sózlerdegi -shı, -lıq, -qır, -gish qosımtaları bolsa biytárep stillik sıpatlamaǵa iye.

Tapsırma 5.4. Tómendegi berilgen tekstten stillik jaqtan sheber qollanılǵan sózlerdi tabıń. Olardıń qaysı sóz shaqabı ekenligin, tuwra yamasa awıspalı mánide qollanılǵanın aytıp beriń.

Bul xattı Avraam Linkoln 1855-jılı óziniń balası oqıp júrgen mekteptegi direktorǵa jazǵan eken. Onda keltirilgen sózler házirgi waqıtqa shekem óz áhmiyetin joyıtqan joq.

Avraam Linkolnniń mektep direktorına jazǵan xatı

“Balam barlıq adamlardıń da ádalatlı, ashıq kewil bola bermeytuǵınlıǵın qashan bolmasın bir kúnleri ańlaydı, men bunı bilemen. Sonday-aq, hárbir unamsız adamǵa unamlı adamnıń, hárbir óz mápin oylaytuǵınǵa – xalqına sadıq insannıń da tabılıp qalatuǵının oǵan uqtırıńlar. Dushpan bar eken – demek, dos ta bir jaqlardan shıǵıp qalatuǵının bilip júrsin.

Mańlay ter tógip tabılǵan aqshanıń tawıp alınǵan aqshaǵa qaraǵanda anaǵurlım bahalı ekenligi sózsiz. Bunı balamnıń sanasına endiriw ushın anaǵurlım waqıt talap etiletuǵınlıǵın bilemen, sonda da, eger qolıńızdan kelse, ayanbańız, oǵan qayta-qayta aytıp turıń.

Oǵan jeńile biliwdi de, jeńisten ráhátleniwdi de úyretiń. Xalıq mápi ushın kózabaǵa shır-pır bolıp ózin kórsetiwdiń paydası shamalı, qolıńızdan kelse, onı bunday qılıqtan tıyıldıırıń. Sonıń menen birge, balamdı astarlı kúlkiniń qupıyasına úyretińler.

Jánjelkeshlerdi hám maqtanshaqlardı jeńiw ańsat ekenligin balam erterekten bilip barsın.

Eger shamańız kelse, kitap oqıwǵa qızıqtırıńlar.

Balama bos waqıt berinler – ol máńgi qupıyalar ústinde oy súrsin: aspandaǵı ushıp júrgen quslar, quyash nurındaǵı ızldaǵan hárreler, tawdıń jasil janbawırındaǵı shayqalǵan qızıl gúller...

Oǵan mektepte júrgeninde pánt bergennen emes, al pánt jegennen bolǵanı anaǵurlım abzal ekenligin úyretińler.

Basqalar “sen jańılısıp júripseń” dese de, ol óz principlerine sadıq qalsın...

Kishipecil adamlarǵa jıllı júzli, al jawız adamlarǵa qatań bolsın.

Meniń balama kúsh baǵışlańlar – ol bassız alamanǵa erip ketpesin... Barlıq adamlardı tıńlay bilsin. Sonıń menen birge, esitkenlerin haqıyqatlıqtıń eleginen ótkersin. Sóytip, jaqsı oylardı, pikirlerdi saralap alsın. Eger múmkin bolsa, oǵan qapashılıqtı da, mıyıp tartıp kútip alıwdı da úyretińler. Kóz jasların tógiwden uyalmasın.

Óz aqlı hám kúshiniń joqarı bahada ekenligin bilsin, biraq júregin, qálbin sawdaǵa haslan qoymasın. Aytqan sózlerin ısqırıwlar menen qarsı alǵan bassız alamandı tıńlamasın, ózin haq dep bilse, qáddin tiklep gúresin dawam etsin.

Balama jumsaq múnásibet jasasańız, biraq artıqmash eljirey bermeń. Tek otta taplaǵanda ǵana sapalı polat alınatuǵınlıǵın yadta tutıńlar. Ondaǵı erlik tek jolına bolmasın, balama haqıyqıy márt bolıwǵa ruqsat berinler. Ózine degen isenimi bolsın, óytkeni sonda ǵana balamda pútkil adamzatqa degen ullı isenim dóreydi.

Bul jazǵanlarım ańsat is emes, sonda da solardıń ishinen ózińizdiń ne isley alatuǵınızdı bir qarastırıp shıǵıń. Óytkeni, meniń balam kishkene hám júdá jaqsı insan!”

(“Ustaz sheberligi” kitabınan)

6-sabaq

Tábiyattaǵı barlıq qubılıslar paydalı dep esaplaysız ba? Máselen, jawın jawıwı, qar jawıwı, quyash nurın tógiwi, samal esiwi, dawıl turıwı hám t.b.

Bul qubılıslar waqtında júz berse paydalı ma, yamasa qálegen waqtında háreket ete berse bola ma? Keliń, sizler menen tábiyattıń bir qubılısı – cunami haqqında pikirleseyyik!

1) Tábiyatta tosattan júz beretuǵın **eń qorqınshlı** hádiyselerdiń biri – cunami. Cunami, tiykarınan, **kúshli** jer silkiniwler waqtında teńiz túbiniń birden kóteriliwi yamasa páseyiwinen, sonıń menen birge, suw astı hám qurǵalıqtaǵı vulkanlardıń atılıwınan, suwǵa úlken massalı nárseleardiń qulawınan, **ayırım waqıtlarda** bolsa, tayfunlar sebepli júz beretuǵın **kúshli** tolqınlar esaplanadı.

2) **Jer sharında** cunamilerdiń 95 payız materiklerdiń janbawırında hám okean shuqırılıqlarındaǵı silkiniw aqıbetinde júz beredi.

“Cunami” yapon **tilinen** alınıp, “qoltıqtaǵı úlken tolqın” degen mánini bildiredi. Cunami júdá úlken kólemdegi wayranalıqtı, kóplegen qurbanlardı keltirip shıǵaradı. Cunami **jaǵıstan** uzaqtaǵı, okean ortasındaǵı kemelerge qáwip tuwdırmaydı, biraq **jaǵaǵa** jaqınlasqan sayın **tolqınnıń** bálentligi artıp, kemelerdiń turıwı ushın qolaylı bolǵan qoltıqlarda júdá qorqınshlı, wayran etiwshi kúshke aylanadı. Cunami tolqınları **átirapqa** saatına 750-1000 kilometrge shekem tezlikte tarqaladı, tolqınlar qoltıqta 15 metrden 30 metrge shekem **bálentlikke** kóteriledi.

3) Cunami adamzatqa júdá eski dáwirlerden belgili. Ol haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar eramızdan burıńǵı eki mıńınshı jıllarǵa tiyisli.

1692-jılı 7-iyulde Karib teńizindegi Yamayka aralında kúshli jer silkiniwi bolǵan. Bunıń aqıbetinde eń

kúshli cunamilerdiń biri júz beredi. Jer silkiniwi hám cunami tolqınları Port Royyaldı pútkilley wayran qılğan, qalanıń úshten bir bólegi suw astında qalğan, júdá kóp adamdı jer hám suw óz demine tartıp alğan, kóplegen kemeler shógip ketken.

4) Jer silkiniwi nátiyjesinde júz beretuğın cunamilerdiń 85 payız Tınısh okeanı jağalawlarına tuwra keledi. 684-jıldan baslap 355 cunami júz bergeni málim bolğan bolsa, olardan 308i Tınısh okeanında bolğan. Jer silkiniw hám cunamiler aqıbetinde, tiykarınan, Yapon aralları, Qubla Amerika, Gavay aralları, Kamchatka, Kuril arallarınıń xalqı zıyan kóredi. Jer silkiniwi aqıbetinde bolğan cunamilerdiń eń kúshlisi 1896-jıl 15-iyunde Yaponiyanıń shıǵıs jaǵısında Sanrin rayonında júz bergeni. Jer silkinip 20 minutqa shekem dawam etken, teńiz biraz shegingen, shama menen bir saatlardan soń qurǵaqlıqqa bálentligi 25 metr keletuğın tolqın japırılıp, 320 kilometr uzaqlıqtaǵı jerdi qaplağan. Cunami 2466 úydi wayran qılğan, 10167 úydi juwıp ketken, 27122 adam qurban bolğan hám 9427 adam jaraqatlangan.

Cunami insaniyatqa úlken kólemdegi zıyan jetkermekte. Biraq tábiyatta onıń da ózine tán wazıypası bar.

(H.Burhonov)

Tapsırma 6.1. Joqarıdaǵı berilgen teksttiń birinshi abzacında qızıl menen berilgen sózlerdiń ornına solargá mazmunlas turaqlı sóz dizbeklerin paydalanıp, gáplerdi qayta jazıń.

Tapsırma 6.2. Joqarıdaǵı teksttiń ekinshi abzacındaǵı qızıl menen berilgen seplik qosımtalı sózlerdi basqa sinonim seplikleri menen almasıwıp jazıń.

Tapsırma 6.3. Joqarıdaǵı teksttegi úshinshi abzactaǵı feyillerdi óziniń sinonim variantları menen almasıwıp aytıp beriń. Abzactıń mazmunı saqlanıwı kerek.

Tapsırma 6.4. Joqarıdaǵı teksttegi tórtinshi abzactaǵı sanlıqlardıń quramı neshe sózden jasalganın aytıp beriń. Olardıń sanlıqtıń mánisi boyınsha qaysı túrine kiretuğınlıǵın aytıń.

Almasıqlar gápte basqa sóz shaqapların almasıwıwda ónimli jumsaladı. Olar hár túrli qosımsha mánilerde de jumsaladı:

1. **“Bende”.** **“sorlı”, “dákeń”** sózleri betlik almasıqları xızmetinde jumsala aladı; *Táriyip etti dákeń seni (Berdaq).*

2. Ózlik almasıǵı gáplerde túsirilip qollanılsa da boladı, biraq óz almasıǵı qatnassa, bul almasıq ózi qatnaslı sózge yamasa gápke ayırıwshılıq mánini beredi; *Jurt tiymese, sen óziń qarap júrgeyseń – Jurt tiymese, sen qarap júrgeyseń.*

3. “**Tamam**”, “**jumlá**”, “**tamamí**”, “**pútín**”, “**duyım**” hám t.b. sózler jámlew almasıǵı xızmetinde jumsala aladı; *Jumlá qońırattıń babası (B.)*.
4. Soraw almasıqları sorawlıq emes, kúsheytiwshilik, qatnaslıq mánilerdi de ańlatıp keledi; *Ne bilsem, adamlar aytqanın aytım (K.S.)*.
5. **Kimse**, **kimdur**, **ne** almasıqları belgisizlik almasıǵı xızmetinde kele aladı; *Ne sawdalar tústi basqa*.
6. Belgilew almasıǵı dara bir zat, qubılıs, háreketti bildirse, bolımsızlıq almasıǵı sol zat, qubılıs, hárekettiń reallıqqa qatnası joq ekenligin bildiredi

Tapsırma 6.5.

Tómendegi K. Ernazarovtıń “Bir tislem nan” shıǵarmasınan almasıq yamasa almasıqtıń ornına qollanıwshı basqa sózlerdi tabıń. Olardıń mánilerin túsindirip beriń.

Trotuar
 Ağılǵan adam,
 Óz táshwishleri, ǵalma-ǵalı bar,
 Álle qayda asıǵar.
 Al jol ortasında,
 Bir tislem nan
 Ayaq astında...
 Usı bir tislem nan qúdireti menen,
 Ókireńlegen jigitler
 Hinjidey tisleri nan menen shıqqan,
 Ne bir arıwlar
 qol uslasıp,
 qoltıqlasıp.
 Názeri ál aspanda
 Biz óksheleri menen taplap baratır,
 Nan degen jarıqlıqtı.
 Hátteki,
 Olardıń birparası,
 Kórse de kórmegensip
 Ketip baratır,
 Aylanıp ótip baratır, -
 Iyiliwdi “namıs sanap” ózlerinshe.
 Bir saqallı ǵarrı kóre salıp:
 “Há, sadaǵań keteyin qúdiretińnen” –

Dep jerge otira ketti,
Nandı sürme etip kózlerine,
Ol qol sharshısın jayıp,
Nan usağın tere basladı.
Kózi jaslandı,
hám ózinshe keyine basladı:
- Kórgensizler,
- Miyrimsizler!
Heshkim esitpegen sıyaqlı,
...Trotuar.
Ízgıǵan adam,
Álleqayda asıǵar mudam.

Feyildiń funksional formaları is-hárekettiń mánisin anıǵıraq ashıp beriw ushın jumsaladı. Betlik emes feyillerden kelbetlik feyil hám atawısh feyiller seplik qosımtaların ónimli qabıllap atlıqqa óte aladı.

-mish, -mish qosımtaları awızeki sóylewde hám kórkem shıǵarmalarda ótken máhál mánisin beriw ushın jumsaladı. *Quday bir sonday erdi jaratmış (B.).*

Kelbetlik feyildiń **-ar\er\r** qosımtasınıń ornına bolımsızlıq máni beriwde **-mas\mes, -bas\bes, -pas\pes** qosımtaları jumsalsa, **-ıp\ip\p. -a, -e, -y** qosımtalarınıń ornına **-may\mey, -bay\bey, -pay\pey** qosımtaları jumsaladı.

-ıwlı\iwli, -ıwshı\iwshi qosımtaları kelbetlik feyildiń házirgi máháldegi túrlerin jasaw ushın xızmet etedi: salıwlı tósek, keliwshi adam.

-ǵır\gir, -qır\kir qosımtaları túbir feyillerge jalǵanıp emocionallıq ǵargaw, keyiw, qayǵırıw, tilew mánilerindegi ekinshi bettegi buyırq meyilin jasadı: *Ólgir dayı molla Bekpan (O.).*

Tapsırma 6.6.

Tómendegi T.Jumamuratovqa tiyisli qosıq qatarlarınan turaqlı sóz dizbeklerin tabıń, olardıń leksikamızdaǵı sinonimlerin aytıń. Feyillerdiń qosımtaların ajıratıń, olardıń feyildiń qaysı túri ekenligin aytıń.

1. Áne sonday boldı eski zamanda,
Dep jasımda aytqan edi maǵan da,
Miyнетkeshtiń mańlayına shıq pitpey,
Eziwshiler ezgen edi tabanda.

2. Niyetim kóp ele iske aspağan,
Bazı birewler sırttan atar, tas mağan.

3. Dizedi mudam dápterger,
Óziniń kórgen-bilgenin,
Saladı qulaq gáplerge,
Jazadı aytıp bergenin.

4. Mańlay shashı jelkildegen appağım,
Qas qaqqanday óter-keter balalıq,
Júrip ótip balalıqtıń soqpağın,
Jigit bolıp balalıqtıń soqpağın.

5. Aqshamında oylap aydı, juldızdı,
Geyde biraq kirpik qaqqay jataman.

6. Sır qaldı ma, adam kózi jetpegen,
Hesh birewdi urıs shadlı etpegen.

7. Kópti kórgen qariyanı tıńlasań,
Oqılmağan tap-tamasha kitaptay.

Tapsırma 6.7. Tómendegi berilgen gáplerden turaqlı sóz dizbeklerin tabıń. Olardıń basqa turaqlı sóz dizbekleri menen sinonim bolıp kele alatuğınların aytıń. Feyillerge sıpatlama beriń.

1. Jalğas jazadan qurı alaqañ qalmaytuğının anıq sezindi (K.A.). 2. Sóytip ilajlap, jol-jónekey pul tawıp, óldim azarda Tórtkúlge keldi (A.S.). 3. Usını esitkeli Qurbanniń hám eki kózi jolda, átteń, qolaylı sayıl tappay júr (Sh.S.). 4. Sol dawıs miyin egegen sayın egeydi, liykin sembeydi, jer jarılmaydı, Qurban kirejaq! (Sh.S.) 5. Tırmasıp kiyatırğan shıbıńa kózi túsip, bildirmey onı uslap alğan edi. (Ó.X.). 6. – Solardıń qaysısı bolğanda ne, ekewi de bir túlkiniń terisi! (Sh.S.). 7. Tún jarıp bolıwına qaramastan Bektemir de kóz ilindirmegen (K.K.). 8. – Bul awıldıń jigitleriniń qulqın bes sawsaqtay bilemen ózim (Sh.S.). 9. Ókpem óship qalıptı, nege ekeni belgisiz, ózimnen-ózim sógindim.(Sh.S.). 10. Azdan soń tórt kóz túwellenip, ot jağılıp, úydiń ishi jaqtılandı (Sh.S.). 11. Sonlıqtan ba, ózi burınnan ashıwshaq apamniń sirkesi ábden suw kótermeytuğın bolıp qaldı (Sh.S.). 12. Sol jerde súyegi sipse bolsın (A.S.). 13. Ishimdegi abırjıwdı úydegilerge bildirmewge tırısamın, ózimniń etimdi ózim jep baratırman (Sh.S.).

VIII BÓLIM. BAY-DÁWLETLI BOLSAM...

1-sabaq

Baylıq haqqında kim qanday túsiniqke iye?

Bul sózdi hárkim hár túrli etip túsinedi: birewler ózinde joq nárseni baylıq, men oğan erisiwim kerek dep túsınse, ekinshi birewler óziniń qolında bar nárseni baylıq dep túsinedi. Ayırım adamlar baylıqtı materiallıq obyektler sıpatında túsınse, ayırımlar onı ruwxıy dúnyanıń keńligi sıpatında túsinedi. Keliń, baylıq hám jarlılıq haqqında ayılğan danalar pikirleri menen tanısayıq:

1. Tómendegi adamlardı jarlı dep esaplaw kerek: birinshisi – aqlı joq adamdı, ekinshisi – awırıwlarıdı, úshinshisi – qorqıw hám ótirik penen kún keshirip kiyatırǵanlardı, tórtinshisi – ózi ózine xojayın emeslerdi, besinshisi – táǵdiri ózine dos bolmaǵanlardı, altınshısı – jaqsı kisiler aldında jaman abırayǵa iye bolǵanlardı, jetinshisi – kekse bolıp, ulı da, aǵayınleri de bolmaǵan adamlardı. (“Avesto”)

2. Baylıǵı kóp bolsa da, baylıqqa jáne zárúrligi bolsa – bul jarlılıqtıń eń awır túri (Seneka).

3. Búgin hámmeniń erkesi bolǵan, erteń jarlıǵa aylanadı (N.Gogol).

4. Urisqaq hám adamlar menen kelise almaytuǵın adam heshqashan jarlılıqtan qutıla almaydı (Menandr).

5. Mútájlerge pul tarqatqan menen jarlılıqtan qutqara almaysań (Patrik).

6. Pulınan basqa nársesi joq adam da jarlı (Arturo Graf).

7. Óziniń baylıǵına qánaát etpey, tek onı kóbeytiwdi oylaǵan bay – jarlı. Óziniń barına quwanıp jasaǵan jarlı – bay (“Avesto”).

8. Jarlılıq – mámlekettegi tártipsizliklerdiń tiykarǵı sebebi (Mo-Czi).

9. Jarlılıqtı tán alıw uyat emes, biraq miynet etip onnan qutılıwǵa háreket etpew – uyat (Fukidad).

10. Hesh nársesi joq jarlı emes, hesh nárese islemegen jarlı (Publiliy Sir).

11. Bay bolıw ushın dúnya-múlkińdi kóbeytiw emes, nápsińdi tıyıw dárkar (Gelveciy).

12. Bay bolıw ushın úsh nárese zárúr: aql, talant hám pul (M.N).

13. Bul dúnyada bizdi alıp atırǵanlarımız emes, berip atırǵanlarımız bay etedi. (Genri Bicher)

14. Zárúrligi imkaniyatı dárejesinde bolǵanlar bay bolıp esaplanadı (I.Sh.).

15. Bul adamlardı bay dep esaplaw lazım: birinshisi – aqıllı hám dana adamdı, ekinshisi – salamat hám qorqıwsız jasap atırǵanlardı, úshinshisi – bolǵan hádiyselerge hádden zıyat kúyine bermeytuǵınlardı, tórtinshisi – óziniń ádalatlıǵı sebepli táǵdiri ózi dos bolǵanlardı, besinshisi – jaqsı kisiler aldında abırayǵa iye bolǵanlardı, altınshısı – baylıqqa hadallıq penen eriskenlerdi.

(“Avesto”)

Tapsırma 1.1. Joqarıdağı berilgen pikirler tiykarında mısallar keltiriw arqalı sáwbetlesin.

Tapsırma 1.2. Demek, baylıq hám jarlılıq haqqında túsinikler “Avesto” dórelgen jılları da bolğan eken. “Avesto” da ayılğan pikirler házirgi dáwirde de óz áhmiyetine iye me yamasa házir jarlılıq penen baylıqqa bolğan kózqaras ózgergen be?

Obrazlılıq bir sóz arqalı emes, birneshe sózlerdiń mánilik baylanısına qaray payda boladı. Bul mánilik baylanıs ayırım jaǵdaylarda, hátte, pútın kontekst tiykarında da qalıplesiwi múmkin.

Bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıp, hárqıylı kórkemlew quralları xızmetin atqarıwı **sóz mánisiniń awısıwı, yaǵnıy trop** dep ataladı. Troplar qatarına **epitet, teńew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifraza** kiredi. Poetikalıq qatarlar arasındaǵı kórkem mánilik baylanıstı usı sıyaqlı kórkem súwretlew quralları támiyinleydi.

Tapsırma 1.3. Tómendegi Sh.Seyitovtıń “Kóp edi ketken tırnalar” shıǵarmasınan alıńǵan gáplerdegi awıspalı mánili sózlerdi tabın.

1. Kópten berli gúrishke tisi tiymegen balalar qırǵawıl tóselgen palawǵa shirenip toyıp aldı. Izinen bir shaynek kók shaydı da aydadı. 2. Bir kúnniń ishinde eki irge kóterildi. Bizler hámmeden keyin kóshiwimiz tiyis, keńseniń tapsırması bizge solay. 3. Onıń ústine ızǵırıq ta joq, qara gúz degendey emes, hawa rayı da dım pákize. 4. Tazalıq kirgizbey júirse ne qılaman aqırı, bári bir, jarıqlardıń sızatındaǵı kirlerdi ketire almay qoydım. 5. Bárimiz chayǵa otırdıq. 6.– Men sabaq ótejaqpan! Bol! – hámme kóz maǵan tigildi. 7.– Ótken jılı sońǵı sherekte ketip qalıp edim, úy kóshti. 8. Qarasam – baǵanaǵı jaltır bas! Hámme otırǵannan soń tap baǵanaǵı altınshı klastaǵısay basın jaltıratıp otırdı da atpa-at shaqıra basladı. 9. Dım sızbay qalsań: – Quyırqlı eki-i! Otırr-rr. 10. Bilmegen jerin úyreteseń, bildiń be, bul bala eki alsa sennen kóremiz, qızım... 11. Gúlásenniń minezindey bulardıń minezi de quyınday bolsa kerek.

Pul qalay payda bolǵan?

Ótken ásirde adamlar ónimdi satıp almay, onı basqa bir zatqa almasıratuǵın edi. Ónimlerdi tábiyiy almasırw ańsat keshpeydi, sebebi heshkim óz ónimin arzan bergisi kelmeydi. Sol sebepli sawdada hár qıylı kelispewshilikler kelip shıqqan. Bul kelispewshiliklerdi saplastırıw ushın bir nárse oylap tabıw kerek boldı.

Birinshi qağaz pullar XII ásirde Qıtayda islep shıǵarılǵan. Ámerika hám Evropada XVII-XVIII ásirlerde, Rossiyada bolsa 1769-jılı shıǵarılǵan.

Qıtaydaǵı pullar túrli formada, uzınlıǵı 65 cm ge shekem bolǵan. Olar mistan soǵılǵan bolıp, Evropa pullarınan tasıwǵa qolaylılıǵı, orayında jaylasqan tesigi menen ajıralıp turǵan. Qıtayda bul usıldan XX ásirge shekem qollanılıp kelindi.

Birinshi altın tiyin áyyemgi Evropada shama menen biziń eramızǵa shekemgi 685-jılları payda bolǵan. Birinshi ret olardı Lidada islep shıǵarǵan. Tez arada bul jańalıq pútkil dúnya boylap taraldı.

Birinshi qağaz pul 910-jılı Qıtayda aldınǵı texnologiyalardıń rawajlanıwı sebepli payda boldı hám házirgi kúnge shekem qollanılıp kelinbekte.

(Z.Qurbanbaeva)

Tapsırma 1.4.

1. Siz pul hám onıń payda bolıwı, aylanısqa engiziliwi haqqında qanday maǵlımatlardı bilesiz?
2. Puldıń kóp bolǵanı jaqsı ma?
3. Pul ne ushın oylap tabılǵan dep oylaysız?

Epitet (grekshe epitheton – “úlgı etilgen, túsindiriliwshi”) – nárse-hádiyseniń belgisin obrazlı súwretlewshi kórkem anıqlawısh. Predmet yamasa háreketke tán bolǵan belgini, qásiyetti, sapanı ayırıqsha anıqlap, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılǵan sóz epitet dep ataladı. Epitet kórkem shıǵarmalarda hár bir gápke tásirsheńlik, kórkemlilik, awıspalılıq mánisin bere aladı. Grammatikalıq jaqtan qaralsa, epitet bárqulla anıqlawısh wazıypasında keledi, biraq ápiwayı anıqlawısthan parıqlı túrde, ol kórkemlilik xızmetin atqara aladı.

Tapsırma 1.5. Tómendegi úzindiden anıqlawıshlardı tabıń, olardıń qaysısı awıspalı mánide, qaysısı tuwra mánide kelgenligin aytıń.

Aldımdaǵı qashshan-aq sútten bosap qalǵan, shetiniń eki jeri ketik, qızǵısh zerendi átashtan betke ısıra bergenimde, qapı ashılıp, sırtta ele jawıp turǵan jawınnıń sestı esitildi. Ishke ájaǵam kirdi. Qushaǵında bir dáste maydalanǵan jıńǵıl. Ústi-bası sıǵıp alǵanday.

– Jawını qurǵır ele tınbadı ma? – dep gúnkildedı apam, peshtiń onı qaptalınan onıń otın qoyatuǵın jerin ashıp atırıp. – Tamnan túnaw kúngidey ótip ketpese bolǵanı goy!...

Ájaǵam apama bir nárse dep juwap qaytarıwdıń ornına, ótkir shúnǵıl kózlerin alartıp maǵan qaradı.

- Oyınnan qashan keldiń?
- Jań..aa!

– Dálizdegi, ushına bir batpan ilestirip kelgen taldı sen ishke kirgizdiń be?

– Awa, – dedim men, onıń ne ekenligin jasırıp. – Ol otın góy!

– Ne...e? Qaytalap ayt?!

Men tómén qarap tıp-tınısh boldım.

Endi oǵan gáp qaytarıw qáwipli. Shekeńdi jandırıp jiberedi. Ol taldıń otın emes, meniń minip kelgen “at”ım ekenligin bilip qoydı.

Ájaǵam jáne sırtqa shıǵıp ketti. Tap usını kútip turǵanday apam meni tań qaldırıp gáp basladı.

– Balam, búginnen baslap oyın degen báleńdi siyreklet. Quda qálese, erteń “Jetinshi awıl”daǵı “aq úshkil”ge oqıwǵa barasań.

Meniń ishım gım etti. Baǵanaǵı qum bette Qayıpbektiń aytqanı ras boldı. Sonda ol “erteń ekewimiz oqıwǵa baratuǵın qusaymız, biraq báribir, men qashıp ketemen” dep edi ol...

(S.Jumaǵulov)

Aq xalat kiygen miyirbiykeler kúndi kún, túndi tún demey jumıs islemekte (Gazetadan). Bul gápтеgi **aq** sózi anıqlawısh bolǵanı menen, onı epitet dep bolmaydı. Sebebi ol tek sol “aq reń” mánisin berip sol óz mánisinde ǵana qollanılǵan. Solay eken, barlıq anıqlawısh xızmetindegi sózler epitet bola bermeydi, ol anıqlawısha obrazlılıq, kórkemlilik jáne awıspalı máni bolıwı kerek. Bul jaǵınan ol metaforaǵa uqsaydı, biraq onnan birneshe mánilerdi beriwi menen ajıralıp turadı. Bunı tómendegi misal arqalı dálilleyik:

Jıllar boldı – nebir **qara**,

Kózdıń qádiri qalmaǵan,

Shayır ushın eń awırı –

Sózdıń qádiri qalmaǵan (J.I.). Bul qatarlardaǵı “qara” anıqlawıshı reń mánisin bassılıqqa alǵan halda basqa awıspalı mánilerdi ańlatıp turıptı. Bul sóz usı qatarda “awır, ayanıshlı, miyirmsiz, sergizdan, dárbáder” hám t.b. mánilerdi ańlatıp turıptı. Mine, usılayınsha epitetler jasaladı.

Tapsırma 1.6. Tómendegi tekstten awıspalı mánili sózlerdi tabıń.

Waqıt degen zımıraydı, turmaydı,
Aldın hesh zat penen tosıp bolmaydı.
Shıdam beralmaydı tawıń, tasıń da,
Kókte jalt-jult etken otlı jasın da.
Hátte juldızlarǵa hámle qıladı,
Jemiredi, tozdıradı, aladı.
Onıń almaytuǵın zatı joq hesh te,
Teńi-tayı joqdur, ǵayratqa, kúshte.

Dúnyanıń eń ádil ólshevwshi tası,
Jaratılıs, qúdirettiń eń bası.

Táriypi dástanğa sıymas hal endi.
Dúnya jaralmastan burın bar edi.
Jalgız bir gúwa ol jaratılısqa,
Qanatı jetedı batıs, shıǵısqa.
Onıń tozdırmastay nársesi yoqdur,
Nıshanğa dál tiyer, ushqır bir oqdur.
Jańartadı, jaratadı, aladı,
Ottan suwǵa, suwdan otqa saladı.
Dúnyanıń isleri qızıqdur bastan,
Sóz benen jetkere almaysań haslan.

(A.Ótepbergenov)

2-sabaq

1) Bolajaq **áwmetli** biznesmen – Bill Geytsiń balalıǵı AQSHtıń Vashington qalasında jaylasqan Sietl shtatınan baslanadı. Bill Geyts 1955-jılı 28-oktyabrde zıyalılar shańaraǵında **dúnyaǵa keledi**. Onıń ákesi Vilyam Geyts advokat, anası Meri Maksvell bolsa, birinshi mámleketler aralıq bank direktorları keńesiniń aǵzası bolǵan. Sol sebepli olar Geytsti Sietlde jaylasqan eń **ataqlı** Leyksayd mektebine beredi.

2) 1968-jılı Bill **mektebindegi** Pol Allen menen doslasıp qaladı. Olardıń doslıq tariyxı **mektep** adminstraciyası General Electric kompaniyasınan kompyuterler satıp **alǵanınan** baslanadı. Ol waqıtları kompyuterler bazarı DEC PDP-10 mikroarxitekturaǵa tiykarlangan sistemalar tárepinen basqarılǵan.

3) Bill **hám** Allen mektepke alıp kelingeni kompyuterlerden basqa oqıwshılar sıyaqlı **tek** waqtın ótkeriw ushın paydalanbaydı. Kerisinshe, olar kompyuter **haqqındaǵı** bar ádebiyatları oqıwǵa qızıǵadı. Biraq kóp ótpey satıp alınǵan kompyuterlerden paydalanıw qadaǵan etip qoyladı. Nátiyjede, eki dos kompyuterge kiriw imkaniyatınan ayırılardı.

Biraq olardıń túsken keypiyatı uzaqqa sozılmaydı. Leyksayd mektebine taza oqıwshı qosılardı. Onıń ákesi Compyuter Center Corporation orayında jetekshi programmashı bolǵan. Bul bolsa Geyts hám onıń dostında tájiriybelerin dawam ettiriwine imkaniyat jaratadı. Balalar

öz üstinde islewdi toqtatpaydı. 1971-jılı Information Sciences kompaniyası balalardı programmashı sıpatında jumısqa qabıl etedi.

4) Mektep dáwirinde Bill sabaq kestesin dúzetuǵın **programma** jaratadı. Onınshı klasta bolsa, kompyuterge baylanıslı kitaplardı oqıw emes, al onnan sabaq beriw **dárejesine** jetedi.

5) Billdi mekteptegi sabaqlar ulıwma qızıqtırmadı. Biraq 1973-jılı ata-anasınıń talabı **menen** Garvard universitetine oqıwǵa kiredi. Ol matematikanı tereń ózlestirip, professor

dárejesine erisiwdi qálese **de**, kompyuter tarawınan hesh kewil úze almaydı.

1975-jıl ol öz dostı Pol menen ataqlı Microsoft kompaniyasına tiykar saladı. Bul attı oylap tapqan Allen onı eki sózdiń qısqartılıwınan alǵan edi: microprocessor hám software (dástúriy támiynat).

6) **Dáslepki jıllarda kompaniyanıń** finanslıq jaǵdayı jaqsı emes edi. Biraq onıń xızmetkerleriniń tınımsız miyneti tiykarında úsh jıldan soń Yaponiyada **kompaniyanıń** filialı ashıladı.

7) 1981-jılı eń birinshi **IBM PC** kompyuteri satıwǵa shıǵarıladı. Microsofttıń atın dúnyaǵa tanıtqan **Windows programması** 1984-jıldan iske túsirilgen. 1993-jıl **Microsoft kompaniyası** tıshqanshanı oylap tabadı. Bul arqalı kompyuterdi basqarıw anaǵurlım ańsatlasadı. **Windows 95**, Windows 98 lerden Windows 2000 Microsofttıń eń jaqsı programması sıpatında qalıplesti. Windows penen teń háreket etken **Apple kompaniyası** onnan **audiopleyer** hám planshetler islep shıǵarıwı menen pariqlanar edi.

(*"XXI ásir texnologiyaları"*)

Tapsırma 2.1. Bólimlerdegi maǵlıwmatlar tiykarında qaysı maǵlıwmattı maqullaysız yamasa biykarlaysız?

1. Bill Geyts AQSHtıń paytaxtında tuwılǵan.
2. Billdiń Leyksayd mektebinde oqıwına bardamlı shańaraqta tuwılıwı sebep bolǵan.
3. Mektepke kompyuter keliwi Bill menen Poldiń doslıǵına sebep boladı.
4. 1950-jılları kompyuterler bazarı DEC PDP-10 mikroarxitekturaǵa tiykarlangan sistemalar tárepinen basqarılǵan.
5. Compyuter Center Corporation orayında islewshi jetekshi programmashınıń balası Bill menen Polǵa kompyuter menen shuǵıllanıwda jeńillikler jaratıp beredi.

6. 1970-йиллари Bill menen Pol birinshi ret jumisqa qabil etiledi.
7. Bill matematikağa qızıqqanı sebepli Garvard universitetine kiredi.
8. Microsoft sózi úsh sózdiń birigiwinen jasalğan.
9. Microsofttıń 1-filialı Yaponiyada ashılğan.
10. Windows programmaları jıl ótken sayın jetilisip bargan.

Tapsırma 2.2. Joqarıdağı informaciyalıq tekst tiykarında tómendegi tapsırmalardı orınlá.

1. Birinshi abzactağı qızıl menen berilgen sózlerdi turaqlı sóz dizbekleri menen almasıtıp aytıp berıń.
2. Ekinshi abzactağı qızıl menen berilgen sózlerdegi seplik jalğawların basqa seplik qosımtaları menen mazmunına say almasıtıp qollanıń.
3. Úshinshi abzactağı qızıl menen berilgen kómekshi sózlerdi sinonim kómekshi sózlerine almasıtıń.
4. Tórtinshi abzactağı qızıl menen berilgen sózlerdegi seplik qosımtaların aytıń. Olar qanday fonetikalıq ózgerislerge ushırağan?
5. Besinshi abzactağı qızıl menen berilgen sózlerdi basqa tirkewishler menen almasıtıp qayta jazıń.
6. Altınshı abzactağı qızıl menen berilgen sózlerdi basqa seplik qosımtaları menen berip qayta jazıń.
7. Jetinshi abzactağı qızıl menen berilgen sózler qospa sózlerdiń qaysı túrine kiredi?

Teńew arqalı zat yamasa qubılıs óz ara salıstırılıp, olardıń birewi ekinshisine teńlestiriw arqalı anıqlanadı, túsindiriledi. Mısalı:

*Bazda ruwxı túsken jamǵırlı kúndey,
Boyawı bos shıǵar jazǵanlarınıń,
Bazda báhárdegi ashılğan gúldey,
Quyar zeyinińe lázzetli nurın. (I.Yu.)*

Teńewler hár qıylı usıllar menen bildiriledi:

1) kelbetliktiń uqsatıw mánisindegi – day\\dey, -tay\\tey qosımtaları arqalı, sonday-aq, eski qosımtalardan biri – *dek* arqalı bildiriledi;

Qozınday seksewildiń,
Ǵıjlağan hárregenler,
Shıdatpay shaqqan jeri,
Sızlağan hárregenler (J.I.).

Sonadek otırıp, **tırnadek** júrgen,
Júz mıń jılwa menen qasını kergen (Ájiniyaz).

Tapsırma 2.3. Tómendegi berilgen tekste teńewlerden qaysı orında paydalanıwǵa bolatuǵınlıǵın aytıń. Olardı paydalanıp kórsetiń. Biraq mazmunı saqlanıwı kerek.

Bill Geytstiń eske túsiriwlerinen:

Dúnyadaǵı eń bay adam bolǵan waqtında birew oǵan soraw beripti:

– Dúnyada sizden de bay insan bar ma?

– Awa, – dep juwap beripti Bill Geyts. – Mennen de bay bir insan bar. Ol waqıtları men bunday abıraylı hám bay emes edim. Bir kúni Nyu-York aeroportında gazeta satıp turǵan kisini kórdim. Onnan gazeta satıp almaqshı bolıp, qaltamdı qarasam, mayda pulım joq eken. Keyin gazetanı satıwshıǵa qaytarıp berdim. Oǵan qarap: “Pulım joq eken, gazetańızdı satıp alalmayman”, – dedim. Sonda satıwshı: “Meyli, sizge biypul beremen”, – dedi. Men ilajsızdan gazetanı aldım. Aradan 2-3 ay ótti. Men jáne tosattan sol aeroportqa qondım hám bul saparı da sol waqıya tákirarlandı. Satıwshı qolıma uslatqan gazeta ushın mayda pulım joq ekenin aytıp almaytuǵınlıǵımdı bildirdim. Ol maǵan: “Ala berıń, ózimniń esabımnan berip atırman. Onıń menen men zıyan kórmeymen,” – dedi. Jáne gazetanı aldım.

Aradan 19 jıl ótip, men belgili insanlardıń birine aylandım. Meni pútkil álem tanıy basladı. Bir kúni sol gazeta satıwshı yadıma tústi hám onı izley basladım. Bir yarım ay degende taptım hám aldına bardım. – Meni tanıdıńız ba? – dep soradım onnan.

– Awa, siz Bill Geytssiz, – dedi ol.

– Esińizde me, bir saparı maǵan biypul gazeta bergen edińiz? – dedim.

– Esimde. Eki ret bergen edim, – dedi satıwshı.

– Sol waqıttaǵı islegen jaqsılıǵıńızdıń haqısın tóleyjaqpan. Tileǵıńızdı aytıń, orınlayman, – dedim asıǵıp-albırıp. Satıwshı maǵan qarap turdı da:

– Siz bunıń menen meniń jaqsılıǵıma tolıq juwap qaytara alaman dep oylaysız ba? Siziń qarızıńız tólengen bolmaydı ğoy, – dedi.

– Nege? – dep hayran boldım men.

– Men sizge jarlı satıwshı bolǵan waqtında járdem bergenmen. Siz bolsańız bay adam bolǵan gezińizde ǵana járdem bermekshisiz. Dúnyadaǵı eń bay adamǵa aylanǵanda beretuǵın járdemińiz meniń kambaǵal payıtında islegen jaqsılıǵıma qalay teń boladı? – dedi ol.

Sol kúni men gazeta satıwshısı mennen de bay ekenligin ańladım. Sebebi ol adamlarǵa járdem beriw ushın bayıp ketiwdi kútpegen. Haqıyqıy bay adam – pulı kóp adam emes, júregi bay adam bolıp esaplanadı.

(“XXI ásir texnologiyaları” jurnalınan)

Teńew tómendegi usıllar arqalı da bildiriledi:

2) sıyaqlı, yańlı, misli, kibi, megezep, mısál tirkewishleri arqalı bildiriledi;

Tulpar degen yabı yańlı bolmaydı,

Tawdan qaytpas doynaǵınan ayırılsa (Ájiniyaz).

Shektim miynet mısál ógiz (Berdaq).

3) -ǵanday\\gendey, -qanday\\kendey qosımtalı hal feyil arqalı bildiriledi;

Jer siynesin sótkendey,

Ashtırmaydı kózińdi (J.I.).

4) “**usar, usap**” kómekshi feylleri arqalı bildiriledi.

*Jasıl maysa **teñizge usar**,
Terbeldi ol hám jan sala,
Terbelisi sulıw qanshama! (J.I.)*

Tapsırma 2.4. Tómendegi berilgen tekstte teñewlerden qaysı orında paydalanıwǵa bolatuǵınlıǵın anıqlap, óz sózińiz benen tekstti qayta jazıń.

Bill Geyts adamlardaǵı talant hám qábiletti tán alıwdı jaqsı kóredi hám bunday insanlardı húrmet qıladı. Ol waqıttı júdá qádirlewine qaramastan, biznestegi tiykarǵı nárse – intellektual kapital dep esaplaydı. Sol sebepli geyde qánigelerdi jumısqa alıwda tikkeley ózi sáwbet ótkerer edi. Eger qábiletli qánige ushırsa, oǵan qońıraw etip, jumısqa shaqıradı. Billdiń jámááti – eń jaqsı hám kúshli programmashılar.

Kúshli sabır hám qattı miynet etiw Billdiń tiykarǵı ózgesheligi esaplanadı. Dem alıw – bul kúshsizliktiń belgisi dep esaplaydı. Sol sebepli ol júdá kóp waqtın jumısqa arnaydı. Sebebi, insan bir orında tursa, erisken utıslarınıń bahası tez joǵalıwına isenimi kámil edi.

Bill Geyts kórgen qıyınshılıqları, jumıs tájiriybesi hám jeńisleri menen bólistiw maqsetinde mekteplerde tez-tez ushırasıwlar shólkemlestiredi. Hámme waqıtta óz sózin juwmaqlamastan burın tómendegi haqıyqatlardı óz aldına qaytalap ótedi:

1. Ómir quramalı – oǵan kónligiw kerek.
2. Jámiyetimizdi ózińizge joqarı baha beriwińiz ulıwma qızıqtırmaydı. Olar sizden tek ǵana jetiskenlik kútedi.
3. Eger qanday da bir jumısqa qol ursañız, biraq siz kútken nátiyjege erispeseńiz, bul ata-anańızdıń ayıbı emes. Qátelerińizden durıs juwmaq shıǵarıwǵa úyreniń. Áwmetsizlikke múnásibetińizdi ózgertiń.
4. Birewdi ayıplaw yamasa jamanlawdan aldın ózińizge názer taslań. Sonda durıs juwmaq shıǵarıwdı úyrenesiz.
5. Gózlegen maqsetińizge erisiw ushın bos waqıtlarınıńızdan únemli paydalanıń. Tap usı waqıtta sizde usınday waqıtlar kóp.
6. Bárqulla hámme menen múlayım qatnasta bolıwǵa háreket etiń. Bir kún kelip, olar siziń baslıǵıńız bolıwı múmkin.

(“XXI ásir texnologiyaları”)

3-sabaq

Tapsırma 3.1. Tómendegi teksttegi kóp noqatlardıń ornına seplik qosımtalarınıń tiyislinis qoyıń. Qaysı orınlarda eki seplikti de qoyıwǵa bolatuǵınlıǵın aytıń.

1) Tosinnan esitilgen dawis jigittin qiyallari(...) buzıp jiberdi.

– Qayirli tań.

Ol arqasi(...) burılıp, kekse jastağı qıtaylı adam(...) kórdi.

– Sálem, – dedi jigit tez qayrılıp qarap. Qıtaylı(...) boyı onsha bálent emes, jigit(...) jelkesi(...) zorğa jetedi. Ústi(...) qalıń qara sport kiyimi(...) kiyip alıptı.

– Siz benen birge júrsem, qarsı emessiz be? – dep soradı ğarrı.

– Márhámat, eger mağan jete alsańız, – dep juwap berdi jigit. Ğarrı kúldi.

– Men ilajı bolğansha háreket etemen, – dedi qádemleri(...) tez-tez basıp, – siz júregi(...) awır dárti bar adamday kórinesiz.

– Bilesiz be, – dep sózi(...) dawam etti ğarrı, – men(...) mámleketim(...) hárbir mashqala ózi menen jaqsılıq alıp keletuǵınlıǵı(...), hárqanday áwmetsizlik(...) artı(...) tap sonday, hátte, on(...) da kóbirek áwmet bar ekeni(...) isenedi.

– Himm? – dedi jigit isenińkiremey.

– Bul hámme nárese(...) tiyisli ... hátte pul mashqalaları(...) da, – dedi ğarrı. O(...) sońǵı ğápi(...) esitip jigit suwıq demi(...) aldı hám ğarrı(...) qaray burıldı.

– Pul mashqalaları qanday áwmet keltiriwi múmkin?

– Pul mashqalaları haqıyqıy baylıq – sen hátte arızıw ete almaytuǵın baylıq(...) jol ashadı. Avraam Linkoln 35 jası(...) bankrot dep daǵazalanǵanlıǵı(...) qaramay, tariyx(...) Amerika Qurama Shtatları(...) eń bay hám eń abıraylı adamlarınıń biri boldı. Uolt Disney ózi(...) kino imperiyası(...) jarataman deǵenshe birneshe ret bankrotlıq(...) bası(...) keshirgen edi.

– Qalayınsha qaltası(...) bir tiyini qalmağan adam payda alıwı múmkin?

– Júdá ápiwayı, – dep kúldi ğarrı. Óz ómiri(...) qanaatlanǵan adam baylıq izlemeydi. Ózi(...) ómiri(...) ózgertiw ushın adam(...) xoshamet yamasa mártlik kerek. Júdá az sanlı adamlar xoshamet(...) erisedi. Biraq, óz turmısın májbúrlık sebepli ózgertiwge kirisken adamlar kóp. Eger sen durıs juwap tabıw(...) qáleseń, eń birinshi, óziń durıs soraw beriwıń lazım. Bileseń be? Aristotel Onasis óziniń jumısın 200 dollar(...) da az pul menen baslağan. Sol gezde onıń bay aǵayınleri joq edi. Kópshilik bay adamlar eń az pul yamasa pulsız óziniń birinshi qáдеми(...) baslağan. Anita Roddik avtomobiller(...) pardoız beriwdi oylap taptı hám óziniń kompaniyası(...) iye boldı. Bill Geyts óz baylıǵı(...) kompyuterge jańalıq kirgiziwden basladı. Entoni Robbins kúnlerdiń biri(...) bir tiyinsiz qaldı hám kishkene bir úyde jasadı, biraq bir jıl da óz ómirin sonday etip ózgertip jiberdi, millioner bolıp ketti hám okean(...) qarağan saray satıp aldı.

Tapsırma 3.2. Tómendegi teksttegi kóp noqatlardıń ornına tirkewishlerdiń tiyislisin qoyıń. Qaysı orınlarda birneshe sinonim tirkewishlerdi qoyıwǵa boladı?

– Sen óz esabındaǵı tólewlerińdi tóley almağanıń (____) jarlıman dep oylaysań ba?

- Awa, biraq, siz qalay? – dep gáp baslamaqshı boldı jigit.
 - Úyińde mudamı vodoprovod suwı ağıp turadı, bunnan kóp jıllar (_____) bul árman edi. Házir de bir jerlerde suwsızlıqtan azap shegip atırǵanlar kóp. Seniń maǵlıwmatlardı alıw imkaniyatıń bar, qálegen kitapxanaǵa barsań, qálegen másele (_____) maǵlıwmat ala alasań. Seniń qarnıń toq, ústiń pútin, tóbeńde jayıń bar. Dúnyanıń arǵı betinde bolsa da sóylese alatuǵın telefonıń, úyińde jańalıqlardı kóre alatuǵın televizoriń bar. Demek, sen, bul nárselerdi tek árman etip jasap atırǵan adamlarǵa (_____) ádewir baysań.
 - Pul – bul ele baylıq emes, – dep dawam etti ǵarrı. Puldıń barlıǵı baylıq muǵdarın ólshew (_____) barlıq waqıtta da xızmet ete bermeydi. Puldıń birden bir qádirlı ekenligi, onıń (_____) satıp alıwǵa bolatuǵınlıǵı. Biypayan shólde yamasa adamlarsız atawda qalǵan insańǵa puldıń keregi bolmaydı.
 - Biraq pul (_____) turmısımızdı jaqsılawǵa boladı ǵoy, – dedi jigit áste.
 - Aqıl (_____) jumsalsa solay bolıwı múmkin, – dedi ǵarrı, biraq sonday adamlar boladı, bir kúnde latoreyadan utıp bayıp ketedi, keyin jáne jarlı bolıp qaladı. Ne ushın dep oylaysań? Sebebi olar baylıqtı jaratıwdı da, basqarıwdı da úyrenbegenlikten, qalay jumsawdı bilmeydi. Bay bolıw (_____) sen eń dáslep, ózińniń kewlińdegidey ómir súriwge jetetuǵın qárejetke iye bolıwıń kerek.
 - Buǵan qalay erisiwge boladı?
 - Eń dáslep, sen bul álemdegi barlıq nızamlılıqlardı, mısalı, tábiyat nızamların biliwıń kerek. Mısalı, fizikadan jerdiń tartılıw kúshi bar ekenin bilemiz, almanı ılaqtırsań, ol jerge qaytıp túsedi. Kislorodsız planetamızda ómir bolmaytuǵınlıǵın da bilemiz. Biraq sonday nızamlar da bar, olar seni haqıyqıy baylıqqa jeteleydi. Olar kópshilik adamlar (_____) sır bolıp qaladı.
 - Bul qanday sır eken? – dep soradı jigit.
 - Haqıyqıy baylıq sırları, tábiyat nızamları (_____) hárbir insańǵa tiyisli boladı. Sen orınlawıń kerek bolǵan wazıypa – tiyisli adamlardı tawıp, beriliwi kerek bolǵan sorawdı bere alıwıńda. Mine, mınanı al, saǵan járdemi tiyedi, – dep ǵarrı jigitke buklengen qaǵazdı uslattı.
- Jigit asıǵıp-albırıp qaǵazdı ashtı, qaǵazda heshqanday sır, heshqanday sóz ya sıyqır joq edi. Onda on telefon nomer hám on adamnıń atı ǵana bar edi. Ol qaǵazdan kózın úzip ǵarrıǵa qaramaqshı bolǵan edi, hayran qaldı. Qasında turǵan ǵarrı kózden ǵayıp bolǵan edi.

(“Bay bolıwdıń on sırı” Adam Jekson)

Eki zat yaki qubılıstıń qanday da bir uqsaslıq tárepine tiykarlanıp, onıń birewine tiyisli belgini awıspalı mánide ekinshi zat yaki qubılıs penen baylanıstırıp aytıwdı **metafora** deymiz. Bul jaǵınan ol teńewge uqsas, biraq teńewde teńeletuǵın zat, háreket hám onıń nege teńeletuǵınlıǵın kórsetiwshi ekinshi sóz qatar ayılatuǵın bolsa, metaforada tek onıń ekinshi, yaǵnıy ne menen teńelip turǵanlıǵı ǵana ańǵarıladı. Sonlıqtan da metaforalarda obrazlılıq kúshli boladı. Mısalı:

Búrkit kibi búristi (“Alpamıs”) – teńew
Tawdan ushqan **búrkit** bolsam (Berdaq) – metafora

Tapsırma 3.3. K.Kárimovtıń “Ágabiy” romanınan alıńǵan gáplerden metaforalardı tabıń.

1. Quyashqa qolın sayaban etip, kókke qaradı. 2. Balasınıń izleri jaqsı tanıs, sebebi qıstıń basında sherimnen tigilgen dúziw taban etiktiń ultanına ózi temirden nál qaǵıp bergен edi – dá! 3. Biydiń mıń qoyın aydap, sáskede tóbeshik qumnıń etegindegi shoq-shoq selew menen jantaq aralasıp ósken juwsandı jerge jayıp jiberip, hárkim hár jerden qarawıllap-aq turıp edi. 4. ...bir Torıqasqa qanazat attıń sebebinen baslanǵan jánjeldiń ayaǵı qan tógispege aparıp, bir arıs eldi xanǵa jamanatlı qıladı, dep kim oylaǵan... 5. Anıǵında biz bunnan eki ásir burın bolǵan waqıyalardı bayanlaw ushın táwekel qayıǵına otırǵanbız hám qoldan kelgeninshe atababalarımızdıń basıp ótken izlerin qıyal hám sana kózi menen kóriwge talpınamız, qaraqalpaqlardıń ótken zamanlardagı tariyxın ádebiy shınlıq tárezisinen baqlawǵa umtılamız, al sizden talap etiletuǵını biz benen joldas bolıw, húrmetli oqıwshı. 6. Ol usı turǵanda átiraptaǵı tábiyattıń qoynına, mınaw iyesiz, báhár menen qısta jazdaǵıdan góre kózge ısıǵıraq kórinetuǵın jabayı sahraǵa sińip ketkisi keldi, aspandaǵı úzik-úzik bulıtlarǵa, taslı-qumlı tóbeshiklerge, shóldiń sáni bolǵan shoq-shoq seksewillerge kóz tasladı. 7. “Shımbaydı mákan tuttıq pa, usı jerdegi xalıqtıń erteńgi ǵamın jemek dárkar. Hár waqta da xalıqtıń kindigi – sháhár bolǵan” 8. Tań azannan ayaq ústinde júrip talıqqan bolsa kerek, Jolım úyge kirmey-aq ottıń basında, at jabıwdıń ústinde kóz ilindirip alıwdı oylap edi, qasqırlardıń ulıwı biraz sergeklendirdi.

Tapsırma 3.4. Tómendegi berilgen pikirler tiykarında sáwbetlesıń.

Milliader Yorren Baffet (Amerikanıń ekinshi sanlı milliaderi) kúnine 500 bet kitap oqıydı eken. Amerikalı Kuban (baylıǵı 3,3 mlrd AQSH dollar) 24 saatınıń 3 saatın kitap oqıwǵa arnaǵan. “Microsoft” patshası Bill Geyts jılına 50 kitap oqıǵan bolsa, Marsqa ushıwdı jobalastırıp atırǵan dáslepki elektrli avtomobil jaratıwshısınan “raketa soǵıwdı qaydan úyrendińiz” dep soraǵanda “kitaptan” dep juwap bergен eken. (“Saza” jurnalınan)

Metafora tómendegi usıllar arqalı bildiriledi:

1) Bir zattı ekinshi zatqa tikkeley salıstırıw arqalı bildiriledi;

Liram – bedew. Ol qara ter!

Men – adasqan ańshıman.

Bir kún sheriń ada eter:

Tasqa túsken tamshıman (J.I.).

2) Zattıń házirgi hám burıńǵı halatın salıstırıw arqalı bildiriledi.

Bunda **edi, eken** kómekshi feyilleri qollanıladı.

Lábleriń gúl edi, kóziń qaramıq (J.I.).

3) Kóp mánilik tiykarında bildiriledi.

Kewil qusi, ilhamnıń arnası, dúnyanıń esigi, bilimniń oshaǵı, bulaqtıń kózi, ıssılıq kárwanı, aspannıń joldası hám t.b.

Tapsırma 3.5. Tóمندegi Sh.Usnatdinovtıń “Hárkimniń óz ornı bar..” atlı shıǵarmasınan berilgen úzindiden awıspalı mánili sózlerdi tabıń. Metaforalardı ajıratıń.

Telekórsetiwlerdiń háptelik dástúrinde “usını kóriwim kerek”, dep aldın ala qızıl qálem menen belgilep qoyǵan kórsetiwdi kútip otırasań. Onıń aldındaǵısı tórt-bes minut burın tawsıladı. Redakciyalar usınday waqıtta qısqa ǵana súwretlemeler yaki ruwxıńdı qus párindey jep-jeńil etip jiberetuǵın turmıslıq kórinisler berip jiberedi.

Ózimizdiń kúndelikli ómirimizde de jobalastırǵan islerimizdiń arasında tap sonday az ǵana sańlaqlar bolıp qaladı. Usınday waqıtta esińe jaqsı waqıyalar yamasa turmıstan sál túnilgen máwritleriń kóz aldınan óte baslaydı. Dárhál qoyın qaltańnan qálem-qagazıńdı izleyseń. Eger onday múmkinshilik bolmay qalsa, “keshte esime túsirip jazıp qoyaman” deyseń de, sońınan umıtıp keteseń. Sonlıqtan da geybir nárselerdi tap sol máhálinde qagazǵa túsirip taslaysań...

Ómir nızamlılıqları heshkimdi de ayap otırmaıdı. Talap hámmege birdey. Birew onıń óz waqtında izbe-iz jetip keletuǵın sınaqlarına jaratılısta ózine berilgen “mádeniyatlı hám aqıllı” intuiciyası menen durıs juwap qaytarıp, ayaq qosıp kete beredi. Birew oǵan tayın emes bolǵanlıqtan, qáte jiberip aladı da, sonı aqlaw yaki durısqa shıǵarıw ushın ómirinshe aljasıp júredi.

Al, biz bolsaq, sonday sınaq máwritlerde sezimge berilip ketip, juwabı awzımızǵa kesh kelgenlikten, qáte jiberip qoyatuǵın jerlerimiz kóp boldı. Biraq, izinshe durıs juwap tabıladı hám hár saparı, “nege sol waqıtta usınday demedim”, dep ókinemen.

Sonıń saldarınan dáslebinde unamsız adam kórinip, soń ózimizdi tiklep alamız. Usındayda xalıq degen ádil tárezi bar. Ol seniń ornıńdı dál anıqlap, ózińe tiyisli gúrsige otırǵızıp qoyadı.

4-sabaq

Tapsırma 4.1. Tóمندegi berilgen pikirler tiykarında sáwbetlesıń.

Jarlılıqtıń deregi qayaqta? Onıń adamlarda bolıw múmkinligi qay dárejede?

Jarlılıq – bul aqshanıń joqlıǵınan emes, insandaǵı zıyanlı ádetlerdiń kópliginen.

Olar tóمندegilerden ibarat:

- 1-ádet: jarlı bárqulla ayıpker izleydi;
- 2-ádet: waqıttı sozıp júredi;
- 3-ádet: táwekel etiwden qorqadı;
- 4-ádet: biypul bilim alǵısı keledi;
- 5-ádet: basqalardıń miyneti ushın haqı tólegisi kelmeydi;
- 6-ádet: sharayattan kóredi;

- 7-ádet: naliydi, zarlanadi;
 8-ádet: basqalardiń pikirinen gárezli boladi;
 9-ádet: aqshani samalga suwiradi;
 10-ádet: tez bayıp ketiwdiń jolın oylaydı.

Az gána bolsa da háreket et!

Jarlı adamnıń kewlinen shıǵıw – eń qıyın jumıs. Eger olarǵa bir nárseni sawǵa sıpatında biypul berseń, olar “bunıń astında bir liykin bar” dep esaplaydı.

“Az gána pul shıǵar, mınanday biznes baslayıq?” deseń – “Bunnan onshellı kóp payda kórmeyseń” deydi.

“Kóbirek pul shıǵar?” – “Bunday aqsham joq”.

“Taza jumıs baslayıq?” – “Tájiriybem jetispeydi. Sonday-aq, onıń rawajlanıp ketiwine de kepillik joq”.

Olardı sóyletip jiberseń, aldına adam salmaydı, ózine uqsagan dosları menen kúni-túni ósek aytıp otırıwǵa tayar. Olar universitettiń professorlarınan da kóbirek oylanadı, biraq soqır adamnan da azıraq háreket etedi. Eger siz olardan “Qolınıızdan qanday jumıs keledi?” dep sorasańız, olar sizge túyirli hesh nárseni ayta almaydı.

Men hayran qalamam: ne ushın qayta-qayta oylana bergenniń ornına, az gána bolsa da háreket eteyin demeydi? Sonday-aq, men jarlı adamlarǵa tán jáne bir nárseni sezdim: olar ómir boyı kútip jasaydı.

(Djek MA Qıtay isbilermeni, Alibaba Group kompaniyasınıń tiykarshısı. Qıtaydıń eń bay adamı)

Metonimiya – (grekshe – “metonomadzo” – qayta ataw) zat yamasa qubılıstı oǵan baylanıslı bolǵan belgileri tiykarında qayta ataw tiykarında payda bolǵan awıspalı mánili sózler toparı. Eki zat yamasa qubılıstıń óz ara ishki yamasa sırtqı baylanısına qaray awıspalı mánide qollanılǵan sózler metonimiya dep ataladı. Bunday baylanıslar hár qıylı boladı:

1) zat hám onıń ishindegi zat arasındaǵı baylanıs arqalı;

*Kóp ótpey teris áywandaǵı tósek jıyılıp, ornına **dasturqan** jayıldı (K.K.).*

Bul qatarlarda “dasturqandaǵı zat mánisi dasturqanǵa” baylanıslı awıspalı mánı qalıplesken.

2) avtor hám onıń dóretpesi arasındaǵı baylanıs arqalı;

***Fizuliyden** dúrlar shashtım,*

***Nawayıdan** sawat ashtım (Berdaq).*

Bul qatarlarda Fizuliy, Nawayı arqalı olardıń dóretpeleri túsiniledi hám usı tiykarda awıspalı mánı qalıplesken.

3) orın hám sol orındaǵı atamalar arasındaǵı baylanıs arqalı;

Awıl-aymaq, qansha qalalar,

Baǵınǵandı bári barabar (J.I.). Bul qatarlarda “awıl, aymaq, qala” arqalı sol orınlardaǵı adamlar túsiniлип awıspalı mánı qalıplesken.

Tapsırma 4.2. Tóمندegi J.Izbasqanov qosıqlarınan metonimiyalardı tabıń.

1. Ábdireyim Nasrulla
Dáw de emes, ariqtı,
Bir kúni bir keltege,
Quda bolıp barıptı.
2. Men umıta almağanman atıńdı,
Qaldıń-qoydıń tereńinde sezimniń.
Kóshirgenmen seniń barlıq xatıńdı
Soń kóńlime ózimniń...
3. Dártım bar-u, dárman qáne?
Sárwi boylı árman qáne?
4. Ashıqlar ashıqqa asıǵıp tursın,
Hárbiri ráńbáreń ashılıp tursın.
5. Jat názerden jasqanıp,
Jalgız qalğan waqtıńda.
Bilegińdi dastanıp,
Oylandıń ne haqqında?
6. Názerinen tıs qalmaydı serliniń,
Bir sulıwlıq sıǵalaydı aldıńnan.
Sen tigilseń – dalalardıń keńligi
Janarıńdı taldırǵan.
7. Erterekte bir sulıw,
Bul bálentten qulaptı.
8. Liramdı hám meniń tap usı,
Oqısın tek kóńli daǵlılar.
9. Jasúlkenge taslap úydegi jumısın,
Qıdırıp baratqan geybir jeńgeydiń,
Gápleri ǵoy tıńlap barıwıń ushın,
Jetken bolar edi Taxtaǵa deyin.
10. Aytqıl sózdi uqqanǵa:
Suw jumalap oqqanǵa,
Hátte Hákim Ulıqqanǵa,
Biytap keler, saw kelmes.
11. Ayırmań bar taǵı bir:
Sen áweli az ediń.
Sende ósti báribir,
“Bozatawlı názálim”!...
12. Ketken menen qırınlap ol,
Úmitlendim sonsha kep!
“Daǵlarım”dı ıńıldap ol,
Baratırǵan bolsa dep!?
13. Adamıyzat bilmestey,
Biymálim el ishinde,
Qádirdanıń tillespey,
Qurıp qaytar pisiń de.

4) háreket hám sol háreketiń quralı arasıdaǵı baylanıs arqalı;
Mamanbiydi jaqlaǵanlar kóshke qaray ere basladı (T.Q.).

5) adam hám oǵan derek bolǵan zat penen baylanısı arqalı;
Uzaq kúńge **telefon** tınım bermeydi,
Shırlap tınıshıńdı alar, yapırmay (J.I.).

6) zattıń menshikli ataması menen onıń ǵalabalıq atınıń baylanısı arqalı; Qarasa ózine tanıs, biytanıs baslıqlardıń jıltır **“Pobeda”ları** ótip baratır, ótip baratır (Sh.S.).

7) zat hám onıń belgisi arasıdaǵı baylanıs arqalı;
Biyǵamǵa dúnyań bir pul,
Tek **dártliń** ańlar eken (J.I.).

Tentek ózimde de bar, qudayǵa shúkir (K.K.). Bul qatarlarda atlıqlasıw qubılısı arqalı zat ornına onıń belgisi janlandırılıp, awıspalı máni bildirilgen.

8) zat hám onıń islengen materialı arasındagı baylanıs arqalı;

*Adam aldında bul **temir** ne bolıptı (Á.Ó.).* Bul qatarlarda mashinanıń ornına onıń islengen materialı “temir” qollanılıp, awıspalı máni payda bolǵan.

Tapsırma 4.3. Tómendegi qosıq qatarlarınan kórkem súwretlew quralların tabıń.

Sen teberik dárgayısań bilimniń

Keń dúnyaǵa kózin ashqan elimniń,
Ilhamısań sen shayırlıq tilimniń,
Qaraqalpaqqa qalıń kitap oqıtqan,
Sen teberik dárgayısań bilimniń.

Ozıq oydıń oshaǵısań bilgenge,
Shamshıraq tas janıp turar irgeńde,
Studentlik dáwranımdı esleymen,
Hár saparı esigińnen kirgende.

Sen muqaddes medresem bawırman,
Árman gúli gúlshanıńnan tawılǵan.
Qaqtıń suwın ańsap kelgen kiyiktey,
Biz kelgenbiz bilim izlep awıldan.

Ruwxımızǵa bilim nurın nár qılıp,
Ketpegenbiz, joqshılıqtı ar bilip,
Bólip jegen studentlik zaǵarań,
Pay, ne degen mazalı edi jarıqlıq.

Ne joq deyseń eske alıwǵa ılayıq,
Meyli, endi ótken gápti qoyayıq,
Bazar qatnasıǵı degen tóbeden,
Keleshekke názer salıp qoyayıq.

(I.Yusupov)

Tapsırma 4.4. Tómendegi tekstti oqıp, sorawlarǵa juwap berıń.

30-oktyabr sharikli ruchka oylap tabılǵan kún.

Bul kún kishi oqıw quralına baylanıslı úlken ashılıw – sharikli ruchkanıń dáslepki úlgisine patent alıńǵan sáne sıpatında tariyxqa kirgizilgen.

Bul tájiriybe iyesi Jon Luad (AQSH) esaplanadı. Ol óz tájiriybesin keń jámiyetshilikke 1888-jılı oktyabrde usınğan bolsa da, shama menen házirgi kórinistegi ruchkalar ótken ásirдің 30-jıllarınıń aqırında keń tarqala baslağan.

Házirgi bársheimizdın qolımız hám kózimiz úyrenen ruchka ushın vengriyalı jurnalist Jozef Laso Biro patent alğan. Bárha janında sıya alıp júriw májbúriyatı hám perodan qalatuğın daqlardan sharshağan Biro qolaylı is quralın jaratıw ústinde arnawlı túrde bas qatırğan. Kóp izleniwler nátiyjesinde sharikli ruchka dúnyağa keledi. Onı keń kólemde islep shıǵarıw huqıqın Ullı Britaniyanıń áskeriy hawa kúshleri satıp aladı. Biro ózi jaratqan nársesin ekinshi márte basqa materik – Latın Amerikada da pullawğa erisedi. Argentinanıń Tversharp kompaniyası áwmetli jurnalistke sol dáwirde teńsiz baylıq esaplangan 1 million AQSH dolları muǵdarında pul tóleydi.

Jańa ónim arzan hám qolaylılıǵı menen tez xalıqtıń itibarın ózine qaratadı. Bul oqıw quralı Argentinada sayaxatta júrgen amerikalı sawdager Milton Reynoldstıń qolına tústi. Óz kásibiniń ustası bolǵan Reynolds usı jańalıq arqalı qansha payda kóriw múmkinligin shamalaydı. Sorastırıp, bul oylap tabılıw tek ǵana eki mámlekette dizimnen ótkerilgenligi, eń tiykarǵısı, dúnyanıń eń úlken bazarı – AQSH qa kirip úlgermegeni, bul boyınsha heshqanday rásmiy hújjetler imzalanbaǵanın ańlaǵannan soń, dárhal iske kirisedi. Sawdager 1943-jılı ózge birewdiń oylap tapqan zatı, yaǵnıy ruchka ushın AQSHta patent alıp, ǵalaba islep shıǵarıwdı jolǵa qoyadı. Reynolds aljaspaǵan edi: sharikli ruchka tezlik penen keń tarqaldı. Nyu-Yorktaǵı bir ǵana Jimbel dúkánında bir kúnniń ózinde 10 mın danalap satıladı. Durıs, bul oylap tabılıw iyesi Biro óz huqıqların sud arqalı tiklemekshi boladı, biraq onıń urınıwları kútilgen nátiyje bermeydi.

Buniń menen ruchkanıń “millionlar tuwıw” boyınsha wazıypası juwmaqlanbaydı. 1958-jılı franciyalı Marsel Bik ruchka mexanizmin jáne de ápiwayılastırıp, bahasın da arzanlastırıp BIC atı menen islep shıǵarıwdı jolǵa qoyadı. Usı taqılette búgingi kúnde dúnyadaǵı oqıw quralları bazarınıń úlken bólegin iyelegen BIC Corporation kompaniyasına tiykar salınıp, onıń iyesi jáhannıń eń bay adamlarınıń biri bolıp qaldı.

(Internet tarmaǵınan)

1. Ruchka neshinshi ásirde oylap tabılǵan?
2. Ruchkanıń oylap tabılıwına neler sebep bolǵan?
3. Ruchkanı kim oylap tapqan?
4. Ruchkanıń keń tarqalıwında kimniń miynetini kóbirek?
5. BIC Corporationnıń dáramatınıń kóbeyiwine ne sebep boladı?
6. “Millionlar tuwıw” sózler dizbegi ne ushın tırnaqshaǵa alınǵan?

5-sabaq

Tapsırma 5.1. Tórende berilgen tekstlerdi oqıp, pikirlewge tayarlanıń.

Jetiskenlikke eriskenlerdiń kópshiligi kóp jıllıq miynetin óz arızıwlarına baǵıshlaǵanı haqqında aytadı. Baylıq – arızıwlardıń ózgertiwge bolmaytuǵın bólegi,

biraq bul óziniñdini ishki sezimleriniñ hám háraketleriniñ benen baylanisli. Oylap kóriñ, Stiven Spilberg kinonı jaman kórgende ózi oylap tapqan ózge planetalılarınan bir kúnde millionlarǵa iye bola alar ma edi? Genri Ford mashinalarǵa qızıqpaǵanda jetiskenliklerge erise alǵan bolar ma edi?

Jetiskenlik insanniñ táǵdiri menen belgilenbeydi, ol anıq principler hám maqsetke talpınıw faktorlarına baylanisli. Jasınızdini neshede ekenliginiñ de áhmiyeti joq, házirgi materiallıq jaǵdayınızdini qanday ekenligi de hesh nárseni sheshpeydi. Eñ baslısı, sizden talap etetuǵın nárese, sergeklik, talapshañlıq hám isenim.

Bilesiz, eñ bálentshınıǵa da “nol” den baslap shıǵıladı. Adamlarǵa jetiskenliklerge birden eriskendey bolıp sezilgen menen olardıñ artında úlken miynet jatır. Dastin Hoffman házillesip: “Men bunday “tosınnan” belgili bolıwıma on jıllıq miynetim siñgen” degen edi. “Makdonalds” tını tiykarın salıwshılarınıñ biri Rey Krok óz ómirbayanında “men shını menen bir kúni azanda bay bolıp oyandım, biraq otız jıllıq múddet júdá uzın tún” – dep jazadı.

1. Jetiskenlikke erisetuǵınıñızǵa iseniñ. Tereñ oylap alıñ: Jumıstı neden baslaǵanıñız maqul?

Bildiriwiñiz hám islewiñiz kerek bolǵan háraketler:

Jetiskenliktiñ bar ekenine iseniñ;

Túsiniñ, siz turǵan jaǵday eger siz háraket etpeseñiz, óz ózinen ózgermeydi;

Óz ómiriniñizdi jaqsılawdı shın kewliñiz benen qáleñ;

Arzıw etiwden qorqpañ.

2. Baylıq – aqıldıñ kórinisi, jaǵdayı. Biz ózimizdini baxtıımızdı jaratamız yamasa baxıtsızlıǵımızǵa sebepshi bolamız.

Bildiriwiñiz hám islewiñiz kerek bolǵan háraketler:

Óz jetiskenliginiñizdi óziniñizge maqul bolǵan usılda jaratıñ;

Ózgerisler jolında bekkem ornalasıp alıw ushın qanday da bir zawıq baǵıshlaytuǵın sózdi qaytalañ.

3. Ruwxıy tosınlıqlardı jeñip ótiw.

Bildiriwiñiz hám islewiñiz kerek bolǵan háraketler:

Óziniñizdegi ruwxıy tosınlıqlardı anıqlañ hám hám onı saplastırıñ;

Tınbay óz pikirleriniñ izinen barıñ;

Pikirleriniñizdi programmalastırıñ.

4. Qabıl etilgen qararlar.

Bildiriwiñiz hám islewiñiz kerek bolǵan háraketler:

Neni qáleytuǵınıñizdi ápiwayı til menen bayan etıñ;

Basqalar qıyınshılıqtı hám ilajsızlıqtı kóretuǵın jerden siz jaǵımlı imkaniyatlardı izleñ;

Barlıq waqıtta óz intuiciyañızǵa iseniñ.

(“Millioner sıyaqlı pikirlewdi úyreniñ”)

Amerikalı isbilermen Jon Devidson Rokfeller insaniyat tariyxında birinshi “dollar” milliarder. Ol 1870-jılı “Standart Oil Company” neft kompaniyasını shólkemlestirdi hám Rokfeller imperiyasınıñ tiykarın saldı. Ondaǵı isbilermenlik qábilet balalıǵınan-aq payda bolǵan. Jon bir kilogramm konfet satıp alıp, onı mayda

bóleklerge bólip ájapalarına satar edi. 38 jasında AQSH tağı neftti qayta islew sanaatınıń 90 payızına bassılıq etken.

Tapsırma 5.2.

1. Qızıǵıwshılıq barlıq waqıtta da jańa ashılıwlarǵa sebep bola ala ma?
2. Adam jetiskenlikke qalay erisedi?
3. Baylıq qalayınsha toplanadı dep oylaysız?
4. Qarardı qalay qabıl etiw kerek?
5. Ruwxıy tosqnılıqlar degende neni túsinesiz?
6. Isbilermenlik násilden násilge óte me?

Sinekdoxa – metonimiyanıń bir túri. Bunda bir zattıń mánisi ekinshi zatqa olar arasındaǵı muǵdarlıq qatnasqa baylanıslı awısağı. Sinekdoxalar kórkem shıǵarmada qollanılganda quramalasqan gáplik qurılımlardı, artıqsha shıyratılǵan sózlerdi paydalanıwdıń aldın aladı. Tekstte ápiwayılıq, tásirliklikti payda etedi. Sinekdoxa basqa kórkem súwretlew quralları – teńew, epitet, metonimiyalarday kóp túrlilikke hám ónimli qollanısqı iye emes. Bunda tómendegi belgilengen qaǵıydalarǵa boysınamız:

1. Kóplik sannıń ornına birlik san qollanıladı;

Mákan basqan Aral-qumınıń qasında,

*Búgin tamshı suwǵa zar bul **qarekeń** (J.I.).* Bul qatarlarda Aral-qum átirapında jasap atırǵan qaraqalpaqlar birlik sanda “**qarekeń**” sózi arqalı sheber hám tásirli berilgen.

Tapsırma 5.3. Tómendegi tekstte berilgen feyillerge tiyisli máhál hám bet-san formaların jalǵań.

– Keliń, kóz aldımızǵa keltir(_____)! Siz háptesine 20 funt ajırata al(_____), yaǵnıy bir jılǵa 1000 funt jıyna(_____. Bul pullardı bankke amanat baǵdarlamasına qoysañız 8 payızlıq paydaǵa iye bol(_____. Jigirma bes jıl dawamında 25000 jıynasańız, payızlar esabınan 78950 funtqa jet(_____).

– Ras aytıp atırsız ba? – dep tańlan(____) jigit. Biraq bunıń qanday jolı bar?

– Birinshi jılı 1000 funtqa segiz payız qosıl(____), ekinshi jılı 2080 funttan segiz payız kóbey(____). Endi ózińizdiń birinshi payızınıńdan payız al(____)! Eger siz otız bes jıl dawamında hár jılı 1000 funt amanatqa salıp, 8 payızlıq payda alıp tursańız, 35000 funt pul qoyǵanıńızda, sizde 186000 funttan artıq pul jıynalǵan bol(_____).

Sarplanatuǵın qárejetlerdi qadaǵalaw arqalı men keleshegimdi támiyinlew, qarızlarımnan qutılıw hám amanatqa qoyıw zárúrligin túsın(____) hám bunı ámelge asır(____), – dedi Ormen xanım.

– Qalay etip eple(____)? Bir waqıttıń ózinde amanatqa pul ajratıp hám qarızdan qutılıw qıyın ǵoy. Kúndelikli qárejetlerdiń ózine de pul ket(_____).

– Durıs. Men kelgen qarjı hám jumsalatuǵın pullardıń rejesin islep shıq(____). Maǵan kelip túsetuǵın puldıń jigirma payızın qarızım ushın, on payızın amanatqa

qaldır(____), qalğan jetpis payızı kúndelikli zárúrlıklar ushın jumsa(____). Álbette, basında úyrenisiwińiz biraz qıyın bol(____), biraq keleshekte ózińizdiń jaqsı turmısıńızdı támiyinlemekshi bolsańız, oylanıp kórseńiz arızıdı!

Sinekdoxa tómendegi usıllarda da bildiriledi:

2. Pútinniń ornına onıń bólegi qollanıladı;

Tolıqsıp, tawlanıp ótken burınlar,

Taraqqa kelmegen asaw burımlar,

Qağazday qulaqlar, piste murınlar,

Árebek sırğadan qalğan qusaydı (Ğ.E.). Bul qatarlarda qız hám kelinshekler olardıń bir bólegi “burımlar, qulaqlar, murınlar” sózleri arqalı tásirli súwretlengen.

3. Birlik san ornına kópiklik san qollanıladı;

Toyğa Amangeldiler keldi me?

Tapsırma 5.4. Tómendegi tekstti oqıp, usı mazmunnan kelip shıqqan halda esse jazıń. Esse kólemi 150-200 sózden ibarat bolsın.

Oğırı bay adam óliminiń jaqınlağanın sezgen waqtında jalğız balasın qasına shaqırtıp, “Balam meni mazarğa shulıgım menen kómińler!” dep, óziniń wásiyatın aytıptı. Balası buğan onshellı túsınbese de, “yaqsı” dep qabıl etipti. Ákesi onıń qolına jáne bir xat berip, “Men ólgennen keyin birinshi qıynalğan waqtında xattı ashıp oqı!” depti.

Kúnler ótip, júrimi tawsılğan ákesi jan tapsırıptı. Onı kómerden aldın balası awıl aqsaqalları menen mollağa ákesiniń wásiyatın aytıptı. Biraq, olardıń barlıgı “Yaq, dinimizde onday nárse bolmaydı!” dep, balanıń aytqanın tuńlamaydı. Bala ne islerin bilmey, qıynalıp otırғanda, esine ákesiniń “birinshi qıynalğan waqtında ashıp oqı” dep bergen xatı túsedi. Dárriw xattı ashıp oqısa, onda bılay jazılğan eken: “Balam, kórdiń be? Men qanshelli bay bolsam da, ózim menen birge bir shulıqtı da alıp kete almadım. Endi qalğanın óziń oylan...”

Juwmaqlap aytqanda, ayırım adamlar insan tek baylıgı menen ғana húrmetke iye boladı dep aytadı, al ayırımları adamdağı paziyletler ondağı baylıqları menen emes, islegen isleri menen kórinedi deydi.

(Ańız)

Tapsırma 5.5. Tómendegi test sorawlarınıń juwapların durıs sáykeslestiriwge háreket etiń.

1

Men qazaqlardıń biyi Shoqayman. Tóremurat meniń tamırım.

A

bir jerde teńew

2

Qanatlıға qaqtırmay, ózińe de jat qılmay,
Bizdi adam etken jer.

B

bir jerde sinekdoxa

<p>3 ...qalay degende de túriwli qulaq penen jat
kózler barlıq elde bar...</p>	<p>D bir jerde
epitet</p>
4 Sebebi, Torqasqanı – dáwlet bası dep ırım etti.	<p>E bir jerde
metonimiya</p>
<p>5 Misli úyretilgen kópeklerdey, yashullısı kimge qolın
nusqasa onı talap taslawğa tayar turatuğın bolğan.</p>	<p>F eki jerde
sinekdoxa</p>
<p>6 Iyt tıgınnan bosagan tońırtqaday awzın ashıp,
ókpesin toltırıp tereñ dem aldı.</p>	G bir jerde metafora
<p>7 Gúmis tamshı tuńgısh japıraқта
Páske sırğanar...</p>	<p>H bir jerde janlan-
dırıw, bir jerde epitet</p>
<p>8 Meni eslep oyandıń ba uyqıńnan,
Altın sáwle áynegińnen baqqanda.</p>	<p>J eki jerde
metonimiya</p>
<p>9 Shólistanda ernim qaqırıp shóllegendey,
Ómirimniń qıymas shağın joytıp turman.</p>	K eki jerde metafora
<p>10 “Qırq qız” dıń hám Sizden qalmağan haqqı,
“Ájiniyaz” dı ırza etken Ibrahim.</p>	<p>L bir jerde teñew,
bir jerde metonimiya</p>
<p>11 Qapashılıq bultın aydar,
Bul kónildiń shamalı yoq.</p>	<p>M bir jerde teñew,
bir jerde metafora</p>

IX BÓLIM. KINO SANAATÍ

1-sabaq

Kino qalay yaratilgan?

Kino óziniń payda bolıwın “háreketleniwshi súwretler”den baslağan. Biraq súwretlerdi háreketleniwge májbúrlaw ushın anaǵurlım kóp múddet ótti, bul kóplegen adamlardıń miyneti menen júzege keldi.

Itibarımızdı háreket illyuziyasın jaratıwshı kórinislerdi alıw ushın birinshi tájiriybe sınav qoyılǵan 1880-jıllarǵa qaratsaq. Máselen, shawıp baratırǵan attıń kórinisleri seriyasın islew ushın birneshe kameralar ornatılǵan.

1880-jıllardıń aqırlarında oralıwshı plynka oylap tabılǵan. Keyin háreketlerdiń ayırım izbe-izli úzindileri seriyaların súwretke túsiriwshi kameralardı oylap tapqan. Bul film kadrları qanday súwretke alınǵan bolsa, tap solay tezlikte aylandırılǵan edi. Bunda ekranda háreketleniwshi kórinis sáwlelendirilgen. Bul “háreketleniwshi súwretler” bolǵan. Olar júdá keń tarqalıp ketti. Dáslep olar teńiz tolqınları, shabıwshı at sıyaqlı ápiwayı saxnalar bolǵan.

1903-jılda Tomas Edison laboratoriyasında dáslepki syujetli film jaratılǵan. Bul

“Ullı poezddıń talanıwı” edi. Bul film keń tarqalıp ketti. Ol arnawlı qarańǵılastırılǵan shatırlarda kórsetilgen.

Amerika Qurama Shtatlarında 1905-jılda dáslepki kinoteatrlar Pensilvaniya shtatınıń Pitsburg qalasında payda bolǵan. Iyeleri olardı sinematograflar dep atar edi. Tez arada olar mámlekettiń hámme orınlarında ashıldı hám hámme kinoǵa barıp basladı.

Birinshi filmlerdiń kópshiligi Nyu-York penen Nyu-Jerside islep shıǵarılǵan. 1913-jılda ǵana Gollivudta filmler shıǵarılıp basladı.

(B.Sadriiddinov)

Tapsırma 1.1. Sorawlarǵa juwap berıń.

1. Kino ne sebep payda bolǵan dep oylaysız?
2. Kinonıń qanday túrleri bar?
3. Házirgi waqıttaǵı qaraqalpaq kinosınıń rawajlanıw dárejesi ótken ásirge salıstırǵanda qay dárejede dep oylaysız?
4. Qaraqalpaqstan teleradiokanalı arqalı súwretke alınǵan filmlerdiń qaysıların kórgensiz?

Tapsırma 1.2. Joqarıdaǵı gáplerdiń bas aǵzaların tabıń, olardıń óz ara sintaksislik baylanısın aytıp berıń.

Jay gáplerdiń stillik qollanılıwı

1. Anıq soraw gápler bir nárse haqqında juwap talap etedi. Bunday gápler, kóbinese soraw almasıqlarınıń qatnasında dúziledi. Soraw almasıqları arqalı dúzilgen gápler soraw janapayları yamasa sorawlıq intonaciya arqalı jasalğan soraw gáplerge qarağanda stillik jaqtan anıq juwap talap etiwı menen ajıralıp turadı. Olar dialog túrindegi gáplerde kólep ushırasadı.

Soraw gápler ritorikalıq soraw gáp mánisinde kelgende anıq juwap talap etpeydi. Onıń juwabı sol gáptiń mazmunınan anlanıp turadı.

Ritorikalıq soraw gáplerdiń ózine tán ózgesheligi ulıwma soraw mánisinde keliwi menen qatar, emocional-ekspressivlik máni anlatadı. Soraw gáplerdiń bul túri mazmunı jaǵınan tıńlawshıǵa tásirli hám qonımlı uǵınıladı. Sonlıqtan bunday gápler stillik qural xızmetinde keń qollanıladı.

– Al, ol kórgizbege bara almadı ma?

– Bara almadı.

– **Ózi bara almağan bolsa, basshılarǵa nege ókpeleydi? (S.S.)**

Tapsırma 1.3. Joqarıdaǵı tekstten kelip shıqqan halda emocionallıq-ekspressivlik mánige iye bolğan birneshe ritorikalıq soraw gáplerdi dúziń.

Buyrıq gápler xabar, soraw gáplerge qarağanda mazmunı jaǵınan da, intonaciyaalıq jaqtan da ózgeshelikke iye bolıp turadı. Olar kóbinese janlı awızeki sóylew tilinde hám kórkem shıǵarmalarda keń qollanıladı. Buyrıq gáptiń stillik ózgesheligi onıń bayanlawışınıń bildiriliwinde. Mısalı: *Búginnen baslap mektepke qatnamasın (K.S.). Qosıbay hayalınıń sózin jaqtırmay. – Qoysañ, – dep jiberdi. Óli-tirisin izleseń-o (K.S.).*

Úndew gápler bul gáplerden kúshli dawıs tolqını menen aytıluwı arqalı ózgeshelenedi. Bunday jaǵdayda úndew gáptiń mazmunınan quwanış, qutlıqlaw, algıs aytıw, súysiniw, xoshlasıw, qáhárleńiw, ğargaw, ǵazepleniw hám t.b. sezimler anlanıp turadı. Mısalı: *Kóz aydın batır, kóz aydın! (“A”) Shabdar! At bolǵanıńa jániwar! (Sh.A.) Xosh bol, balam!... Írazı bol, xosh endi, qanazatım Gúlsarı! (Sh.A.)*

Tapsırma 1.4. Tómenдеgi berilgen teksttegi gáplerdi qurılısı jaǵınan bir bas aǵzalı hám eki bas aǵzalı gáplerge ajratıń. Hárбір abzacqa baylanışlı ritorikalıq soraw gáplerdi mazmunına qaray dúziń.

Kino sanaatı – filmnen nusqa kóbeytiw, kinovideokassetalar, kino islew ushın ásbap-úskeneler islep shıǵarıw, kinotexnika sanaatı menen shuǵıllanıwshı taraw. Basqa sanat tarawlarınan parıqlı túrde kino sanatınıń islep shıǵaratuǵın ónimi – kino hám videofilmler. Ózbekstanda kino, videofilmler islep shıǵarıw menen “Ózbekfilm” hám “Ózbekstan hújjetli filmler kinostudiyası”, Respublika

“Videooray” islep shıǵarıw birlespesi, “Dástanfilm”, “Watan”, “Insan”, “Iyman”, “Shad” studiyaları, Eksperimental jaslar dóretiwshilik birlespesi, “5-studiya”, “Ózbektelefilm” studiyası hám basqa da hár qıylı jeke menshik formasındaǵı studiyalar shuǵıllanadı.

Kino óneri – kinematografiyanıń texnikalıq qurallar tiykarında qalıplesken kórkem dóretiwshilik túri, ekran óneriniń áhmiyetli quram bólegi,

real barlıqtı real yamasa kórkem obrazlar, multiplikaciyalıq qurallar járdeminde súwretke alıw. Kino óneri, yaǵnıy kinematografiya ilim hám texnikanıń rawajlanıwı menen payda bolǵan taraw, al házirgi dáwirde ol kem-kem zamanagóy ekonomika, kórkem óner hám mádeniyattıń bir bólegine aylanıp úlgerdi.

Kino 1895-jılı 28-dekabrde Parijde (aǵalı-inili Lyumyerler) jaratılǵan. Onıń jaratılıwı insaniyat mádeniy tariyxındaǵı úlken burılıstı jasap berdi. Kino – ádebiyat, teatr, súwretlew óneri, muzıkanıń estetikalıq birlesiwı nátiyjesinde payda bolǵan. Kinonıń keleshek áwlad tárbiyası hám ruwxıy dúnyasınıń qalıplesiwinde ornı óz aldına. Kino óneriniń rawajlanıwında amerikalı kinorejissyor D.Griffitnittiń xızmetleri girewli. Birinshi bolıp ol úlken planda, parallel montaj, keńeytilgen panorama sıyaqlı súwretli qurallardı qollanǵan. Sonday-aq, S.Eyzenshteyn, Ch.Chaplin. E.Shtrogeym, K.Drever, K.Vidor, R.Kler sıyaqlılar da jáhán kinosınıń rawajına múnásip úles qosqan.

XX ásirde birinshi yarımında kino óneriniń janrlıq sistemasınan kóbirek komediya hám tragediya xarakterindegi filmler orın aldı. Keyinirek túrli mazmundaǵı filmler alıw jolǵa qoyılǵan. Bul taraw hám janrlıq, hám stillik jaqtan bayıdı.

(“XXI ásir texnologiyası”)

Tapsırma 1.5. Joqarıdaǵı tekst bólimlerinen ózlestirilgen sózlerdi tabıń, olardıń imlasına itibar berıń hám dápterinizge jazıń.

Jay gápler haqıyqatqa qatnasına, aytılw maqsetine qaray sinonimlik qatarlardı dúziw arqalı stillik xızmetlerdi atqaradı. Tómendegi sıyaqlı jay gápler sinonimlik qatarlardı dúzedi:

1. Bolımlı hám bolımsız gápler sinonimiyası;
El urısız bolmaydı. – Elde urı boladı (naqıl).
2. Bir bas aǵzalı gápler;
Bunı sózden jeńip bolmaydı – Bunı sózden jeńe almaysań.
3. Ritorikalıq soraw gáp penen anıq xabar gáp;
Ata-anasın kim qádirlemeydi?! – Ata-anasın hámme qádirleydi.

Jay gáplerdeń bunday sinonimlik qatarlarınan jazıwshı (sóylewshı) óz pikirin, oyın anıq, tásirli etip beriw ushın eń qonımlısın tańlap aladı.

Tapsırma 1.6. Tóمندegi tekstte berilgen úndew gáplerdiń qanday mánini bildirip turǵanlıǵın hám qalay jasalǵanın aytıń.

1. Bul ne degen insapsızlıq, bul ne degen ashkózlik! (K.A.) 2. Baslıqtıń tapsırmasın orınlamawdıń qanday bolatuǵının men saǵan kórsetip qoyaman! (K.A.) 3. Mine, sol kerek saǵan! (A.S.) 4. Pay, boldı-aw, boldı-aw! Tarı degennen-aq ol jer qayıstı-á! (Sh.S.) 5. – Eger jánjel shıǵarsań, onda ózińdi de shaǵaman! Bunı bilip qoy! (Ó.X.) 6. Sıylıq bir qapshıq biydayıń hám ózińe, miynet kúniń hám ózińe! Meniń jaǵamdı jiber, ıqtıyar ózimde! (Sh.S.) 7. Qattı ánteklik ettiń! (Sh.S.)

Tapsırma 1.7. Tóمندegi tekstten jay hám qospa gáplerdi ajratıń.

Kino – dramaturg, rejissyor, aktyor, operator, dizayner, kompozitor sıyaqlı dóretiwshi qánigelerden ibarat topar ónimi. Kinoda rejissyor jetekshi rol oynaydı. Filmniń jaratılıwı 2 basqıstı – dóreliw hám islep shıǵarıw basqıshlardı basıp ótedi. Kinonı islep shıǵarıwdıń orayı – kinostudya. Tayar filmler kinoprokat arqalı tarqatıladı hám olar kinoteatr, televideniye kórsetiledi.

Kino óneriniń 4 tiykargı túri bar: kórkem film, ilimiy-ǵalabalıq film, hújjetli film hám multiplikaciyalıq film.

Ózbekstanda birinshi film 1897-jıl keń jámiyetshilikke usınılǵan.

Kino teatrǵa qaraǵanda kóp ǵana texnikalıq jetiskenliklerdi keń qollanadı hám oǵada kóp sanlı tamashagóylerdi ózine qarata aladı. Kino teatrǵa qaraǵanda waqıyalardı, sharayatları sáwlelendiriwde sheklenbegen múmkinshiliklerge iye.

Qaraqalpaq kinematografiyasında ótken ásirniń 80-jılları dáslepki filmlerden “Tıǵın”, “Gúmgúm” sıyaqlı filmler alındı.

Ataqlı qaraqalpaq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq qızı” romanı tiykarında “Qaysar qız” filmi úlken ekran júzinde jarıq kórdi hám óziniń unamlı bahaların aldı. 2000-jılları súwretke alınǵan “Tanka” (Tank) filmi bolsa, qansha kórseń de súyip tamashalaytuǵın filmler qatarınan orın aldı.

(“Ámiwdárya” jurnalınan)

2-sabaq

QARAQALPAQ KINOSÍNÍN SÁTLI QÁDEMLERI

Hár jılı mámleketimizdiń ǵárezsizlik bayramı jaqınlaǵan sánelerde “ǵárezsizlik maǵan ne berdi, men ǵárezsizlik ushın ne isledim?” degen dástúrli bir soraw hár bir watanlasımızdıń júrek seziminen ótetuǵını tábiyiy. Sonday-aq, bul soraw keńirek mánide aytqanda, elimiz xalıq xojalıǵınıń hámme tarawlarına da tiyisli.

Sonıń ishinde, mine, kino tarawın alıp qarayıq: eger ǵárezsizlik bolmaǵanda qaraqalpaq tilinde kórkem film dóretiw haqqında qıyal etiwdiń ózi fantastikaday bir nárse edi. Hátteki, “Ózbekfilm”niń ózi shıǵaratuǵın kinosınıń atın qoyıwǵa da Moskvadan ruqsat alıwı kerek bolǵan.

Burin jilina tórt kinojurnal, tórt hújjetli film, oraydagılardıń kewline jaqsılıq salsa, bir kórkem filmdi dublyaj islewge ǵana qurbı kelgen studiya, házir jılına 15-20 hújjetli film, jılına bir kórkem film, bir-eki multfilm islew múmkinshiligine iye boldı. Jigirma jıl ishinde (1991-2011-jj) studiya eki júzden aslam hújjetli filmlerdi súwretke aldı. Bes kórkem film jarattı. Soń altınshı, jetinshi kórkem filmdi súwretke alıw baslandı. Bulardan basqa úsh multfilm jaratıldı, altı multfilm dublyaj islendi.

2011-jılı ótkerilgen tańlawda “Qaraqalpaqfilm” studiyası tárepinen súwretke alınǵan “Qaraqalpaq dástanları” atlı etnografiyalıq filmi sıylı orınlardıń birin iyelewge miyasar boldı.

(“Erkin Qaraqalpaqstan” <http://erkinkarakalpak.uz/>)

Tapsırma 2.1. Joqarıdaǵı teksttegi gáp aǵzalarına tallaw jasań. Logikalıq pát túsken sózlerdi anıqlań.

Tapsırma 2.2. Tómendegi gáplerdegi ritorikalıq soraw gáplerdiń qalay jasalǵanın aytıń.

1. Jalǵastıń kórgeni sol kúni tek bul ma? (K.A.) Bunnan artıq maǵan azap bar ma? (K.A.) 2. – Men baspay toqıp otırǵanday, sózine qara buniń! Joqtı qaydan ǵana tabayın? (Ó.X.) 3. Sonshama jerge eshek penen jetip bolar ma edi? Qobızındı al, meniń artıma mingeseseń! – dedi Niyazımbet “ógiz” (A.S.). 4. Búgin ya erteń qaysısı da bolsa raport beriwı kerek edi, lekin qaysısı? (Sh.S.) 5. Seniń kimdi aldaǵıń keledi? (Ó.X.) 6. Óytkeni, kúnde-kúnde gósh qayda? (Ó.X.) 7. Men de shıday alar ma ekenmen? (K.K.) 8. Usınday múlayım qustı atıwǵa adamnıń qalay batılı baradı? (Ó.X.)

Gáp aǵzalarınıń stillik qollanıwı

Gáptegi sózlerdiń orın tártibi sintaksislik hám stilistikalıq xızmetlerde qollanıladı. Sózlerdiń orın tártibiniń sintaksislik xızmeti, tiykarınan, gáp aǵzalarınıń arasındaǵı mánilik qatnasları arqalı bildiriledi. Bul jaǵday, kóbinese turaqlı orınǵa iye bolǵan gáp aǵzalarına qatnaslı bolıp keledi. Turaqlı orınǵa iye bolǵan gáp aǵzalarınıń ózgeriwı menen olardıń sintaksislik xızmeti de ózgeredi. Máselen, kelbetlik hám geypara ráwishler atawısh sóz dizbeginiń quramında atlıqtıń aldında anıqlawısh xızmetin atqaradı: *ashıq hawa, kóp ónim* hám t.b. Eger sol sózlerdiń orın tártibi ózgertilse, kelbetlik hám ráwish sózler keyingi orınǵa ótiwi menen sintaksislik xızmeti de ózgeredi. Sol keyingi orınǵa ótken sóz bayanlawıshlıq xızmetke ótip, baslawısh – bayanlawıshlıq orın tártiptegi gápti dúzedi. Mısalı: *Hawa ashıq. Ónim kóp.*

Sózlerdiń stillik xızmet atqarıwında erkin orın tártiptegi sózlerdiń birine ayırıqsha dıqqat awdarılıp, mánisi biraz kúsheytilip ayıladı hám stillik xızmeti artadı. Bunday jaǵdayda mánisi kúsheytilip ayılǵan sózge logikalıq pát túsedi. Logikalıq pát túsken sóz orın tártibi jaǵınan bayanlawıshtıń aldında jaylasadı. Mısalı: *Diyqanlar pútkil ómir boyı jerdi úyrenedi (I.Q.). – Pútkil ómir boyı jerdi diyqanlar úyrenedi.*

Tapsırma 2.3. Tóمندegi tekst tiykarında kishi kólemдеgi reportaj tayarlań. Reportajda gáp aǵzalarınń inversiyalanıp qollanılıwına itibar berіń.

Bozataw rayonında “Jańa Ózbekstan jasları birleseyik” uranı astında ótkerilgen festival júdá jaqsı kóterińki ruwxta ótti. Festivalǵa qatnasıp atırǵan hárbir jastıń júzleri quwanışqa tolıp, kózlerinde janıp turǵan alǵa umtılıwshılıq sezimleri kórinip tur. Bul festivalda kórkem ónerge, súwret salıwǵa, milliylik boyınsha qol miynetine, sportqa hám poeziyaǵa qızıǵıwshılıǵı bar jaslardıń óz dóretiwshiligin sınap kóriwge imkaniyatlar jaratılǵan. Bul tańlawlar el basshımızdıń jaslarǵa bolǵan dıqqat-itibarınıń belgisi edi.

(“Qaraqalpaqstan jasları”)

Tapsırma 2.4. Tóمندegi úzindiden inversiyalanǵan gáp aǵzaların tabıń. Olardıń ne ushın inversiyalanǵanın aytıń.

Sahibqıran

(Bes perdeli poetikalıq drama)

Temur: – Tınımsız urıs jedeli menen ótti ómirim,
Bálki neshshe ómirlerge gúnakar bolǵanman,
Aqırette etegime jabıspay ma olar?

Yassawiy: – Allataalanıń qálewine muwapıq kelse,
Eki dúnya sawap bolar hárqanday isler.
Aytshı, Temur, sen sebepsiz qan tóktiń be?

Temur: Ádalát hám diniw islam qorǵawshısı dep,
Jer júzin jeńip aldım, tártip ornattım.

Yassawiy: Ullı jaqsı niyetlerdiń orınlanıwı ushın,
Urıs, jánjel, qantógispek shártpeken Ámir?

Eń áwele hárbir bende nápsisin tıysın,
Bul dúyanıń jaqsılıqları bári aldamshı,
Aqıretti oylaǵan kámil bolsın,

Tatlı-tatlı jegenler, túrli-túrli kiygenler,
Altın taxtta otırǵanlar topıraқта aralasıp jatır.
Molla, mufti bolǵanlar, jalǵan duwa qılǵanlar,
Aqtı qara etkenler, ol tamuǵqa kirmishler.

Temur: – Eger insan óz nápsin tıya almasa,
Onı májbúr qılmaq lazım, bul hám sharadur.

Yassawiy: – Niyet qansha qızıqtırıp ózine tartsa da Temur,
Qılısh penen maqset-muratqa jetiw gúman.
Sennen keyin bilgenin qılar adamzat,

Insanlardin sanasina muddasil, tinimsiz,
Qanaat ham insap sezimin sindirmek kerek.
Ura berseñ ashıwshaq bolar, hatta, iytler ham.

Temur: – Men dunyada nagız iyttey talasıp jatqan,
Napsiqaw, juwha kimselerdin awızların japtım,
Oziniz she? Jer astına tiriley kirip,
Ne karamat kórsettiniz?
Neler ózgerdi?

Yassawiy: – Juzim jarqın bardım táníri astanasına.
Jer astına qashıp kirdim nadanlardan.
Erte gezip, duwa tilep mardanlardan,
Gárip janım juz min qurban danalardan,
Dana tappay jer astına kirdim mine.

Temur: – Awa, insanlar jer juzinde kámil bolalmas,
Aqırı nurdan jaralmağan insan balası,
Dálili bul,
Shaytan ele issiz emes góy.
Kóshelerde top-top bolıp zikir salıwdan,
Paydalı bir nárese shıgarma eken?
Ne deysiz háziret?

Yassawiy: – Nege háyyiw aytadı, analar mudam?
Nege quran oqıladı qiráat penen?
Olar tásir etkey áweli insan qálbine.
Jaqsılıqqa umtıldırar jawızlardı ham,
Gáriplerdi kórgen jerde janın awırtpañ,
Gáriplerge ashıwlanıp hárgiz sóz qatpañ,
Bul dunyada gáriplikten hesh bále kelmese.

Temur: – Háziret!
Sizin danalıq sózlerinizdi qálbimde saqlap,
Kúsh penen men gap tınlattım insaniyatqa.
Mine házir Chinge qaray láshker tartqanman,
Eger onı joq etpesem, meni joq etkey.

Yassawiy: – Áywah, jáne nápsi dunyada jeńisler qılmısh,
Nápsi kúshi jeńip kelmish eki jaqtı ham.
Sol sebepli túsinde men kórindim,
Maza bermey tınıshsız ham qáhárli qıyapada.
Wá, ájaba ekewimiz ham bir elattanbız,
Tilimiz bir, dinimiz bir, iymanımız bir,
Bir qıylı jumıs júklenip tur ekewimizge ham.

Temur: – Siz jer astında, men üstinde láshker dúzippiz.

(A.Oripov dóretpesi awdarğan: Nájimatdin Ansatbaev)

Ásirese, gáp aǵzalarınıń orın tártibine stillik xızmet atqarıwı awızeki sóylew stiline yamasa sol stil jazılǵan prozalıq kórkem shıǵarmalarda keń qollanıladı. Bundayda ádettegi orın tártiptegi sózler orın almasadı. Bunday orın tártipte sóylewshi hám tıńlawshıǵa eń áhmiyetli bolǵan sóz aldın, onsha áhmiyetli bolmaǵan sóz keyin jaylasadı. Mısalı: *Ǵawashalar ıssı urǵanday solıp atır. Ne qılarımızdı bilmey hayranbız. Másláhát berin **bizge**, tereńge suw jetpegenlikten bolıp atır **bul hádiyse** (Ó.X.).*

Gáptiń barlıq aǵzaları da stillik xızmette qollanıladı. Gáp aǵzaları stillik xızmette qollanılǵanda erkin orın tártipten ózgerip, stillik talapqa ılayıq inversiyalanadı: 1. *Ayt shınıńdı, kim edi ol (baslawısh).* 2. *Miyнет – baxıt, miynet – húrmet, miynet – dańq. Túsin endi usı aytqan sózimdi (bayanlawısh) (M.D.).* 3. *Aytıńız tileǵıńızdı. Teridey bózden tikseń de shıdamaydı buǵan.*

Gáptiń basqa aǵzaları da usı taqılette inversiyalanıp jaylasadı.

Tapsırma 2.5. Tómendegi teksttegi gáplerdiń mazmunı boyınsha qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń. Olardaǵı inversiyalanǵan gáp aǵzaların anıqlań.

“TANK” FILMI QALAY DÓRELGEN?

Ǵárezsizlik bayramınan keyin kino túsiriwshi topar tolıǵı menen Nókiske keldi. Lekin bir háptege deyin súwretke alıwdı baslay almadı. Buǵan Shamurat aǵa sebepshi bolǵan edi. Rejissyorlardıń aytıwınsha, ol mikroinsult alıp, úyinde tósekte jatırǵan eken. Doktorlar oǵan túrgep júriwge ruqsat etpepti. Onıń ornına aktyor izlendi. Qońıratın, ertede aktyorlıq talantı menen tanılǵan Joldasbay Palımbetovtı alıp keldi, Qanlıkólden Shamurat aǵanıń dawısınıń dál ózi bolıp sóyleytuǵın Quwanışbay qızıqshını aldırdı, basqa da aktyorlar sınap kórildi, lekin heshbiri Shamurat aǵaǵa jazılǵan roldı atqara almadı.

– Endi bul aqsaqaldıń ornına basqa aktyor aldırmasaq bolmadı, – dedi Dáwrán aǵa maǵan qońıraw etip.

– Waqıt ótip baratır, sentyabrden keshikse film endigi jılǵa qalıp ketiwi múmkin. Sonıń ushın kartina direktorı Fayzraxman Usmanov házir aeroportqa shıǵıp ketti. Barıp Murattan ruqsat aladı hám usı rolge qayım aktyor alıp qaytadı. Siz taǵı nariyza bolıp júrmeń.

Televidenie baslıǵınıń orınbasarı bolıwdan qıyın jumıs joq. Men óyerden bılay-bılay shıǵa almaǵanlıqtan, olardıń bir hápte aktyor izlegenin esittim-dá, biraq xabar ala almaǵan edim.

– Dáwrán aǵa, sál asıqpay turıń, – dedim ótinish etip.

– Fayzraxman da ushıp ketpey tursın. Shamurat aǵaǵa men-ám bir barıp kóreyin. Báلكim “naz etip” atırǵan shıǵar.

Solay etip, men, Dáwrán aǵa, Tóreniyaz hám Jumabay Reymov degen nevrolog tórtewimiz Shamurat aǵanıń úyine bardıq. Barsaq, haqıyqatında da, ol basına úsh kópshik qoyıp, shalqasına jatır. Kempiri Orıngúl jeńgey qasında.

– Qáne, Shamurat ağa, tikeyip otırın, – dedi Jumabay sálem-álikten keyin.

Shamurat ağa hayran bolıp qaradı.

– Turıń, turıń, qorqpań, men doktorman, – dedi Jumabay.

Shamurat ağa ásten tiklenip otırdı. Jumabay onıń qolın alğa sozdırdı, barmaqlarınıń ushına tigilip qarawın buyırdı, dizesine, óksheşine óziniń medicinalıq shókkishi menen urıp kórdi. Kewli qáterjam edi onıń.

– Qáne, ornınızdan turıp esikke barıp keliń, – dedi keyin.

– Haw-w, qalay...? Mağan túrgelme dep qoyıptı. Men mikroinsult bolğanman...

– Aytqanımdı tıńlay beriń, hesh gáp bolmaydı!

Shamurat ağa qorqa-qorqa esikke barıp keldi.

– Jáne bir márte barıp keliń.

Ol jáne bir márte barıp keldi.

– Aqsaqal, kinoda oynaysız! – dedi doktor kúlip. – Sizde heshqanday mikroinsult joq. Tek qattı sharshağansız. Insult degenge qorqıp-ám qalğansız. Siz sappa-sawsız! Kerek bolsa súwretke alıw payıtında ózim qasınızda bolaman.

Hámmemizdiń jelkemizden awır júk ısırılıp túskendey boldı. Shamurat ağanıń quwanğanın aytpaysız ba? Erteńine súwretke alıw baslandı. Shamurat ağa awırıwın umıtıp ketti.

(M.Nizanov)

3-sabaq

Oqıwshı gezimizde ustazğa soraw bergen edik: “Shet el kinoların kórgenimiz ushın biz pul tóleybiz be, ya olar bizge tóley me?”

Telekórsetiwler arqalı olardıń mádeniyatın kórgenimiz, qanday da bir bólegin ózimizge alğanımız ushın olar qalıs xızmet etedi eken.

Insannıń kózqarasları átirapındağı waqıyalargá baylanıslı ózgerip tura ma? Biz hár kúni telekórsetiwlerden qaysı kórsetiwdi yamasa kinonı kórgimiz keledi?

Bul sorawlargá juwaplardıń kópshiligi, álbette, seriallardı ayrıqsha kórsetetuğın anıq. Sebebi, waqıt ótpey atırsa, “Házir sağan serial qoyıp beremen” degendi, bir-biri menen ushırasıp qalsa: “Keshegi serialdıń izi ne boldı? Keshe kóre almay qaldım. Tákirarlap bermey me eken?” degen gáplerdi tez-tez esitetuğın bolıp qaldıq.

Seriallar kúndelikli turmısımızdıń ajıralmas bólegine aylanıp, evropa, türk, hind, koreys kinoları turmısımızğa áste-aqırın sińip baratırğanlıgın biykarlay almaymız.

Sanı sheksiz seriallardagı waqıyalardıń insanğa, biziń jaslarımızğa, tálim-tárbiyamızğa paydası bar ma?

Bir kúni eki jas balanıń bir-biri menen tartısıp atırğanlıgın kórip qaldım. Bir-birine “Sagarsań ba?” dep atırğanın esitip, bul sózdiń mánisi menen qızıqsındım.

“Ishani” atamasidagi hind serialidagi bas qaharmanlarning biri, bir ezbelew, o’zini jeke pikiri joq adam eken. Demek, bul serial balaning künde kórip talqilaytu’gin, ayırım ózi jaqsı dep bilgen háreketlerine elikleytu’gin serialına aylan’gan. Waqıyalarning rawajlanıwında milliy qádiriyatlarımız, ata-ana hám perzenttiń wazıypası hám minnetleri, tálim-tárbiyalıq áhmiyeti bar yaki joq ekenligine itibar bermey, taza serial bolsa, qızıqsınıp kóriwge ádetlenip qal’ganımızdı sezbey de qaldıq. Serialdın mazmunı menen tanıs emes bol’gan soń, onıń jaqsı-jamanlı’ğı, waqıyalardıń qalay rawajlan’ganlı’ğı, jawızlıqqa yamasa aldawshılıqqa ba’ğdarlay ma, bilmey turıp kóremiz hám bizge unamsız ekenin bilgenimizde keshikken bolamız. Seriallardın bárin “jaman” dewden awlaqpız, biraq bir tamshı qara boyaw bir shelek suwdıń reńin ózgartkeni sıyaqlı, bizge jat ádetlerdın biziń ásirlerden beri saqlanıp kiyatır’gan milliy úrp-ádetlerimizdi ózgartip jibermewine kim kepil bola aladı.

("Saza" jurnalınan)

Tapsırma 3.1. Sorawlar’ga juwap berin.

1. Seriallar’ga bol’gan kózqarasıńız qanday?
2. Seriallar ne ushın dóretilgen?
3. Siz kino kórgendi maqul kóresiz be yamasa serial kóriwdi unatasız ba?
4. Seriallardın bala tárbiyasında áhmiyeti bar ma?
5. Basqalar’ga úlgi sıpatında kórsete alatu’gin qanday seriallardı misal etip keltire alasız?

Sóz-gáplerdın stillik qollanıwı

Sóz-gáplerdın mánisi kóbinese kontekstke qatnaslı qollanıladı. Sonlıqtan olar tekst ishinde óz aldına gáp túrinde keledi hám ózinen aldın’ğı yamasa soń’ğı gáptiń mazmunına sóylewshiniń hár túrli qatnasların bildirip keledi. Misalı: *Qaraqalpaqstannan kiyatırsız ba?* – **Awa.** *Men de qaraqalpaqpan. Qaysı rayonnan?* – *Shımbaydan (J.A.).* – **Há, áttegen-ay!** *Seniń jasında ózim bol’ganda ma, ózińdey jigitler mashina aydap júr (Sh.A.).*

Bul gáplerdegi dıqqat etilgen **awa, há, áttegen-ay** sózleri ózinen aldın’ğı, yamasa keyingi sózlerge qatnaslı sóylewshiniń pikirine juwap hám ókiniw mánisindegi qatnaslardı bildirip, stillik xızmet atqarıp kelgen.

Tapsırma 3.2. Tómendegi úzindiden sóz-gáplerdi tabıń. Olardıń qanday mazmunda kelgenligin aytıń.

Marjan: – Haw, quday ursın! Apam biyshara ayta beretu’gin edi, ulı’gan iyttiń kózin qurtıw kerek dep.

Ómirbay: – Him-m... Ne qılsa’q eken bala? Sen-ám qarap otırmay joq jerden jumıs tawıp otırasań. Usı... Jer qoz’galsa qoz’gala’ğoy’ganda ne qıladı? Suw sheleklerdi ortalaw etip qoyasań da, tógilmeytu’gin etip.

Marjan: – Óytip qoya’ğoy’sa ne jaqsı? Jasın tússe ne’ğılasań?

Ómirbay: – Jasın túsedimish dep esitemen-dá, biraq ol qanday boladı, bilmeymen.

Marjan: – Qanday bolatu’gin edi, birden gúrp ete qaladı.

Ómirbay: – Túp-túp! Báleden awlaq. Háy aytqanday, búgin keshte Qalbaydıń quda shaqırığı dep pe edi?

Marjan: – “Men ne deymen, qobızım ne deydi”.

Ómirbay: – Endi ne qılayın? Kiyatırǵan jasınǵa jawırınımdı tutayın ba? Ballardı kim baǵadı?

Marjan: – Ballardıń ilajı bolar-aw.

Ómirbay: – He?!

Marjan: – Shıbın janıńdı aytsa!

Ómirbay: – Bolmasa ne qılsaq eken?

Marjan: – Saqlanǵan jaqsı! Quday-ám “saqlansań saqlayman” degen.

Ómirbay: – Áy, usıǵan nesine bas qatırıp otırmız. Onnansha iyt atqısh ákelip attırıp taslayıq-tá!

Marjan: – Há, áne, aytım ǵo. Qast etseń ilajın tabasań, aqırı? Háss, qaq mańlayınan ǵana attır, iyt shirkinniń! Háy-háy, aǵası, qoyıp tur. Aytqanday, ol iyt atqıshlar mutqa atpaytuǵın shıǵar?

Ómirbay: – Awa-dá! Oǵı pálen som, dárısı tólen som, shaqırǵanda kelgeni, shúrppenı basqanı, mashınǵa quyǵan mayı, baslıǵınıń payı...

Marjan: – Oy-bu-w!

Ómirbay: – Awa, endi ne dep ediń. Bul zamanda mutqa maymıl oynamaydı.

Marjan: – Otvechaem ǵa?

Ómirbay: – Yaǵaw, ol bir aǵayın-tuwǵannıń toyı ma?

Marjan: – Bul iytıń ólimi-ám turısı menen shıǵın ǵo. Onnansha...

Ómirbay: – Háy, bereket tap. Onnansha jasın túseǵoysın-dá! Meni-ám táshwishten qutqar.

Marjan: – Qayaqqa túsedı?

Ómirbay: – Qońsınıń úyine?

Marjan: – Ya-a-a?

Ómirbay: – Awa, mına Barlıqbaydıń úyine túsedı.

Marjan: – Yaǵáy. Onday baxıt mańlayǵa sıyaǵoyarma eken?

(M.Nızanov)

Tolıq emes gáplerdiń stillik qollanıwı

Tolıq emes gápler burın qaytalǵan pikirlerdi qaytalay bermey, ıqsham, túsinikli etip bildiriwde stillik qural retinde qollanıladı. Olar awızeki sóylewde, ásirese, kórkem shıǵarmalarda, dialog túrindegi gáplerde, geyde monologlarda da qollanıladı. Mısalı: *Onday adamlardı hárkim jaqsı kóredi. Qayerden eken? – Shımbaydan.*

Dialoglarda onsha zárúrli bolmaǵan aǵzalar túsirilip ayıladı. Mısalı:

- *Qasındaǵı kim?*
- *Bektemir.*
- *Sıyırlardı tawıp keldiń be?*
- *Taba almadım (X.S.).*

Dialoglarda da pikirge qatnaslı eń áhmiyetli aǵzalar túsirilmey qollanıladı.

Tapsırma 3.3. Tóمندegi gáplerden tolıq emes gáplerdiń qaysı aǵzası túsirilgenligin aytıń. Toliq emes gáptiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın anıqlań.

1. Onıń kókiregi kóp nárselerdi sayraydı, onıń óliminiń sebebin ózinshe túsingendey, hámмесin aytqısı keledi, biraq kimge? (T.Q.) 2. Jónsiz umtıp, izindegi ázzilerdi shuwlatıp esiktiń awzına barsań boldı, bas demeydi, “berip” jiberedi, tap bir ház eteseń! (Sh. S.) 3. – Jeńgem shay quyıp atırǵan soń, qolın ilaslamay-aq qoysın, degenim edi aǵa, qátelik bizden (Q.M.). 4. Dógerекке qarasa xoshlasqanday da jan joq, Gúlziyra da atızda! (Sh.S.). 5. – Toyǵanımsha jesem de heshkim qarsılıq etpeydi. Hátte, bilmeydi (Ó.X.). 6. Júzlerinde quwanış. Dawısında qanday da bir jaǵımlı ırǵaq bar (Q.M.). 7. – Sadaǵań keteyin, aq biydaydıń nanı degen-á, burqıraǵan iyisiniń jaqsısın, dáminiń tatlısın. (Q.M.). 8. Ketip baratırman, qaltamda xat, kewlimde gúdik qorqınıshlı (Sh.S.).

Monologlarda qollanılǵan tolıq emes gáppler stillik talapqa ılayıq úsh túrli ózgeshelikke iye boladı:

Kontekstlik tolıq emes gáppler. Bunday gápplerde túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları aldınǵı gápplerde berilgen bolıp, kontekst arqalı belgili bolıp turadı. Mısalı: *Jumagúldi uzaqtan tanıdım. Qaramaydı. Adamlar menen áwere (T.Q.).*

Situativlik tolıq emes gáppler. Bunday gápplerde túsirilip qaldırılǵan gáp aǵzaları sóylew jaǵdayı (situaciya) arqalı belgili bolıp keledi. Bunday gápplerde túsirilgen gáp aǵzası (zat, waqıya, hádiyseler) sóylewshi tıńlawshıǵa situaciya arqalı anıqlanadı. Mısalı: *Vrach tez kiyinip, hámmeniń bar-joqlıǵın kózi menen tekserdi. Iske kiristi. – Qayshı! Pinset! Kes! (A.B.).*

Elliptikalıq tolıq emes gáppler. Bunday gáppler bayanlawıshsız qollanıladı. Onıń túsirilip qaldırılǵan bayanlawıshın qayta ornına qosıp qollanıwǵa bolmaydı.

Elliptikalıq tolıq emes gáppler awızeki sóylewde, naqıl-maqallarda, kórkem shıǵarma hám publicistikalıq stillerde keń qollanıladı. Olar tekst hám kontekstten bólek dara túrinde de qollanıla beredi. Mısalı: *Ortada stol. Átirapında adamlar. Hámmeniń dıqqatı maǵan qadalǵan (K.M.). Mal – shaqınan, adam – tilinen (naqıl).*

Tapsırma 3.4. Toliq emes gápplerge kórkem shıǵarmalardan mısallar toplań. Toplaǵan mısallarınızdıń tolıq emes gápplerdiń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

4-sabaq

Virtual reallıq dúnyası yamasa “D” ólshemniń sırı

Siz gazeta-jurnallar yamasa televizorda “5D cinema” reklamalarına kózińiz túsken bolsa kerek. AQSHTan keltirilgen arnawlı texnologiya házirgi waqıtta kópshilik jaslarda úlken qızıǵıwshılıq oyatpaqta.

Jáhange belgili bolǵan rejissyor Jeyms Kameronniń bunnan birneshe jıl burın “Avatar” atlı filmi jaratılǵanda, onıń qanshelli tanılǵanın jaqsı bilesiz.

Aradan belgili bir waqıt ótkennen soń, bul filmniń 3D variantın kóriwge de miyasar boldıq. 3D haqqında qısqaşa maǵlıwmat bersek, úsh ólshemli súwret forması izbe-izliktegi kinoformat, izbe-izli yamasa bórttırme (stereoskopiyalıq) kinoekran dep te ataladı.

3D texnologiyası ekrandı vizual hám dawıslı uzatıp beriwdiń dúnyadaǵı eń aldınǵı qatarıdaǵı usılı esaplanadı. Sebebi ondaǵı háreketler usı waqıtqa shekem ádettegi bolǵan kóriw tegisligi sheńberinen shıqqan. Tamashagóyge film arnawlı 3D kózáynekleri hám proektler járdeminde kórsetiledi. Siz tamashalap atırǵan bórttırme ekran bir waqıttıń ózinde eki kamera járdeminde súwretke alınadı. Kózáynekti taqqannan soń, ekranga “súńgiysiz” hám hár bir kózińiz arqalı ekrandı birneshe kamerada kóresiz. Eń áhmiyetlisi, úsh ólshemli format auditoriyada tap real turmısımızdaǵı sıyaqlı kúshli ishki sezimlerdi oyata aladı, tamashagóy bolsa, kórsetilip atırǵan waqıyanıń tikkeley qatnasıwshısına aylanadı.

Aradan belgili bir waqıt ótkennen keyin, onıń jáne bir áwladı – 5D de sociallıq ómirimizge kirip keldi. Al, bes ólshemli kino degenimiz ne? Onıń ózgeshelikleri qanday?

Dáslep belgili bir filmdi tańlap, xanaǵa kiresiz. Gúrsige otırıp, arnawlı kóz áynekti taǵasız. Seans baslanıwı menen tamashagóy ekenligińiz oyınıńızdan shıǵıp ketedi.

Ondaǵı derlik barlıq filmler tezlik tiykarında qurılǵanı ushın otırǵan gúrsińiz “aydawshı” wazıypasın atqaradı. Aldında tosıq payda bolıwı menen gúrsi dárhal “burılıw”, “toqtaw” yamasa “arqaǵa qaytıw” qásiyetine iye. Esip turǵan samaldıń deneńizge urılıwı siz háreketlenip atırǵan tezlikke say ózgerip baradı. Tawlardan aǵıp atırǵan suw tamshıları júzińiz hám qollarıńızǵa shashıraydı. Úlken tezlik aqıbetinde demıńiz iqtıyarsız tıǵılıp qaladı. Kórip atırǵanıńızdıń barlıǵı,

haqıyqatında da, júz berip atırǵanına bir sekund ta gúman qılmaysız, sebebi ekran sol dárejede real boladı. 5D kinoteatrına kirgen tamashagóy, mine, usı sezimlerdi basınan ótkeriwi tábiyiy.

basınan keshiriwi ushın jeterli.

Stereoskopiyalıq ekrangá tiykarlangan bul formattaǵı kinolardıń atlarına qosılatuǵın “D” ataması inglisshe “dimensions” sózinen alınǵan bolıp, bizińshe “ólsheimler” degen mánini ańlatadı. 5D formasındaǵı eń uzın film dawamlılıǵı búgingi kúnde tek ǵana 15 minuttı quraydı. Biraq qánigelerdiń pikirinshe, bul tamashagóylerge “ólsheimli reallıq”tı

(“XXI ásir texnologiyaları”)

Tapsırma 4.1. Sorawlarǵa juwap berin.

1. D ólsheimli kinolar kóz aldınızǵa elesledi me?
2. D háribi qanday mánini bildiredi eken?
3. Bunday kinolardıń hújjetli, tariyxıy yamasa dramalıq filmlerden qanday ózgesheligi bar?
4. Ne ushın D ólsheimli kinolardıń dawamlılıǵı júdá qısqa?
5. Ózińiz kórgen D ólsheimli kinońız haqqında aytıp berin.

Birgelkili aǵzalırdıń stillik qollanıwı

Birgelkili aǵzalar ilimiy, rásmiy isler stillerinde birgelkili túsiniklerdi sanap kórsetiw ushın jumsalsa, sóylew hám kórkem ádebiyat stillerinde epitetler sıyaqlı hár qıylı ekspressivlik mánilerdi bildiredi. Eger birgelkili aǵzalırdıń hámmesi de birdey formanı qabil etse, olardaǵı tásirsheńlik, ekspressiya kúshlirek boladı. Bunday jaǵdayda olar seplik qosımtalı, tirkewishli yamasa kúsheytiwshi janapaylar menen birge qollanıladı. Mısalı: *Men aljaspastan shınıǵıwdan óz sózimizdi, ózlestirilgen sózlerdi, soń jańadan kirgen sózlerdi tawıp berdim (gazetadan). Kempir hám quwandı, hám kewli buzıldı (K.S.).*

Birdey emes túsiniklerdi birgelkili aǵza etip dúziwge bolmaydı. Ol tayaq hám tamaq jedi dewge bolmaydı.

Birgelkili aǵzalar menen ulıwmalastırıwshı sóz bir formada keliwi shárt.

Birgelkili aǵzalırdı júdá kóp dizbeklestire beriwge bolmaydı.

Tákirarlangan sózler birgelkili aǵza xızmetin atqara almaydı.

Tapsırma 4.2. Joqarıdaǵı tekstten birgelkili aǵzalırdı tabın. Olardıń qanday qurallar menen baylanısqańlının anıqlań.

Tapsırma 4.3. Tóمندegi gáplerden birgelkili aǵzalardı tabıń. Olardıń qaysılarında stillik jaqtan kúsheytiwshilik máni bar ekenligin aytıń.

1. Biraq olardıń heshqaysısı ózliginen kelip qazanǵa, ya qapqa túspeydi (Q.M.).
2. Mádiyar Qudaybergenniń anıqlap qartaya baslaǵanın búgin birinshi márte sezdi, sezdi de bir nársedey ayap ketti (Sh.S.).
3. – Áy, endi laqap degen gáde ayıladı, gáde ayılmaydı, inim (Q.M.).
4. Fermaǵa barsam, onda sút, qaymaq, irimshik – hámmesi bar (Ó.X.).
5. Lepes lám-lim demedi, biraq jıǵırdanı qaynap ketti (Q.M.).
6. Bul sahralarda bórini ushıratıw, olardıń top bolıp malǵa shabıwı, qoy-eshki, qaramal, jılqını, hátteki túyeni de qasqır tartıp ketiwi tań qalatuǵın hádiyse emes edi (K.K.).
7. Ákesiniń Sayım bolıstan kórgen aqıretleri, óziniń qarshadayınan jurttıń jumısına jegilgende kórgen barlıq azapları kóziniń aldınan birme-bir óte berdi, óte berdi... (Q.M.).
8. Qorqsań yamasa zerikseń at penen, bolmasa iyt penen sóylesiwge, keńesiwge boladı (K.K.).
9. Usı barganında da apargan balıǵın sawdalasıp alıp, ornına duz ba, gálle me, tawar ma – barlıǵın berip, esaplasıp bolǵannan keyin Lepesti úyine mirát etti (Q.M.).
10. Joq, ol jılamadı, túnerdi, bozardı, soń qara chemodanına burıńısında etip salıp tasladı... (Sh.S.)
11. Burıńǵı klaslas doslarımnan jek kórsem de Ermekti izledim, taba almadım (Sh.S.).

Gáptiń ayırım-langan aǵzaların stillik qollanıwı

Ayırım-langan aǵzaların barlıq túri de mánilik hám stillik ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Ásirese, awızeki hám kórkem ádebiyat stillerinde olar ónimli jumsaladı.

Ayırım-langan aǵzalar gápte pısıqlawıshlıq mánilerde keliw menen birge anıqlawısh hám tolıqlawıshlıq xızmetlerde jumsaladı.

Ayırım-langan tolıqlawıshlar basqa ayırım-langan aǵzalar sıyaqlı hár túrli mánilik-stillik xızmetlerde jumsaladı. Tolıqlawıshlar, tiykarınan, **basqa, qaraǵanda, menen, birge** tirkewishleri dizbeklesip kelgen atawısh sózlerden bolǵanda ayırım-langadı.

1) Basqa tirkewishi bir predmetti ekinshi bir predmetten ayırıp kórsetedi. Mısalı: Klass xanasında hámme sorawlı názer menen tigildi, Turımbetten basqa (T.Q.).

2) Qaraǵanda tirkewishi is-hárekettiń isleniwiniń pikirdiń basqa bir predmetke tiykarlanganlıǵın bildiredi. Mısalı: Gúlخان Azamatqa qaraǵanda ádewir iri edi (gazetadan).

Ayırım-langan ayqınlawıshlar kóbinese ulıwmalıq, abstrakt mánili sózlerge qatnaslı boladı. Sonlıqtan olar anıq mánili atlıqlardan hám mánisi biraz konkretlesken basqa da sóz shaqapları yamasa sóz dizbekleri arqalı bildiriledi.

Tapsırma 4.4. Tóمندegi gáplerden gáptıń ayırılmańan aǵzaların tabıń. Olardıń ayırılmańan aǵzanıń qaysı túrine kiretuǵınlıǵın aytıń.

1. Bul waqıt áyne sáske mezgili, yaǵnıy, erkeklerin jumısqa jiberip, malın, gúbi-shelegin jayǵastırıp, balaların uyqısınan turǵızıp hayallardıń bir jón ǵalmaǵalı baslanatuǵın mezigil (T.Q.). 2. Aytbayǵa pıshaq urǵan ǵázzap biz – ǵarıplerdi aylandırıp júrgen bolmasın dep qorqtı ana. 3. Kindik qanı tamǵan áziz topıraqtı taslap, ǵayrı jurtlarǵa ketiw Allayar ushın ańsat emes edi (A.S.). 4. Qamshınıń izinen denesiniń saw jeri joq, tilkim-tilkim (Q.M.). 5. Bunı sezgen ata-analar perzentlerine erkek kiyim kiydirip, Ámiwdáryanıń oń tárepine – Nókiske jónetpekshi boldı (A.S.). 6. Sizlerdiń, qaraqalpaqlardıń demekshimen, usı jasap atırǵan jaǵdayıńız da kún be, ómir me?! (Q.M.). 7. Ózge dúnyanı umıttan Árepbay úydiń dógeregi, qazan oshaq basında basılǵan san-sanaqsız ayaq izleriniń arasınan tek ǵana bir izdi, balası Qayırbaydıń izlerin qarastıra basladı (K.K.). 8. Joldas dóńgelengen kózlerindeki jastı súrtedi, hayran (Q.M.) 9. Kóp ótpey olar – ata-bala Qızılqumınıń jabayı ańları salǵan tar soqpaqta gezlesti (K.K.) 10. Ǵazlar, zindandaǵı Alpamıstıń xatın eline jetkergen ǵazlar meniń aǵamnan nege xat ákelmeydi eken, usı ǵazlar!...(Sh.S.).

Tapsırma 4.5. Tóمندegi tekstten birgelkili aǵza hám ayırılmańan aǵzalardı tabıń. Olardıń stillik jaqtan áhmiyetin aytıń.

AQSHtıń El universiteti alımları kitap oqıw hám insan ómiri dawamıyılıǵınıń baylanısı haqqında izertlew alıp bardı. 12 jıl dawam etken usı ilimiy tekseriw jumısında úsh mın altı júzge jaqın kekse adamlar qatnastı. Olar arasında kitapqumarlar, sonday-aq, kitaptı tek ǵana úy jıynastırǵanda ǵana qolǵa alatuǵın adamlar da bar edi.

Kitap oqıw menen úzliksiz shuǵıllanatuǵınlar basqalarǵa salıstırǵanda eki jıl kóbirek ómir súrer eken. Háptesine 3,5 saatın hám onnan da kóp waqtın oqıwǵa sarplaytuǵın kekselerde ólim qáwpi jaqın 12 jıl da basqa qartayǵan adamlarǵa salıstırǵanda 20 payızǵa kem boladı.

Qızıq tárepi sonda, “kitap terapiyası” dáramatı, kásip-óneri, shańaraq jaǵdayı, rasası hám jınısına qaramastan hámmege birdey paydalı.

(“Saza” jurnalınan)

Tapsırma 4.6. “Ádebiyat hám kino” temasında dóretiwshilik tekst jazıń. Tekstte birgelkili aǵza hám ayırılmańan aǵzalardı ónimli qollanıwǵa háreket etiń. Olardıń qanday stillik xızmet atqarıp kelgenligin aytıp beriń.

5-sabaq

Kino insan salamatligi ushin ziyan keltirishi mumkin be? Biz kinoni ruwxiy jaqtan dem aliw ushin koremiz ham ol psixologlar tarepinen de unamli terapiya sipatinda tan alingan. Biraq barliq turdegi kino usunday qasiyetke iye boladi dep oylaysiz ba? Keliñ, tómendegi informaciyalıq tekst üstinde pikirlesemiz!

Dunya boylap qabil etilgen qagıydalarğa qarağanda, 5 jasqa shekemgi bolğan balalar ham salmağı 100 kg nan artıq adamlarğa bes ólshemli kinozallarğa kırıwge ruqsat berilmeydi.

Jáne bir ózgesheligi: ondağı hádiyseler insanniñ seziw aǵzalarına tásir etedi. Birinshi náwbette, kózge (90%), onnan soñ qulaqqa (5%), qalğan jáne bes payız basqa aǵzalarğa tásir etedi. Sonıñ ushin, birinshi náwbette kózinde nuqsanı bar adamlarğa steoreofilmdi kóriw usınıs etilmeydi. Insan

derlik reallıqqa túsip qalğannan keyin organizmniñ oǵan juwap reakciyası pútkilley kútilmegen dárejede boladı.

Salamatlıǵında ayırım kemshilikleri bar adamlar da olardı tamasha etpegeni maqul. Bunday jaǵdayda olarda kúshli ruwxiy tásir aliw, bas aylanıwı, tamırlardıñ tarayıwı, arterial basımnıñ kóteriliwi, júrektiñ tez yamasa birgelkili emes soǵıwı ham tamır urıwınıñ jedellesiwi baqlanadı. Sonıñ menen birge, bul filmlerdiñ seansınıñ bahası joqarı. Solay eken, ata-analarğa perzentleriniñ bul boyınsha qárejetlerin qattı qadaǵalawǵa alıwın usınıs etken bolar edik.

Bunnan tısqari, tamasha payıtında kózáyneklerge ayırıqsha itibar beriw kerek. Olardı tek ǵana film kóriwde emes, al ómirde de durıs tañlay biliw kerek. Siz tañlağan kózáynek pútin, heshqanday jarıqsız ham tırnalmağanlıǵı ekranniñ sapasınıñ joqarı bolıwın támiyinleydi.

(Sh.Tolibjonov)

Tapsırma 5.1. Joqarıdaǵı tekstti bassılıqqa alğan halda “Jámiyet ham kino” temasında sáwbetlesıñ.

Kiris aǵzalarǵıń stillik qollanılıwı

1. Kiris aǵzalar gáp ishinde tákirarlanıp ayılǵanda, stillik xızmet atqaradı. Gáp ádettegiden góre modallıq, emocionallıq-ekspressivlik mánige iye boladı. Mısalı: **Awa, awa, ekilenbesin (S.X.)**.

2. Bir jay gáptiń quramında hár túrli mánidegi kiris aǵzalar ekew, yamasa onnan da kóbirek bolıp kelgende de, gáptiń mánisi stillik jaqtan kúsheytilip tásirli ayıladı. Mısalı: **Yaqshı, bir jaǵdayın kórsin, táwekel (T.Q.)**.

3. Kiris aǵzalar stillik ózgeshelikke iye bolıp, tásirli ayılıwı kiris aǵza xızmetinde kelgen sózlerge hám onıń gápte qollanılıw sıpatına baylanıslı bolıp ta keledi. Máselen, kiris aǵzalar tańlaq, awa, joq sózlerinen, emocional mánide qollanılǵan siltew almasıqlarınan bolǵanda, gápke tásirsheńlik máni beredi.

Tapsırma 5.2. Tómendegi gáplerden kiris aǵzalardı tabıń. Olardıń pútin gápke qanday máni berip turǵanlıǵın aytıń.

1. Mágar, ana qasqır ańǵa shıqqan shıǵar (K.K.). 2. Birinshiden, másirip kelgenlikten usıların ózin úyirden tutıw qıyın boldı, ekinshiden, Esbergen bulardıń on segizge shıqqanına isengisi kelmey, pısıǵına júrdi (Sh.S.). 3. Shinında da, bunıń ózi bir ókinishli waqıya boldı-aw! (Ó.X.) 4. Jáne ayt, saq bolsın, sırtımızdan jalǵız bóri aylanıp júr, ashıqqan ba, ya adamǵa óshpenli me, kim bile, qullası, hár nársege tayar turıńlar (K.K.). 5. Qaydan shıqsa, sonnan shıqsın, gápimdi qızıq etiw ushın qasımnan da qosıp-qosıp jiberdim (Sh.S.). 6. Durıs, jılqılardı izlegende, awıldan awılǵa xabar aytıw ya állebir jumıslar menen barǵanda ol bárqulla atlı bolatuǵın, izinde sadıq Bóribasar erip júretuǵın edi (K.K.). 7. Klass biytanı bolǵanlıqtan, álbette, balalar da biytanı (Sh.S.).

Qaratpa aǵzalarǵıń stillik qollanılıwı

1. Adam mánisindegi qaratpalarda sanalı túrde dıqqat awdarıw, qaratıw mánilerin ańlatıp kelip, bul qaratpalar mánisinde tuwısqanlıq qatnas, kásip-óner, hámel hám xızmet, húrmet, sıylasıq, erkeletiw, kishireytiw, ayaw-ashınıw, jek kóriw, kek etiw mánilerindegi atawısh sózler qollanılǵanda gáp kúsheytiwshilik, tásirsheńlikke iye bolıp, stillik xızmet atqaradı.

2. Qaratpalar janlı maqluqlarǵa qatnaslı bolıp kelgende, sóylewshi qaratpa sóz arqalı óziniń hár túrli sezimlerin bildiredi.

3. Tábiyat qubılısları, geografıyalıq atama – qaratpa wazıypasında kelgende de stillik ózgesheliklerge iye boladı. Sóylewshi óz oyın sol sózlerge qarata aytıw arqalı gáptiń mazmunı kúsheytiwshilik, stillik tús aladı.

Tapsırma 5.3. Tómendegi gáplerden qaratpa aǵzalardı tabıń. Olardıń pútin gápke qosımsha qanday stillik mánilerde kelgenligin aytıń.

1. – Jariqligim-ay, ákesiniñ xatların puqtalap saqlap júrgenin qara! – dedi sheshem eljirep (Sh.S.). 2. Jemegenimdi jegizip, kiymegenimdi kiygizgenim, ğamxorım! (Q.M.). 3. Biriñiz bessarıǵa, taǵı biriñiz qazayaqlıǵa, taǵı biriñiz taǵı bir góristanǵa tartıp joq etpekshimisizler, há úyiñ janǵırlar!!! (Sh.S.). 4. – Yaq, kiyme sorlı, sorıñ qaynap qaladı, sor qaynaǵan! (Q.M.). 5. – Shıraǵım, shıraǵım, niyetiñ oń bolǵay, qulınımnıñ niyetin óziñ qollap-quwatlaǵaysań, – dep anası Yaratqanǵa jalbarınıp, kózleriniñ jasların jumbay-jumbay jumalattı (Q.M.). 6. Háy-háy, mañlayı qara! Sen ne bizlerge ańsat dep tursań ba? (Sh.S.) 7. El jigيتينen birli-yarımın qoshshı etip, qoshshıdan basshı etkende, bunday góne gewishtey dalada qalar ma ediñ, sen! Onda seni átkónshekke sap shayqar edi-aw, há ladan seniñ-á, ladan! (Q.M.) 8. – Usı “Izbasqan” jılqınıñ jawızı! Jas tuqımdı tebedi, tisleydi, qırıp saladı, ataña nálet! – dedi Ótebay (Sh.S.). 9. – Shay iship otırsań-o, Lepes! – dep bolıslıqtan túskeli berli tisine tiymegen, appaq lákkidegi aq qanttan bir túyirin awzına saldı (Q.M.). 10. Soǵan shekem... bir tislem nan joq, esittiñ be, ho-o geshshe! – dedi de atızdan shıqtı (Sh.S.). 11. – Qudayǵa til tiygizbe, ay bádbaq! – Joldas shorshıp tústi (Q.M.). 12. – Teñizdiñ jumısı da ańsat emes, “suw” degen tilsiz jaw, óziñe ıqtıyat bol, qanatım! (Q.M.).

Tapsırma 5.4. Tómendegi qosıq qatarlarınan birgelkili aǵza hám ayrımlanǵan aǵzalardı tabıñ. Kiris hám qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıń mánilerin aytıñ.

Tuwılǵannan anadan, sen janımda joldassań,
Júgim jolda qalmastay, sen bir sadıq qollassań,
Táriypiñe únilsem, hám kekseseń, hám jassań,
Ásirlerden asqan til, tariyx, aspan, dástan til.
Xalqım menen qosılıp uzaq jollar basqan til.

Bir óziñe jám bolǵan, milletimniñ júz-kózi,
Sen arqalı babamniñ, artıq bolǵan bir sózi,
Sol ushın da mudamı, dana, sultan, bek ózi,
Dana tilim, sultan tilim, bek tilim,
Sózim jańlar, dúnya tuńlar, sen arqalı tek tilim.

Qálem tutsam janımda, pármanasań, ilhamsań,
Qáste bolsam, shiyrin sóz, óziñ úmit, málhámseń,
Sen qálbimde barlıǵım, anam kibi tánhamsań,
Janımda dos tapqan til, iynime ton japqan til,
Shiyrin sózge bulaqtay, ersi sózge qaqqan til.

Shopan menen qosılıp, qoy baqqansań shóllerde,
Balıqshıǵa qosılıp, jılım tartqan kóllerde,
Diyqan babam jer súrip, tamaǵın bir hóllerde,
Sen janında turǵansań, birge sáwbet qurǵansań,
Qorqınışlı tús kórse, jaqsılıqqa jorıǵansań,
Sáwbet tilim, saz tilim, sheshenlikke say tilim,
Jáhán bilsin elimdi, kókke qulash jaz tilim.

(R. Otarbaev)

X BÓLIM. TÁBIYAT HÁM INSAN

1-sabaq

Álem hám ekologiya

A) Búgingi kúnde ekologiya menen baylanisli mashqalalar global kóriniske iye bolıp, belgili bir ortalıq ushın jaralğan bir pútin ekosistema joǵalıp baratırǵanı hám buǵan birinshi náwbette, antropogen háreketler sebep bolıp atırǵanlıǵı dúnya xalqın táshwishke salmaqta.

B) Álbette, insaniyat rawajınıń barlıq basqışlarında planetamızdın tábiyiy jer astı baylıqları, haywanat hám ósimlik dúnyası insaniyattın ómirdegi iskerligi ushın zárúr derek bolıp kelgen. Texnika hám texnologiya, sanaat joqarı dárejede rawajlangan XXI ásirde ekologiyanı asırıp-abaylay almaw, tábiyattın pataslanıwına baylanisli mashqalalar bir qala yamasa bir mámleketke emes, al barlıq jer júzine, dúnyanın pútin atmosferasına óziniń keri tásirin tiygizbekte.

S) Haqıyqatında da, insaniyat aldındaǵı eń áhmiyetli wazıypalardan biri – qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw, tábiyatqa aqıl menen qatnas jasaw, flora hám fauna álemin asırıp-abaylaw, global ekologiyalıq kriziske jol qoymaw esaplanadı. Ekologlardın ózi jaqın 50 jılda planetamızda millionlap jıllar dawamında qalıplesken biologiyalıq hár túrliliktiń derlik 50 payızǵa kemeyiwi hám bul ayanışlı aqıbetlerge alıp keliwi haqqında bizdi biykarǵa eskertpegen. Bunı planetamızda insan tárepinen payda qılınǵan shıǵındı muǵdarı tábiyiy payda bolatuǵın muǵdarǵa qaraǵanda 2 mın ese kópligi, súriletuǵın jerlerdiń 40 payızdan artıǵı awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw ushın jaramsız halǵa keltirilgenliginen de ańlawǵa boladı. Taraw qanıgeleriniń aytıwınsha, tábiyatta túrlerdiń rawajlanıwı shınjır sıyaqlı bir-biri menen tıǵız baylanisli bolıp, olar óz ara ulıwmalıq bir pútin ekosistemanı dúzedi. Hátteki, bir giyanıń joǵalıwı da jasıl tábiyattın teńsalmaqlılıǵınıń buzılıwına alıp keliwi múmkin.

D) Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 21-aprelde tastıyqlaǵan “Ekologiya hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw tarawında mámleket basqarıw sistemasın qalıplestiriw haqqında”ǵı pármanında ekologiya, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw, tábiyiy resurslardan aqıl menen paydalanıw hám olardı qayta tiklew menen baylanıslı jumıslardı nátiyjeli ámelge asırıw belgilep berildi. Tábiyatımızdıń teńsiz flora hám faunasın qorǵaw, bunday orınlardı keńeytiw maqsetinde 11-yanvar – “Qorıqxana hám milliy baǵlar kúni” sıpatında belgilenedi.

E) Elimizde ósimliklerdiń 4 yarım mıńǵa jaqın túri ósedı. Omırtqalı haywanlardıń faunası 105 túrdegi sút emiziwshiler, 441 túrdegi quslar, 60 túrdegi jer bawırlawshılar, úsh túrdegi hám suwda hám qurǵalıqta jasawshı janıwarlar hám 76 túrdegi balıqlardı qurasa, omırtqasızlar faunası on bes mıń túrge jetedi. Biytákirar tábiyatımız hám ondaǵı hár túrlilikti tolıq qorǵaw, olardı qayta tiklew hám kóbeytiw ilajları ámelge asırılmaqta. Respublikamızda 8 mámleketlik qorıqxana, 2 milliy tábiyat baǵı, 1 mámleketlik biosfera rezervatı, 13 mámleketlik buyırtıpxana, 3 tábiyiy pitomnik jumıs alıp barmaqta. Bul orınlarda milliy hám xalıqaralıq “Qızıl kitap”qa kirgizilgen 181 túrdegi haywan, 400 túrdegi ósimlik mámleket qorǵawına alınǵan.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 1.1. Berilgen kesteni joqarıda berilgen tekstke tiykarlanǵan halda durıs toltırıń. Kestede berilgen maǵlıwmatlar teksttiń qaysı abzacında ayılǵanın durıs belgileń. 1-soraw sizler ushın úlgige islep berilgen.

1	Insannıń óz jasaw sharayatın jaqsılawǵa baylanıslı bolǵan háreketleri nátiyjesinde tábiyatımız pútinligi joqarı dárejede zıyanlanbaqta.	A
2	Aqıl menen háreket etiw ekologiyalıq apatshılıqtıń aldın aladı.	
3	Haywan hám ósimliklerdiń túrleriniń derlik yarımı joǵalıp ketip baratır.	
4	Jer astı hám jer ústi baylıqları insaniyat turmısınıń rawajı ushın xızmet etedi.	
5	Tábiyatta payda bolıp atırǵan mashqalalar ulıwmaxalıqlıq mashqalaǵa aylanbaqta.	

6	Tábiyyiy payda bolatuǵın shıǵındılar muǵdarı kemeymekte.	
7	Házirgi zamanagóy qurılımlardıń jaratılıwı pútkil jer júziniń hawa qatlamın zıyanlaydı.	
8	Elimizde haywanlardıń túrlerine qaraǵanda ósimliklerdiń túrleri kóbirek.	
9	Qabıllanǵan párman tábiyattı qorǵaw jolında áhmiyetli esaplanadı.	
10	Bir pútin ekosistemaniń joǵalıwı táshwishli halat.	
11	Tábiyattaǵı teńsalmaqlılıqtıń joǵalıwı túrlerdiń joǵalıwınan kelip shıǵadı.	
12	Haywanlardan hám suwda, hám qurǵaqlıqta jasay alatuǵınları eń az túri esaplanadı.	
13	Adamlar sanaatlasqan házirgi ásirde tábiyatımızdı asıray almay atır.	
14	Mámleketimizde haywan hám ósimliklerdi qorǵaw orınları san jaǵınan kóbeymekte.	
15	Mámleketimiz tárepinen tábiyattı qorǵaw boyınsha óz aldına kún belgilep berilgen.	
16	Jaqın yarım ásirde haywan hám ósimliklerdiń túrleriniń kemeyiwı tezlespekte.	
17	Ekologlardıń aytıwına qaraǵanda, tábiyattaǵı kóp túrlilik pútin ekosistemanı qalıplestiredi.	
18	Tábiyatımızdaǵı hártúrlilikti qayta tiklew hám kóbeytiw ushın is-ilajlar islenbekte.	
19	Joǵalıp baratırǵan haywan hám ósimlikler “Qızıl kitap”qa kirgizilgen.	
20	Egiw ushın jaramlı jer kólemi azaymaqta.	

Tapsırma 1.2. Tómendegi atamalarǵa túsinik berin.

- Ekologiya
- Global mashqala
- Ekosistema
- Antropogen háreket
- Jer astı baylıqları
- Atmosfera
- Flora hám fauna
- Ekolog
- Ekologiyalıq krizis
- Biologiyalıq hár túrlilik
- Tábiyat teńsalmaqlılıǵı
- Omırtqalı haywanlar
- Sút emiziwshiler
- Jer bawırlawshılar

Tapsırma 1.3. Tekst tiykarında berilgen sorawlarǵa juwap berıń.

1. Ekologiya menen ekosistema bir túsiniq dep oylaysız ba?
2. Ekologiyalıq mashqalalar tek sol orıńǵa emes, al pútkil dúnya atmosferasına tásir etiwın qalay túsindiresiz?
3. Ne sebep ekologiyalıq krizis XXI ásirde júz bermekte?
4. Biologiyalıq hár túrliliktiń kemeyiwi ne ushın zıyanlı qubılıs esaplanadı?
5. Ne ushın shıǵındı muǵdarı kóbeymekte?
6. Házirgi kúnde egis ushın jaramlı jer kóp pe yamasa jaramsız kóp pe?
7. “Qorıqxana hám milliy baǵlar kúni”niń áhmiyeti qanday?
8. Elimizde ósimlikler túri kóp pe yamasa haywanlar túri kóp pe?
9. Eń az túrdegi janıwarlar qaysılar?
10. Ósimlik hám haywannıń mámleket qorǵawına alınıwı degende neni túsinesiz?

Tapsırma 1.4. Tekstti jaqsılap oqıp, ondaǵı sanlar menen baylanısh berilgen maǵlıwmatlardı este saqlaǵan halda, kitapqa qaramastan aytıp berıń.

50 payız, 2 mıń ese, 40 payızdan artıǵı, 4 yarım mıńǵa jaqın, 105, 441, 60, 3, 76, 8, 2, 1. 13, 3, 181, 400

Tapsırma 1.5. Joqarıdaǵı tekstte gápler ishinde qoyılǵan útir belgisi ne sebep qoyılǵanlıǵın aytıń.

Útir belgisiniń qoyılıw orınları

1. Gáptiń birgelkili aǵzaları intonaciya arqalı baylanısqanda, yamasa dánekerler birgelkili aǵzalardıń hár biri menen qaytalanıp kelgende útir qoyıladı.
2. Gáptiń ayırım-langan aǵzaları páseń, qısqa intonaciya menen ayılǵanda, gáptiń basqa aǵzalarınan útir arqalı ayırım-langıp jazıladı.
3. Gáptiń qaratpa, kiris aǵzaları gáptiń tiykarǵı bóleginen útir arqalı bólinip jazıladı.
4. Biriktiriwshi pauza, sanaw intonaciyası, qarsı qoyıw hám sebep intonaciyaları arqalı baylanısqan dánekersiz dizbekli qospa gáptiń jay gápleriniń arasına útir qoyıladı: *Muzqala buzıldı, muzqalasın qızıl suw bastı (J.A.).*
5. Dizbekli qospa gáptiń jay gápleri biriktiriwshi, qarsılas, sebep, awıspalı hám gezekles dánekerler arqalı baylanısp kelgende de,

aralarına útir qoyladı. Dánekerli dizbekli qospa gáplerde útir da\de dánekerlerinen keyin qoyladı da, basqa dánekerlerden burın qoyladı.

Sol daw sheshiliwge tiyisli boldı da, eki táreptiń pikiri de talqıǵa túspekshi (Ó.A.). Keshirersizler, ya durısli gápińiz joq, ya ońlap jazǵan kitabıńız joq (T.Q.).

6. Baǵınıńqılı qospa gáptiń jay gápleri intonaciya arqalı baylanısıp kelgende de, dánekerli baylanısqanda da jay gáplerdiń arası útir arqalı bólinedi: *Oqıw sonday qızıqlı bolıp, oǵan kursantlar kútá kewilli qatnastı (A.B.).*

Tapsırma 1.6.

Tómendegi tekste sóylewdiń anıqlıǵı ushın sáykes bolǵan birliklerdi durıs tańlap qoyıń.

Pil – (jerde, jer ústinde, qurǵaq jerde, qurǵaqlıqta) jasaytuǵın (kók shóp, ósimlik, shóp, qamis) jeytuǵın haywanlar arasındaqı eń iri haywan. Piller júdá úlken (semizlikke, kóriniske, sıqılǵa) iye, qulaqları úlken, uzın murıńǵa iye, tislari eki tárepke qarap ósken (jaratılıs, haywan, jánlik, kemiriwshi) esaplanadı. Júdá úlken bolıwına qaramay (piller, qurǵaqlıq haywanı, olar, eki tisliler) júdá biyazar. Biraq olardıń ashıwın keltirse, (tas-talqanın shıǵaradı, kisneydi, ayap otırmaydı, barlıǵın kókke ushıradı).

Piller tábiyiy hallarda Afrika hám Aziya (Hindstan) da suwǵa jaqın jerlerde, toǵaylardıń dım qalıń bolmaǵan (qurǵaqlıqlarında, orınlarında, kesilispelerinde, jerlerinde) jasaydı.

Piller toda bolıp júrgen halda jasaydı. Todaǵa eń úlken hám eń kúshli erkek pil (bas boladı, baslıq boladı, basqaradı, basshılıq etedi). Olar (aǵashlardıń, tereklerdiń, shópplerdiń, otlardıń) japıraqları, miywesi, endi ósip kiyatırǵan bórtikleri hám basqa da zatlar menen azıqlanadı.

Pillerdiń buwazlıq waqtı 2 jıl dawam etedi hám (jalǵız, jekke, japadan jalǵız, bir dana) bala tuwadı. Olar ádette, 70-80 jıl (ómir súredi, ómir keshiredi, jasaydı).

Piller eki túrge: Aziya pili hám Afrika piline bólinedi. Aziya piliniń (uzınlıǵı, biyikligi, bálentligi, boyı) 3 metr, awırılıǵı 5 tonnaǵa shekem barsa, Afrika pilleriniń (uzınlıǵı, biyikligi, bálentligi, boyı) 4 metr, awırılıǵı bolsa 7 tonnaǵa shekem baradı. Eki tárepinen shıǵıp turatuǵın tisleriniń ózi 2,5 metrge shekem bolıwı múmkin.

(Jas bilimliler enciklopediyası)

Tapsırma 1.7.

«Meniń ómirim hám ekologiyalıq global mashqalalar» degen temada dóretiwshilik tekst jazıń. Tekste gáplerge irkilis belgilerin durıs qoyıń.

2-sabaq

Insan tábiyatqa qanday tásir kórsete aladı? Insannıń payda bolıwı haywanat dúnyası yamasa ósimlikler dúnyası ushın qáwip tuwdırǵan dep oylaysız ba? Bul sorawlarımızǵa tómendegi tekst tiykarında juwap alsaq boladı.

Jer júzinde házirgi waqıtta 670 mın (sonnan 500 mını gúlli ósimlikler) ósimlikler hám 1,5 million haywan túrleri bar. Olardıń 93 payızı qurǵaqlıqta hám 7 payızı suwda jasaydı. Túrlerdiń payda bolıwı hám joǵalıp ketiw sebebi evolyuciyalıq rawajlanıw bolıp, jerde geologiyalıq jaǵdaydıń ózgeriwine de baylanıslı boladı. Biraq adamnıń payda bolıwı nátiyjesinde bul tábiyiy process buzıla basladı. Haywan hám ósimliklerdiń antropogen (adam iskerligi) tásirleri nátiyjesinde joǵalıp ketiw jaǵdayları kóbeye basladı. Adamzat tárepinen jańa jerlerdiń, arallardıń hám kontinentlerdiń ózlestiriliwi nátiyjesinde barlıq planeta masshtabında fauna hám floranıń hár túrliligi bargan sayın azayıp baratırǵanlıǵı anıqlanbaqta.

Tapsırma 2.1.

1. Bul tekst teksttiń qaysı túrine kiredi?
2. Bul abzactaǵı jay gápplerdi baylanıstırıp qospa gáppler dúziń. Olarda irkilis belgilerinen durıs paydalanıń.

Túrlerdiń qırılıwı áyyemgi dáwirlerden-aq baslanǵan hám ańshılar tárepinen mamontlar, qalıń júnli karkidonlar, gigant suwınlar, úńgir arısları hám ayıwları qırıp joq etilgen. Házirgi biz jasap turǵan dáwirde túrlerdiń joǵalıp ketiwi júdá tezlik penen dawam etpekte. 1600-jıldan 1875-jılǵa shekem sút emiziwshilerdiń 63 túri, quslardıń 74 túri joq bolıp ketken. Keyingi jıllarda hár jılı birden onǵa shekem haywan túrleri hám bir ósimlik túri joǵalıp barmaqta. Házirgi waqıtta omırtqalı haywanlardıń 600 ge jaqın túri, al ósimliklerdiń júdá kóp túri joǵalıp ketiw qáwpi astında turıptı.

Tapsırma 2.2.

1. Bul abzactaǵı birinshi gáptiń tolıqlawısh aǵzasın baslawısh sıpatında paydalanıp onı qayta jazıń. Irkilis belgilerin durıs paydalanıń.
2. Ekinshi gáptegi tirkewishli ataw sepligindegi sózdi seplik qosımtalı sózge almasırtıp paydalanıń. Irkilis belgilerinde ózgeris bola ma?
3. Úshinshi gáptegi iyelik sepligin qaysı seplik qosımtası menen almasırtıwǵa boladı?
4. Tórtinshi gáptegi feyil feyildiń funktsional formalarınan qaysı biri arqalı bildirilgen?
5. Eń sońǵı gáptegi dáneker nelerdi bir-biri menen baylanıstırǵan?

Ósimlik hám haywan túrleriniń kem-kemnen joǵalıp barıw qáwpi mámleketlerde dúnya júzilik kólemde tiyisli ilajlardı islep shıǵıw hám ámelge asırıw zárúrligin keltirip shıǵardı.

1948-jılda tábiyattı hám tábiyiy resurslardı qorǵaw Xalıqaralıq awqamı dúzildi. Bul shólkem flora hám faunanı qorǵawǵa baǵdarlangan barlıq jumislardı birlestiredi. Bul Xalıqaralıq birlespe 1973-jılda “qara dizim” di basıp shıǵardı, onda pútkilley joǵalıp ketken haywanat túrleriniń dizimi keltirilgen.

(B.Amanov)

Tapsırma 2.3.

- 1. Ne ushın ósimlik hám haywan túrleriniń joǵalıp barıwınıń aldın alıw ushın xalıqaralıq kólemde háreketler islenedi?**
- 2. “Qara dizim” sózi ne ushın tırnaqshaǵa alınǵan?**
- 3. Bul abzactı óz sózińiz benen qayta aytıp berıń.**

Álbette, ósimlik hám haywanlardıń joǵalıw dárejesi jıldan-jılǵa kóterilip baratırǵan bolsa da, onıń aldın alıw hám olardıń ornın basa alatuǵın ilimiy jańalıqlar da ilimpazlar tárepinen keń kólemde ámelge asırılmaqta. Máselen, házirgi ekologiyalıq qáwip astındaǵı ayaqlarda ıssılıqtıń kem-kemnen global dárejege kóteriliwi aqıbetinde hám texnologiyalıq shıǵındılar tásirinde pal hárreleri kemeyip ketpekte. Dúnya alımları bul qubılıstıń da sheshimin tabıwǵa háreket etpekte...

Dron-pal hárreler

Yaponiyada kishi kvadrokopter jaratıldı. Ol gúllerge zıyan jetkermesten qona alıwı múmkin. Dron shańdı ósimlikten ósimlikke alıp ótedi hám bul jumıstı tiri pal hárreler menen birdey atqara aladı.

Shańlandırıwshı jánlıklar – birinshi nábette pal hárreler járdemine – kóplegen gúlli ósimlikler, á sirese, awıl xojalıǵı eginleri mıtáj. Biraq búgingi kúnde pal hárreler óz basınan awır kúnlerdi ótkermekte. Olardıń sanı keskin kemeyip barmaqta, bul bolsa shańlandırıw menen baylanıslı mashqalalardı keltirip shıǵaradı.

Yaponiyanıń AIST ilimiy-texnologiyalıq institutındaǵı Eidziro

Miyako basshılıǵındaǵı izertlewshiler bul jumıstı robotlar járdeminde ámelge asırıwdı rejelestirgen.

Alımlar laboratoriyalıq izertlewler dawamında dron járdeminde birneshe ósimliklerdi shańlandırıwǵa erisken. 15 gramm awırılıqqa iye bolǵan úskene gúlde onıń názik bóleklerine zıyan keltirmegen halda jumıs islegen.

Alımlar bunday jasalma shańlandırıwshınıń avtonomlıq dárejesin asırıw boyınsha jumislardı dawam ettirmekte.

(“XXI ásir texnologiyaları”)

Kóp noqat hám onıń qoyılıw orınları

1. Ayılajaq pikir tolıq tamamlanbaǵanda, gáptiń aqırına kóp noqat qoyıladı. Bul jaǵdayda gáptiń ayılıw maqsetine qaray kóp noqattıń qoyılıwı úsh túrli bolıp keledi:

a) eger gáp xabar intonaciyası menen ayılısa, tek kóp noqattıń ózi;
b) soraw intonaciyası menen ayılısa, soraw hám kóp noqat (?...);
d) úndew intonaciyası menen ayılısa, úndew belgisi hám kóp noqat (!...) qoyıladı: *Serjanovqa bul awır túyildi de, bárin eslemewge tırıstı... (T.Q.) Bunday jaǵdayda ol ne aytıwı múmkin?... (T.Q.) Sizlerge de húkimet aylıq tólep qoyıptı aw!... (K.A.)*

2. Dawamı kóp ayılajaq oy-pikirdi dawamlay bermey, qısqartıp beriw zárúr bolǵanda, sol qısqartılǵan orında kóp noqat qoyıladı: *Mámleketke paxta tapsırıw kerek, salı tapsırıw kerek, gósh tapsırıw kerek, sút tapsırıw kerek... (A.S.)*

3. Kóp noqat teksttiń baslanıw aldınan qoyıladı. Bunday jaǵdayda aldınǵı tekstten úzilgen pikirdiń dawam etkenligin bildiredi:

...Serjanov Mamutovtıń úyine kelgen usı demlerde Dáwletov Xudaybergen ǵarrınıń úyinde otıratuǵın edi (T.Q.).

4. Kóp noqat gazeta maqalalarındaǵı temalardıń túsirilip qaldırılǵan sózleriniń ornına qoyıladı: *Keler kúnnen úmit kóp... (gazetadan)*

Gazetadaǵı tekste berilgen temaniń qısqartılǵan ornı teksttiń mazmunınan ańlasıladı.

Tapsırma 2.4. Kóp noqat qoyılǵan gáplerdi kórkem shıǵarmalardan topla, olardıń ne sebep qoyılǵanlıǵın aytıp beriń.

Qos noqat hám onıń qoyılıw orınları

1. Birgelkili aǵzalı gáplerdiń quramında hám ulıwmalastırıwshı, hám ayqınlanıwshı aǵza mánisinde kelgen sóz birgelkili aǵzadan burın kelse, sol sózden keyin qos noqat qoyıladı: *Barlıq shikarǵa shıǵatuǵın saray ámeldarlardı: taza úyretiwshı, qarshıǵa qálpeleri, sadaqshılar – barlıǵı tayar ekenligin shikar wáziri aytıp keldi (O.B.).*

2. Ulıwmalıq mánide kelgen ayqınlanıwshı aǵza ayırımnanǵan aǵza arqalı daralap túsindirilip kelgende, ayqınlanıwshı aǵzadan keyin qos noqat qoyıladı: *Qural-saymanlardan: gúnde, mala, moyıntırıq, shıǵır, arba jetispeydi (A.B.).*

3. Tuwra gáptiń aldında keletuǵın avtor gápinen keyin qos noqat qoyıladı: Ullı babamız Muhammed ál-Xorezmıy bir kitabında mınaday dep jazadı: *“Bilip qoyıń, dáryanıń kózine jas kelse, onıń basına uwayım, qayǵı túskeni boladı” (P.Sh.).*

4. Túsindirmeli dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń dáslepki sońǵı jay gáp arqalı túsindiriliip kelgende, dáslepki gápten keyin qos noqat qoyıladı: *Ótebaydıń qáteligi mınada edi: onıń oyınsha suw bar jerdiń bárinde balıq bar (Ó.A.).*

5. Ilimiy jumıs yamasa sabaqlıqlardaǵı teoriyalıq anıqlamalardı dálillew ushın qollanılgan **mısalı, mäselen** sózlerinen keyin qos noqat qoyıladı: *Baslawısh ta, bayanlawısh ta atlıqtan bolsa, aralarına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: Ashıw – araz, aqıl – dos (naqıl).*

Tapsırma 2.5. Tómendegi tekstten irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aytıp beriń.

... Aradan eki jıl ótti... Kóp-kóp shınıǵıwlar isledim, hazarlanıwıma qaramastan, mayıp bolǵan shep qolımdı islettım. Eki qolım birdey isleytuǵın boldı. Soń saw bolıp elge qayttım. Joqarǵı oqıw ornın pitkerdim. Mektepke muǵallım boldım. Geyde-geyde júregimde qaspaq bolıp qatıp qalǵan ol waqıyanı esleymen de, ózime sawal beremen – men nege Neylanı ayıplayman? Onıń menen muhabbat haqqında áńgime bolǵan emes-ǵo...! Qanday qız on eki múshesi aman jigit aldında iyilip turǵanda mendey mayıptı... qáley me?... Qansha nadan bolǵanman...

Mektepte jaqsı muǵallım boldım, xalıqqa tanıldım. Men haqqında jurnalistler gazetalarda jazdı. Oylamaǵanda, bir kúni óz oqıwshılarım menen mekteptiń aldında tursam, Neyla maǵan tuwrı názerlep kiyatır... Hayran qaldım. Jas waqtındaǵıday kiyingen. Tup-tuwrı aldım kelip:

– Haw, Jiyeńbay! Qanday sulıwlanıp ózgergenseń, boyıń da biyik. Klasımızdaǵı eń kishkene qara bala ediń... Seniń súwretińdi gazetada kórip, quwandım. Fronttan kelgenińde maǵan nege tuwrı kelmediń? – dedi.

Men túsınbegendey úndemedim. Ol kóp sóyledi...

– Saǵan frontqa kóp-kóp xat jazdım. Xatlarıma waqtında juwap qaytarıp turdıń. Hayranman... – dedi de tınıp qaldı.

... Men úndemewim menen úlken terektiń sayasındaǵı otırǵıshqa baǵdarladım, otırdıq. Sóylemedim, qoyın qaltamnan onıń izimnen jiberген sulıw shegilgen qol oramalıń alıp kórsettım hám tuwrı ózine barǵanımdı, kórgenlerimdi birim-birim mayın tamızıp aytım. Ol inanbadı...

– Sol soldat sen be ediń? Seniń sonsha ósip, ózgerip ketkenińdi sirá bilmedim ǵoy. Betińdegi sheshek daǵal da joq. Men Jiyeńbayman, dep nege aytpadıń, – dep jılap ókindi... ózin tıya almadı. Tap usı waqıtta meniń súygen Juldızım aldımızdan áste óte berdi. Biraq bizlerge ol burılıp ta qaramadı. Neyla ol qızdı kórip:

– Mına qız qanday kórkem, sımbatlı, – dep, qız mekteptiń qapısınan kirip ketkenshe izinen qaradı.

– Jiyeńbay, házir bir ózim jasayman, heshkimim joq, – dedi.

– Bul meniń súygen qızım! – dep ornımnan turıp kettim.

Qol oramal ózinde qaldı.

(G.Esemuratova)

3-sabaq

«Qizil kitap» qawip-qater belgisi. Bul kitapta az sanli hám joǵalıp baratırǵan ósimlik hám haywanlardıń túrleri haqqında maǵlıwmatlar beriledi.

Ózbekstanda ósimlik hám haywan túrleri sanı 27000 nan artıq, olardan haywan túrleri 15000 nan artıq, ósimlikler, zamarrıqlar hám suw otları bolsa 11000 átirapında. Ózbekstan Respublikası aymaǵında házirgi kúnde 4500 ge jaqın gúlli ósimlik túrleri bar.

Ózbekstan florasınıń joǵalıp ketiw qawpi astında turǵan 163 túr ósimligi «Qizil kitap»tıń 1984-jılǵı baspasına kirgizilgen, jańa «Qizil kitap»ta bolsa (1998) kirgizilgen ósimlik túrleriniń sanı 301 ge jetti.

Tapsırma 3.1.

1. «Qizil kitap» ne sebep jazılǵan dep oylaysız?
2. Siz «Qizil kitap»qa kirgizilgen qaysı haywan yamasa ósimlik túri haqqında maǵlıwmatqa iyesiz?
3. Bul túr haqqındaǵı pikirlerińizdi eki qospa gáp penen berip, irkilis belgilerin durıs qoyıń.

Ózbekstan faunasında omırtqasız haywanlardıń 677 túri (sút emiziwshiler – 108, quslar – 432, jer bawırlawshılar – 58, amfibiya – 2 hám balıqlar – 77) bar, al omırtqalı haywan túrleri 15 mıńnan aslamdı quraydı.

Ózbekstannıń birinshi «Qizil kitabı» 1984-jılǵı baspadan shıǵarıldı hám oǵan omırtqalı haywanlardıń 63 túri kirgizilgen edi.

Keyingi «Qizil kitap»ta (2003) sút emiziwshilerdiń 23 túri, quslardıń 48 túri, jer bawırlawshılardıń 16 túri, balıqlardıń 17 túri, saqıynalı qurtlardıń 3 túri, molyuskalardıń 14 túri hám buwın ayaqlılardıń 61 túri kirgizilgen.

Tapsırma 3.2.

1. Bul abzactaǵı birinshi gáptegi sintaksislik birlikler ne sebep qawısqa alınǵan?
2. Bul sintaksislik birlikler arasına ne sebep sıziqsha qoyılǵan?
3. Ekinshi gáptegi qospa gáptiń jay gápleriniń arasına ne sebep útir qoyılmaǵan?
4. Eń sońǵı gápte birgelkili aǵzanıń qaysı túri berilgen?

Sonı da ayırıqsha atap ótiw kerek, «Qizil kitap»qa kirgizilgen ósimlikler hám haywanlar dizimi jıldan-jılǵa artıp barmaqta. Ózbekstan Respublikası «Qizil kitabı»na ósimlik hám haywan túri, tuqımlaslar toparı álipbe tártibinde dizimge alınǵan hám hár bir ósimlik kórgizbeli túrde súwretleri menen berilgen. Bul óz nábwetinde

tabilmaytuğın az sanlı hám joğalıp baratırğan ósimlik hám haywan túrleri haqqında keń jámiyetshiliktiń anıq maǵlıwmatqa iye bolıwına járdem beredi.

«Qızıl kitap» qorǵawdı kúsheytıw, qorıqxana hám buyırtpa ayaqların keńeytiw, jabayı ósimlikler menen sawda-satıqtı tártipke salıw, licenziyalar sistemasın engiziw sıyaqlı bir qatar áhmiyetli ilajlardı kún tártibine qoyadı. Ulıwma, bul kitap barlıq ósimlik hám haywanlardı qorǵawda Nızamǵa tiykarlangan hújjet bolıp esaplanadı.

Kitapqa kirgizilgen ósimlik túrleri 4 kategoriyaǵa bólingen:

«0» – ósimlik túrleri joq bolıp ketken yamasa joq bolıw qáwpi jaqınlap turǵan ósimlikler.

«1» – ósimlikler túrleri bolsa, joğalıp baratırğan túrler. Buǵan joğalıp ketiw qáwpi bar, saqlap qalıw ushın arnawlı qorǵawdı talap etetuğın ósimlik túrleri kirgizilgen.

«2» – kem ushıraytuğın túrler. Bul toparǵa belgili kishi ayaqlarda ózine tán sharayatlarda saqlanıp qalǵan, tez joğalıp ketiwi múmkin bolǵan hám olardıń saqlanıwın támiyinlew ushın qatań qadaǵalawdı talap etiwshi túrler kiredi.

«3» – ósimlik túrleri – azayıp baratırǵan ósimlikler. Bul toparǵa kirgizilgen ósimlik túrleri belgili waqıt ishinde sanı hám tarqalıw maydanları tábiyy sebeplerge yamasa antropogen faktorları tási astında qısqarıp baratırǵan túrler kiredi.

Respublikamızda ósimlikler hám haywanlar dúnyasın asırıp-abaylaw ushın 1997-jıl 26-dekabrde Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen «Ósimlik dúnyasın qorǵaw hám onnan racional paydalanıw haqqında» hám «Haywanlar dúnyasın qorǵaw hám onnan racional paydalanıw haqqında» Nızamları qabıl etildi.

Tábiyy kóp túrlilikti, gózzallıqtı saqlaw dáslep onı tereń biliwden baslanadı. Sonday eken, respublikamızda Ózbekstan Respublikası «Qızıl kitabı»na kirgizilgen ósimlik hám haywan túrleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar menen tanısıw tábiyattı súyiwshi hárbir insandı qızıqtırıwı sózsiz.

(B. Amanov)

Tapsırma 3.3.

1. Qızıl kitaptıń sózlikler menen qanday uqsaslıqları hám ózgeshelikleri bar eken?
2. “0”, “1”, “2”, “3” sıyaqlı kategoriyalar nelerdi bildiredi eken?
3. Bul tekstke shaqırıq mazmunındaǵı qanday gáp penen juwmaq jasaǵan bolar edińiz? Bul gápke irkilis belgisiniń qaysı birin qoyasız?

Tapsırma 3.4. Sızıqsha hám onıń qoyılıw orınların úyrenip, ózlerińiz usı qaǵıydalardı bassılıqqa alǵan halda hárbirine mısallar keltiriń.

Sızıqsha hám onıń qoyılıw orınları

1. Baslawısh hám atawısh bayanlawısh arasına qoyıladı: *Perzent – ómir gúli (A.D.). Araldı saqlap qalıw – bul hámmeniń isi (“E.Q.”).*
2. Birgelkili aǵzalardan keyin kelgen ulıwmalastırılıwıshı sózdıń aldınan sızıqsha qoyıladı: *Sabirov, Tilewmuratov, Máteke – úshewi gúrrińlesip otır.*
3. Ayırılmaǵan aǵza ayqınlanıwıshı aǵzanıń mánisin anıqlap, ayqınlap kelgende, ayqınlawısh ayqınlanıwıshıdan sızıqsha arqalı bólinip jazıladı: *Ol kúnshıǵısqa – Buxara sháhárine qaray jıhstı (T.Q.).*
4. Dizbekli qospa gáptiń dáslepki jay gápindegi tiykarǵı dıqqatqa alınǵan sózi keyingi jay gápi arqalı túsindiriliw kelgende qoyıladı: *Kún tártibinde bir másele tur – bul respublikanıń suw nızamınıń tiykarǵı joybarı (“E.Q.”).*
5. Sebepl-nátiyje dizbekli qospa gáptiń nátiyje bildiriwshi gápi burın, al sebepl mánili jay gápi soń kelgende, olar arasına sızıqsha qoyıladı: *Olar qorǵannan dalaǵa shıǵıwǵa erise almadı – dushpan óziniń qorǵanıw halqasın biriktirip qoyǵan edi (S.S.).*
6. Dialoglarda hárbir adamnıń gápinıń aldınan, tuwra gáp hám avtor gáplerdiń aralıǵına sızıqsha qoyıladı.
7. Belgili bir keńislik, waqıtlıq, sanlıq aralıqtı bildiretuǵın sózlerdiń arasına sızıqsha qoyıladı: *Qońırat – Beynew temir jolı. Aprel – may ayları. V – IX klaslar hám t.b.*

Tapsırma 3.5. Tóمندegi úzindidegi gáplerde sızıqshanıń qoyılıw sebeplerin aytıń.

Tárbiyashımınıń keńesi mağan maqul tústi. Arxivten jeke hújjetimdi aldırdım. Tanıstım.

1942-jıldıń iyuninde Orta Aziyalı bir soldat meni Arqa Kavkazdağı “S” awılına jaqın ornalasqan bir sanchastqa ákelip tapsırıptı. Soldattıń sırtqı kórinisi iri gewdeli, iyinli, qara murtlı, biraq russhanı dım az biledi dep jazıptı. Qabıllawshı soldat penen bolğan gúrrińdi sol turısına jazıptı.

- Qızdıń atın qalay ataymız?
- Meniń qızım Gúlzar, jaz Gúlzar, atı Gúlzar, – depti soldat.
- Al siz kimsiz? – depti qabıllawshı.
- Men kimmen? Men – qaraqalpaq, men soldat qaraqalpaq, – depti ol.

Soldattıń russhanı jaqsı bilmeytuǵını ushın ba, qalğan jaǵında soraw-juwapsız qabıllawshı ózi toltırıp, atı degen jerge “Gúlzar”, familiyası degen jerge “Qaraqalpaqova” dep jazıptı. Milleti degen jerge “rus” depti.

Bunnan keyin kóp oylandım... Óz familiyasın az kórip, milletiniń atın bergen qaraqalpaq soldatın izleymen. Meni bir milletke qız qılğan bul adamǵa raxmet az, “aǵa” deymen, “aǵa” – “Qaraqalpaqov” – bul sózler meni ilhamlandıradı, sebebi meni dúnyaǵa ekinshi ret ákelip ómir baǵısh etken sózler edi bular.

(T. Qayıpbergenov)

Noqatlı útir hám onıń qoyılıw orınları

1. Dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler mánilik jaqtan óz ara tıǵız baylanıslı bolmay, hár túrli bolıp baylanıssa, birinshi jay gápten keyin noqatlı útir qoyıladı: *Adamlardıń keypi jaqsı; biziń elimiz belgilengen maqsetke qaray bekkem, isenimli adım menen baratır (“E.Q.”).*

2. Aralas qospa gáptiń sońǵı eki jay gápi baǵınıw jolı menen baylanısıp kelse, dáslepki jay gápten keyin noqatlı útir qoyıladı: *Qan tókpey jeńis joq; eger Qudaybergen hákim Shomanaydı satpaqshı bolsa, er júrekli qaraqalpaqlar shıǵıńlar búgin maydanǵa (J.S.).*

3. Sanlar yamasa háripler arqalı sanap kórsetilgen gáptiń bóleklerinen keyin noqatlı útir qoyıladı: *Gáptiń birgelkili aǵzalarınıń intonaciyası mánisine qaray tóمندegi túrlerge bólinedi:*

- 1) sanaw intonaciyası;
- 2) qarsılas intonaciya;
3. sebep intonaciyası. (ilimiy miynetten).

Tapsırma 3.6.

Tóمندegi tekstte qoyılğan irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

4-sabaq

Gúz aylarında tógilgen hám atızlarda orıwsız qalğan japıraqlardı jağıw halatları tez-tez ushıraydı. Álbette, bir qarağanda bul usıl qolayday: barlıgın toplaymız da jağamız. Olar menen birge hár túrli shıǵındılar, plastik ıdıslar, polietilen qaltashalar, imaratlardıń remontınan shıqqan túrli plastmassa qaldıqları, teplica plyonkaları, ruberoidlardı da jağıwımız sır emes. Bir tonna shıǵındı órtelgende, atmosferaǵa 5000 m³ tan zıyat gaz sıyaqlı shıǵındılar ajırılıp shıǵadı. Olardıń quramında záhárli elementler (máselen, dioksinler) kóp boladı.

Qalalarda, awıllıq orınlarda parıqlı túrde, shıǵındılardı jağıw halatları anagúrlım kemeygen. Bunıń sebebi, shıǵındılardan ekilemshi shiyki zat sıpatında paydalanıw jolǵa qoyıldı. Payda bolğan shıǵındılar abadanlastırıw xızmeti xızmetkerleri tárepinen arnawlı texnikalar járdeminde belgilengen orınlarǵa tasılmaqta.

Dúkánnan qanday da bir ónim satıp alsańız, satıwshı dárrıw onı polietilen qaltashasına orap beredi. Mine, usı polietilen qaltashalar polivinilxlorid elementinen tayarlanadı. Ol qurılıs materialları, túrli túrdegi mebeller, ıdıs-tabaqlar, balalar oynashıqların islep shıǵarıwda keń qollanıladı. Bul element qosıp tayarlanılğan ónimlerdiń janıwı, hátte, qızıwı nátiyjesinde tek ǵana iyis gazi hám tütünler emes, al zıyanlı gazler, atap aytqanda, qáwıpli ximiyalıq element esaplanğan dioksinlerdi payda etedi.

Dioksinlerdiń qáwıpli ózgesheliklerinen biri, olar kletka dárejesinde tásir kórsetedi. Ol kóplegen jánlikler hám ósimliklerdi nabıt qıladı. Bunday elemenlerdiń qáwıpli tásiiri birneshe on jıllar dawamında saqlanıp turadı, eń qızıǵı bul túrdegi záhárli elementler ximiyalıq hám biologiyalıq jaqtan maydalanıp ketpeydi.

Dúnya xalqı jıl dawamında 4 trln danaǵa jaqın polietilen qaltashadan paydalanadı eken. Polietilen hám plastik shıǵındılardıń qorshağan átirapqa shıǵarıp taslanıwı aqıbetinde hár jılı 1 mln qus, 100 mıń teńiz sút emiziwshileri hám balıqlar qırılıp ketpekte. Dúnya okeanına hár jılı 6 mln 300 mıń tonna shıǵındı taslanadı, sonıń tiykarǵı bólegin plastik hám polietilen ónimleri quraydı. Olar tábiyiy sharayatta derlik bir ásir saqlanadı.

Qorshağan ortalıqtı qaltashalar menen pataslamaw maqsetinde 40 tan artıq mámlekette polietilen qaltashalar islep shıǵarıw hám satıw shegaralanğan yamasa qadağan etilgen. Máselen, marokashlılar bir jıldı 26 mlrd dana polietilen qaltashadan paydalanar eken. Házirgi waqıtta

Marokash dúnyada polietilen qaltashalardan paydalanıw boyınsha AQShtan keyingi orında turadı. Biraq jaqında Marokash húkimeti polietilen qaltashalardı pútkilley qadağan etiw haqqında jańa qarar qabıl etti. Oğan bola, import ónimlerdi islep shıǵarıwshılar menen kelisilgen halda polietilen qaltashaların mámleket ishinde tarqatıw qadağan etip qoyıldı.

Daniyada 1994-jıldan baslap sawda orınlarında polietilen qaltashadan paydalanǵanı ushın salıq tólegen, onnan paydalanǵanlarǵa qosımsha tólem járiyalanǵan. Bunnan soń polietilen qaltashalardan paydalanıw 90 payızǵa kemeygen. Irlandiyada qaltashalar bahasınıń asırılıwı olardan paydalanıwdıń muǵdarın 94 payızǵa kemeytken.

Házirgi waqıtta sanaatı rawajlanǵan mámleketlerde sutkasına 600-700 tonna shıǵındılardı órtewshi zavodlar qurılmaqta. Bunday zavodlardı xalqı ornasqan orınlardan 300-500 m uzaqlıqta qurıwǵa boladı, sebebi olardıń oshaǵındaǵı shıǵındılar 1000-13000 gradus átirapında janadı hám shıǵındılar bunday joqarı temperaturada janganda tútin shıqpaydı, kúli bolsa shańdı uslawshı qurılımları járdeminde uslap qalınadı. Payda bolǵan ıssılıqtan kárxanalarda, sonday-aq, elektr energiyası alıwda paydalanıladı.

(A.Hamdamov, D.Igamberdiyeva, F.Valiyeva)

Tapsırma 4.1.

1. Ápiwayı polietilen qaltashalardı paydalanıw qanday unamsız aqıbetlerge alıp keledi eken?
2. Polietilen qaltashalar paydalanılıwınıń aldın alıw ushın ne qılıw kerek dep oylaysız?
3. Shıǵındını qayta islew boyınsha qanday zavodlardı bilesiz?
4. Qaysı shıǵındı túrleri qayta isleniwi múmkin?

Tapsırma 4.2. Joqarıdaǵı teksttegi qoyılǵan irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aytıń.

Tapsırma 4.3. Qawıs hám onıń qoyılıw orınların úyrenip, ózlerińiz usı qaǵıydalardı basshılıqqa alǵan halda hárbirine mısallar keltiriń.

Qawıs hám onıń qoyılıw orınları

1. Tiykargı gáptegi ózinen burıńǵı sóz yamasa ulıwma gáptiń mazmunına túsiniq berip, páseń dawıs penen ayılǵan kiritpe gáppler qawısqa alınıp jazıladı: *Hayalınıń aytqanların tıńlap otırǵan Boranlı Edige (Urıstan qaytqannan beri usı boranlı razıyedeinde jumıs islep oǵan usınday laqap bergen edi.), gúrektey ap-awır qolların dizeleriniń ústine qoyıp, tunjırap qaldı (Sh.A.).*

2. Tiykargı gáptegi ózinen burıngı sózge túsınık beriw, ekinshi atamasın yamasa awdarmasın beriw jolı menen keltirilgen kiritpe sóz yamasa sóz dizbekleri qawısqa alınadı: Ay menen Venerada (Sholpan) suwdıń joq ekenligi ilimge belgili bolsa da, sırttan qaraǵanda shólistanday bolıp kóringeni menen, biraq Ikstiń ishki – tómengi qatlamında suwdıń bar bolıwı edi (Sh.A.).

3. Cıtata yaki úzindi, mısallardıń kimniń shıǵarmasınan alınǵanlıǵın kórsetiw ushın avtorı qawısqa alınadı: Aqlı kámil, ilimi zor,

Bilimli el bolmaydı qor (Berdaq).

4. Sonday-aq, gazeta hám jurnallargá jiberilgen úzindilerdiń keyni bar bolsa, **dawamı bar, dawamı kelesi sanda, dawamı 3-bette hám t.b.** sózler qawısqa alınadı.

Tapsırma 4.4. Tómendegi úzindidegi gáplerde tırnaqshanıń qoyılıw sebeplerin aytıń.

Teńizde júzip baratırǵan kemedegi kishkene shegelerdiń biri ózin kereksiz hám áhmiyetsiz dep oylap, qıynala baslaptı. Soń ornınan qoparılıp, kemeni tárk etiwge qarar etipti. Onıń halatınan basqa shegeler de tásirlenipti. Belgili bir waqıttan keyin barlıq shegeler “zeriktik, ishimiz pisti” dewge túsipti.

Bul gáp kemeniń temir qabırǵalarına shekem barıp jetipti. Bunıń aqıbetin ańlay alǵan qabırǵalar: “– Iltimas, bunday islemeń. Deneńizge qarap, wazıypańızdı kishi dep oylamań”, – depti. Keyin kemeniń úlken bólekleri másláhátlesip, eń dáslepki shikayat etken shegege xat jollaptı. Juwmaǵında, shege áhmiyetli wazıypanı atqarıp júrgenligine túsiniپ, ornında qalıwǵa qarar etipti.

Juwmaqlap aytqanda, bul dúnyada heshqashan kereksiz nárse, kereksiz ilim yamasa óner bolmaydı. Hátte, ashıwımızdı keltiretuǵın shıbınnıń da óz wazıypası bar. Solay etip, shegeler sebepli keme bóleklerge ajıralıp, suwǵa batıp ketiwden saqlanıپ qalıptı.

(tımsal)

Tapsırma 4.5. Qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáppler ishinde qaysı irkilis belgisi túsirilgenin anıqlań hám durıs sáykeslestiriń. Birinshisi úllep ushın islep berilgen.

Tırnaqsha hám onıń qoyılıw orınları

1. Cıtata, tiykarınan, tırnaqshaǵa alınıp jazıladı: M.Nurmuxam-medov: “Berdaq demokrat shayır sıpatında óz dáwiriniń waqıyaları menen jámiyetlik qatnasın aldınǵı kózqarastan bahaladı,” – dep biykar aytpaǵan.

2. Eger birewdiń miynetinen ya shıǵarmasınan úzindi keltirilip, sol úzindi alınǵan shıǵarmanıń atı kórsetilse, shıǵarmanıń atı tırnaqshaǵa alınadı.

3. Kórkem shıǵarma, gazeta-jurnal, kinofilm t.b. menshikli atlar tırnaqshaǵa alınıp jazıladı.

4. Kárxana, zavod, fabrika, miymanxana, kóshe t.b. atamaları tekst ishinde tırnaqshaǵa alınadı.

5. Orden, medal atları tırnaqshaǵa alınıp jazıladı.

6. Mashina, kombayn, samolyot, televizor t.b. zatlardıń markasın bildiretuǵın atamalar tırnaqshaǵa alınadı.

7. Mısqıllaw mánisindegi sózler tırnaqshaǵa alınadı:

Ashıq minez, kishi peyil,
Tek “kishilew” xızmet ornı (T.J.).

1	Urıs esap emes ámirzadam urıstıń nátiyjesi esap	A	eki jerde útir
2	Mırza ádewir qarın baylaǵan semiz adam edi attan áste tústi.	B	úsh útir
3	Baylıq degen ózimniń túsinigimde bılay ózińe kerekli kúndelikli jumsaytuǵın mülkiń jetkilikli bolsa iship-jewge mútáj bolmasań áne sol úlken baylıq	C	bir útir, bir qos noqat
4	Men sonı túsindim bul ózi ózin meńgerip úkelerine bassılıq etip xojalıqtı basqarıp kete almaydı.	D	bir jerde útir
5	Balam bul sonday kásip qaysı halatta da seni qıynshılıqtan qutqaradı.	E	bir qos noqat, eki útir
6	Ol ata tegi belgisiz qul al men tóre tuqımı.	F	úsh jerde útir
7	Pútkil úydegi adamlar ayıpladı hátte Esnazar qusbegi de ayırıqsha meni tek ǵana meni ayıplı sanadı.	G	tórt jerde útir
8	Joq ol jılamadı túnerdi bozardı soń ózi qara chemodanına burınǵısınday etip salıp tasladı...	H	eki sızıqsha, bir útir

XI BÓLIM. BEKKEMLEW HÁM TÁKIRARLAW

1-sabaq

Tapsırma 1.1. Túsinip oqıń. “Kishkene shahzada” shıǵarmasınan alınǵan úzindi tiykarında tapsırmalardı orınlań.

Besinshi kúni taǵı qozı sebep bolıp, Kishkene shaxzadanıń qupıyasın bilip aldım.

Ol bul juwmaqqqa kóp uzaq oylardan keyin kelgendey bolıp, topa torıstan sorap qaldı.

- Eger qozı putalardı jeytuǵın bolsa, onda ol gúllerdi de jeydi ǵoy?
- Qozı ne aldınan shıqsa, sonı jey beredi.
- Hátte, tikenı bar gúldi de jey me?
- Awa, tikenı bar gúldi de jeydi.
- Onda tikenlerdiń nege keregi bar?

Tapsırma 1.2.

1. Bala ne ushın tikenı bar gúldi qozınıń jep qoyıwınan qáweterlendi dep oylaysız?

2. Onda gúlge tikenlerdiń nege keregi bar degen sorawǵa siz qalay juwap bergen bolar edińiz?

Men bunı bilmes edim. Bul waqıtta men jumıs penen bánt edim. Motordıń bir gaykası jelinip ketken, sonı shıǵara almay hálek edim. Jelinip ketken gayka meniń sabırımıdı tawıstı. Awzıma túsken juwaptı ayta saldım.

- Tikenler hesh nárse ushın kerek emes. Gúller qasımkerliginen tiken shıǵaradı.

Tapsırma 1.3.

1. Balawǵa berilgen juwaptı óz juwabıńız benen salıstırıń. Pikirińizdi bildiriń.

- Solay ma?!

Ol indemey qaldı. Birazdan soń ashıwlanıńqırıp bılay dedi:

- Men saǵan isenbeymen. Gúller áljuwaz hám aqkókirek ósimlikler.

Sonlıqtan olar ózlerin batır etip kórsetkisi keledi. Tikenler bizdi qorǵaydı dep oylaydı...

Men juwap bermedim. Men ózime bılay dedim: házir mına gayka alınbasa, tóbesine shókkish penen bir qoyaman, pıt-shıt boladı. Kishkene shaxzada taǵı meniń oyımıdı bóldi:

- Sen qalay oylaysań, gúller...

– Yaq, yaq, men hesh nárse oylamayman! Men saǵan awzıma túsken juwaptı aytım da qoydım. Men áhmiyetli jumıs penen bántpen.

Ol maǵan hayran bolıp qaradı.

- Áhmiyetli jumıs penen?

Tapsırma 1.4.

1. Mashina dúzetiw áhmiyetli jumıs dep oylaysız ba? Pikirińizdi bildiriń.

Ol mennen kózin almay qarap tur edi: may-may qollarımda shókkishim

menen o'gan ap-abeshiy bolip k'orindim.

Men qisinqip kettim. Al ol reyimsizlik penen qosip qoydi:

– Sen barliq narseni qate oylaysan... sen hesh narseni tusinbeyse!

Ol, rasinda da, ashilwi edi. Basinq silkip qoydi, samal oniq altunday shashlarinq tozangitip jiberdi.

– **Men bir planetani bilemen, onda bir qizil bet mirza jasadı. Ol omir boyına gullerdi iyiskep kormegen. Ol hesh waqıtta heshkimdi jaqsı kormegen.**

Ol tek bir is penen bant: sanlardı qosip-alıw menen shıgıllanadı. Azannan keshke deyin aytatugını bir gap: “Men saldamanlı adamman!” – deydi. Kishkene shahzada g'azipten juzi b'ozdey agarip ketti.

Tapsırma 1.5.

1. Qara menen jazılğan gaptı qalay túsindińiz? Siz gúldi jaqsı kóresiz be? Ne ushın? Pikińizdi bildiriń.

2. “G'azipten juzi b'ozdey agarip ketti” sóz dizbegin jáne qanday sózler menen beriwege boladı?

Oniq juzi qızara b'ortip ketti. Sońınan ol jáne sózin dawam etti:

Tapsırma 1.6. Balanıń pikirine k'ozqarasıńızdı bildiriń. Pikińizdi d'alilleń.

– Million jıllardan beri gullerge tiken shıgadı. Qozılar gullerdi jeydi. Ne ushın guller heshqanday paydası bolmasa da tiken shıgara beredi – qalay sen usını túsiniwdi áhmiyetsiz dep oylaysan? Qozılar menen gullerdiń bir-biri menen alısıp kiyatırğanı – nelikten bul sağan áhmiyetli emes? Bul narse qizil bet qamsemiz mirzanıń arifmetikasınan saldamanlı hám áhmiyetlirek emes pe? Eger men tek gana bir gúldi biletugın bolsam, jáne ol tek meniń planetamda ósse, basqa hesh jerde bunday gúl bolmasa, qozı sol gúldi topa-torıstan jep qoysa hám óziniń jaman is qilğanın túsınbese, – senińshe, bul áhmiyetsiz narse me?

– Eger basqa neshe millionlağan juldızlarda joq, tek seniń planetańda ósetugın gúldi súyseń – usınıń ózi adamnıń baxıtlı bolıwı ushın jeterli. Sen aspanğa qaraysan hám ózińdi baxıtlı sezeseń. Sen ózińe “Mına keń dúnyanıń bir t'upkirinde meniń gúlim ósip turıptı...” dep aytasan. Eger sol álpeşlegen gúlińdi qozı jep qoysa – bul barlıq juldızlardıń lappa sónip qalğanı menen birdey! Sen usını áhmiyetsiz dep aytasan!

Ol basqa sóyley almay tıgılıp qaldı. Birazdan soń birden ókirip jılap jiberdi. Meniń juldızımda, Jer atlı planetamda Kishkene shaxzada óksip-óksip jılap atır edi, men onı jubatıwım kerek edi. Men o'gan bılay dedim: “Seniń súygen gúlińe heshqanday qawıp joq... Men seniń qozıńa tumsıqqap soğıp beremen. Seniń gúlińe sawıt soğıp beremen... Men...” O'gan basqa ne aytardımdı bilmedim. Men ózimdi qolaysız hám ebeteysiz sezer edim. Qaytip shaqırsam ol meni esitedi, qaytkende **onıń mennen alıslap baratırğan kewilin qaytara alaman ?**

(Antuan de Sent Ekzyuperi)

Tapsırma 1.7.

1. Soñğı gápti qalay túsindiñiz?
2. Insannıñ kewlin qaldırıw hám kewlin alıw qaysı pazıyletke kiredi?
3. Balanıñ kewlindegi muhabbattı qalay táriyiplegen bolar ediñiz?
4. Avtordıñ maqseti ne dep oylaysız?
- A) Jámiyettiñ bir bólegi ekenligin dálillew
- B) Muhabbat sezimin astarlı súwretlew
- C) Tábiyat hám insannıñ tıgız baylanısın aytıw

Biz kelgen qudıq Saxaradağı basqa qudıqlarday emes edi. Ádette bul shólistandağı qudıq qumnıñ ortasındağı shuqanaq boladı. Al mınaw bolsa, haqıyqıy awıl qudıǵı edi. Biraq kóz jeter jerde el kórinbeydi.

– Hayran qalarlıq nárese eken, – dedim men Kishkene shahzadaǵa, – bul jerde hámme nárese bar: shember de, shelek te bar, arqan da bar. Ol mıyıq tarttı hám arqandı qozǵap, shemberdi tawlay basladı.

– Esitip atırsañ ba? – dedi Kishkene shahzada.

– Bizler qudıqtı oyattıq – ol qosıq aytıp atır...

Men bir shelek suw tartıp alıp qudıqtıñ tas ernegine abaylap qoydım. Shemberdiñ shıyqıladaǵan sestiniñ qosıǵı ele qulaǵımda jańlap, suw shelekte shaypalıp, onda quyash nurları oynar edi.

– Meniñ suwdan bir jutqım kelip tur, – dedi Kishkene shahzada. – Men bir suwǵa qanıp alayın...

Men onıñ ne izlegenin túsindim! Men shelekti onıñ erinlerine apardım. Ol kózin jumıp suw ishti. Bul dúnyadağı eñ ájayıp zıyapat edi. Bul suw ápiwayı emes edi. Ol juldızlar astındağı uzaq joldan, shemberdiñ shıyqıldısınan, meniñ qolımnıñ kúshinen tuwıldı. Ol júrekke arnalǵan sawǵa sıyaqlı edi.

– Seniñ planetańda, – dedi Kishkene shahzada, – **adamlar bir baǵda bes mıñ roza ósiredi... biraq izlegenin taba almaydı.**

– Tabu almaydı, – dep maqulladım men.

– Al, haqıyqatında, olar izlegen nárseni **bir dana rozadan, bir jutım suwdan tabıw múmkin goy...**

– Awa, állette, – dep maqulladım men. Sonda Kishkene shahzada bılay dedi:

– Haqıyqatında, mańlaydağı kózler hesh nárseni kóre almaydı. Júrek penen izlew kerek.

Tapsırma 1.8.

1. Qudıqtıñ suwı qalay táriyiplengen?
2. *“Adamlar bir baǵda bes mıñ roza ósiredi... biraq izlegenin taba almaydı. Izlegen nárseni bir dana rozadan, bir jutım suwdan tabıw múmkin goy... Bul gáplerdi talqlań.*
3. “Mańlaydağı kózler” hám “júrek penen izlew” sóz dizbeklerin basqa sózler menen bayanlap kóriń.
4. “Watan hám men” degen temada dóretiwshilik tekst jazıń.

2-sabaq

Tapsırma 2.1. Tóمندegi tekstti oqıń. Juwap variantlarınan kóp noqattıń ornına sáykes keletuǵın bir juwaptı (sózdi) tańlań.

Azanǵı shaydıń waqtı edi. Tabaqtaǵı jarma, kesedegi shay suwıp shamalastı. Hámmemiz mektepke ketiwge tayarlanıp atırmız. Kútilmegende kishkene bala soraw berdi.

– Apa, siz **1. ...** jılı neni úyrendińiz?

Men hayran qaldım. Bul soraw qayaqtan payda boldı? Qáne, ózi juwap berip kórsin dedim de soraw **2. ...** ózine qaytarıp berdim.

– Al óziń ne úyrendiń?

– Men sabaq tayarlawdı úyrendim, terekke órmelewdi úyrendim, azmaz shıdam **3. ...** bolıwdı úyrendim, sen jumıs islep atırǵanıńdı túsiniwdı úyrendim, basqalardı **4. ...** úyrendim. Pomidordı jaqsı kóretuǵın boldım. Suliwlap aǵash **5. ...**, konstruktordı qurap úyrendim. Tez juwırıwdı úyrendim. Al, sen ne, mına jılda nelerdi islewdi úyrendiń?

M **6. ...** birden lıq-lıq tiydi.

– Mhm ... men de sol ... Basqa **7. ...** birde sóz kelmedi.

Men ózimdi jaqsı oqıwshı **8. ...** dep oylaytuǵın edim. Biraq búgingi mına soraw meniń ósiw dárejemdi kórsetti. Bul ózimizdiń rawajlanıwımızdı **9. ...** kerek eken. Sonda úlken de, kishi de dúnyanı úyrenedi. Hárkim óz dárejesinen kelip shıǵıp úyrenedi. Sonda bizde ashıwlanıwdıń ornına **10. ...** payda boladı. Ol bizdi bárha rawajlanıwǵa talpındıratuǵın sebep boladı. Al rawajlanıw bar jerde ómir bar.

("Ámiwdárya" jurnalınan)

1.	A)	bul	B)	usı	C)	mına	D)	bir
2.	A)	dı	B)	ın	C)	in	D)	di
3.	A)	lılıq	B)	lı	C)	sız	D)	siz
4.	A)	kúldiriwdı	B)	kúldiriwdi	C)	kuldiriwdi	D)	kúldúriwdi
5.	A)	islewdi	B)	kesiwdi	C)	jonıwdı	D)	qırshıwdı
6.	A)	aǵan	B)	eni	C)	agan	D)	ende
7.	A)	awzıma	B)	awızıma	C)	awızma	D)	awzima
8.	A)	men	B)	sań	C)	ǵoy	D)	man
9.	A)	úyreniwińiz	B)	úyreniwimiz	C)	úyreńiwimiz	D)	úyreniw
10.	A)	qızıqıwshılıq	B)	qızıǵıwshı	C)	qiziǵıwlıq	D)	qızıǵıwshılıq

Tapsırma 2.2. Tóمندegi tekstti oqıń. Astı sızılǵan sózlerdiń ornına sáykes keletuǵın sinonimlerin tańlań.

A) Allayar Qoraz ulı Dosnazarov óziniń úlken qıyınshılıqlarǵa dus keliwin **bile tura** Watan ushın, onıń ar-namısı, birligi, onıń tariyxı hám erkinligi ushın sonday **ayanbay** xızmet etti. Tashkent hám Moskvanıń joqarı bilim dárgaylarında bilim alǵan ullı jurttıń **ardaqlı** azamatı óziniń bar **kúsh-jigerin** Watan táǵdiri ushın sarpladı.

B) 1924-jıl Orta Aziya respublikalarınıń milliy mámleketshilik shegaralanıwı menen belgili bolǵan bolsa, usı tariyxıy waqıyanıń qaharmanı – Allayar Dosnazarov.

D) Ol xalqımızdıń bólek xalıq ekenligin milliyligimiz arqalı dálillep, **uwıstay ǵana** qaraqalpaq xalqına muxtarıyat alıp berdi. Ol **ǵáhi atlı, ǵáhi jayaw** dúz aralap, mámleketimiz aymaǵın belgilewge basshılıq etti. Bul ullı waqıyanı xalıq **úlken quwanış penen** qarsı aldı. Óziniń tuwılıp ósken jeriniń qádir-qımbatın, ar-namısını qorǵaw arqalı mártlik, joqarı paızıletlerin kórsetip, Watan aldındaǵı azamatlıq parızın orınlay bilgen el perzentine mıń toǵız júz otız bestıń qısı qáhárli kelip, jala, dóhmet jawılıp, siyasiy nahaqlıq qurbanı boldı. Qaraqalpaq xalqınıń **ádillik hám teńlik**, azatlıq hám erkinlik ushın gúresken qaharmanı mıń toǵız júz otız jetinshi jılı jeddiniń segizinshi sánesinde **ayawsız** siyasat oǵınan qaza taptı.

E) İnsan ózi ushın jasasa – pısqıydı, shańaraǵı ushın jasasa – janadı, xalqı ushın jasasa – nur bolıp jaqtı taratadı,– deydi dana xalqımız.

F) Ádillik nurın heshqanday bult tosa almaydı. Ádillik quyash sıyaqlı duman astında qalıwı múmkin, lekin bul máńgilik emes, **máwrit jetip** tariyxıy ádillik qayta tiklendi. Allayar babamızǵa **jabılǵan** jala-dóhmetler 1968-jıldıń miyzanınıń jigirma jetinshi sánesinde alıp taslandı. 1998-jılı babamızdıń 100 jılıq yubileyi belgilenip, kindik qanı tamǵan úlkege estelik qoyıldı, atı máńgilestirildi.

G) Búgingidey abadanlıǵımızǵa Allayarday babalarımızdıń miyneti haqlı. Bul ushın biz – áwladlar máńgi minnetdarmız. Ata-babalarımız erliklerin máńgi yadta saqlap, elimiz keleshegi ushın xızmet qılamız.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 2.3.

1. Abzaclardıń óz ara baylanışlıǵın salıstırıń.
2. Olardıń ornın almasırwǵa bola ma?
3. 1-ǵápti ǵáp aǵzalarına tallań.

Tapsırma 2.4. Tóمندegi berilgen danalıq pikirlerdi oqıń. Kóp noqattıń ornına kómekshi sózlerdi (...) hám qawsırma ornına tiyisli irkilis belgilerin () durıs qoyıń.

Tóمندegi adamlardı jarlı dep esaplaw kerek () birinshisi () aqlı joq adamdı, ekinshisi () awırıwları, úshinshisi () qorqıw hám ótirik penen kún keshirip kiyatırǵanlardı, tórtinshisi () ózi ózine xojayın emeslerdi, besinshisi () táǵdiri ózine dos bolmaǵanlardı, altınshısı () jaqsı kisiler aldında jaman abırayǵa iye bolǵanlardı, jetinshisi () kekse bolıp, ulı ... aǵayınleri ... bolmaǵan adamlardı. (“Avesto”)

Bul adamlardı bay dep esaplaw kerek () birinshisi () aqıllı hám dana adamdı, ekinshisi () salamat hám qorqıwsız jasad atırǵanlardı, úshinshisi () bolǵan hádiyselerge hádden zıyat kúyine bermeytuǵınlardı, tórtinshisi () óziniń ádalatlılıǵı sebepli táǵdiri ózine dos bolǵanlardı, besinshisi () jaqsı kisiler aldında abırayǵa iye bolǵanlardı () altınshısı () baylıqqa hadallıq ... eriskenlerdi.

(“Avesto”)

Baylıǵı kóp bolsa ... , baylıq ... zárúrlıǵı bolsa () bul jarlılıqtıń eń awır túri. (Seneka)

Urısqaq ... adamlar menen kelise almaytuǵın adam heshqashan jarlılıqtan qutıl almaydı. (Menandr)

Búgin hámmeniń erkesi bolǵan () erteń jarlıǵa aylanadı. (N.Gogol)

Óziniń baylıǵına qánaát etpey ... onı kóbeytiwdi oylaǵan bay – jarlı. Óziniń barına quwanıp jasaǵan jarlı – bay. (“Avesto”)

Mútájlerge pul tarqatqan ... jarlılıqtan qutqara almaysań. (Patrik)

Jarlılıqtı tán alıw uyat emes () biraq miynet etip onnan qutılıwǵa háreket etpew () uyat. (Fukidad)

Bay bolıw ushın úsh nársé zárúr () aqıl, talant hám pul. (M.N)

Pulınan basqa nársesi joq adam ... jarlı. (Arturo Graf)

Tapsırma 2.5.

1. Tómendegi pikirlerde tákirarlanıw bar ma?
2. Bul pikirlerdi baylanıstırıwshı pikir qanday?
3. Pikirlerden paydalanǵan halda óz pikirinizdi bildirip tekst dóretiń.

Hesh nársesi joq jarlı emes, hesh nársé islemegen jarlı.

(Publiliy Sir)

Waqt ta pulǵa uqsaydı, bolar-bolmas nárselerge jumsay bermeseń, ol sizge jetkilikli boladı. (Gaston de Levis)

Toqsan toǵız payız doslarımız qaltadaǵı pulımız benen birge joq bolıp ketedi.

(M.N)

Tapsırma 2.6. Tóمندegi sózlerdi óz sózińiz benen túsindirip jazba tekst dóretiń.

Bay –
Jarlı –
Waqıt –
Qánaát –
Sabırlılıq –

3-sabaq

Tapsırma 3.1. Tóمندegi jaǵday tiykarında rásmiy hújjet tekstin jaratıń.

Siz futbol boyınsha bir hápte dawamında Ózbekstan Respublikası kólemindegi ótkeriletuǵın jarısqa qatnasıwıńız kerek. Usı waqıt ishinde siz pánlerden sherek juwmaǵındaǵı ótkeriletuǵın qadaǵalaw jumıslarına qatnasıwıńız kerek edi.

Mektep direktorınıń atına arza jazıń.

Arzańızda:

1. Mashqala haqqında maǵlıwmat beriń.
2. Mashqala dereklerin kórsetiń.
3. Azat etiwdi sorań.

Arza 60-100 sózden ibarat bolıwı talap etiledi.

Dıqqat! Arzanı ata-anańızdıń atınan jazıń.

Tapsırma 3.2. Tóمندegi súwretler tiykarında huqıq hám minnet haqqında tekst dóretiń.

Tapsırma 3.3.

1. Tekstke tema tañlañ.
2. Ne ushın bunday tema tañlaganıñızdı túsindirip berin.

Tapsırma 3.4. Tómendegi berilgen tekstti oqın.

1. Pozitiv pikirlegen halda usı tekstke mazmunlas óz tiliñizde qayta tekst jaratın.
2. Tekst mazmunına tiyisli naqıl-maqallar keltiriñ.
3. Tekstten gáptiñ bas aǵzaların tawıp, astıların sızın.

Bir adam ómirinen nalıy beredi eken. Bir kúni táǵdir tasları jıynalǵan ójireniñ ortasında turǵan eken. Sol waqıtta sırlı dawıs oǵan bılay depti: “Sen hámiyshe óz táǵdiriñnen, jarlılıǵıñnan nalınp júrsen. Saǵan imkaniyat beremen: óziñe qálegen basqa táǵdir saylap al. Biraq saylamastan aldın tastıñ betindegi tawardı ashıp kóriwshi bolma”

Bunı esitken jarlı saylap baslaptı. Birinshi tastı kótermekshi bolıptı, biraq kúshi jetpepti. Ekinshi tastı kóteripti, biraq awırlıq etipti. Úshinshisi jeñil eken, kóteripti, biraq tastıñ qırları qolın kese baslaptı. Jerge taslap jiberipti. Solay etip, ol barlıq tasları kóterip shıǵıptı, heshbiri unamaptı. Eñ sońında múyeshte ózi kóterip kórmegen bir tas qalıptı. Kóterip qarasa, úlken bolsa da jeñil eken. Ol quwanganınan baqırıp jiberipti:

– Mine, tap usı tastı alaman. Bul úlken bolsa da, basqalardan ádewir jeñil.

Solay etip, ol ózi tañlagan táǵdir tasınıñ betindegi tawarın ashıp qarasa – “jarlılıq” dep jazıp qoyılǵan eken.

(“Ustaz jolı” gazetasınan)

4-sabaq

Tapsırma 4.1. I.Yusupovtıñ “Poshsha torǵayǵa” qosıǵınıñ mazmunın aytıp berin.

Sayra sen, **úrpek bas** poshsha torǵayım.

Ay-hay, tuwǵan jerdiñ hawası qanday!

Bir shalqama jatıp seni tıñlayın,

Qaytadan jasarıp bala bolǵanday.

Men qanshelli gózzal eller kórmedim,

Jer jánneti bolǵan tawlardan óttim.

Qanıñday baǵlarda shaǵlap júrmedim,

Qansha búlbúllerdi tıñlap ház ettim.

Men hámмесin súydim, qızıqtı kózim,

Sóytip júrip saǵındım bul shańlaqtı.

Kókiregimde sayrap shaqırdıñ óziñ,

Sayrawıñ kóp ándiysheler ańlattı,

Sen ayttn: «kel, meniñ balalıq dostım,
Eñ jaqsı namamdı sayrap bereyin».
Seniñ sol qodireñ sahrayı sestıñ,
Tebirenter eñ soñğı demime deyin.

**Kegeyliñ boyı – darqan dalalıq,
Ne degen keñ saray – koncert zalı bul.
Hámme biletiñdi men satıp alıp,
Tıñlayman, sayray ber sen bolıp qumbıl.**

Tapsırma 4.2.

Qosıq qatarların oqıǵanda kóz aldınızǵa neler keldi?

Men de, sen de erkin, órisimiz keñ,
Mınaw jer, anaw suw, báhár quyashı...
Bir topıraqta tuwıp ósirgen eken.
Adamniñ watanı, qustıñ uyası.

Sayra, dostım, álhawada pır-pırlap,
Saz benen sáwbetsiz dáwran boldı ma?
Sen kókte, men jerde bunshelli shırlap,
Súymegende, onnan watan boldı ma?

Tapsırma 4.3.

1. Shayır menen poshsha torǵaydı birlestirgen ne edi?

2. “Elestirmes edim qus dep jasımda,

Súyip tıñlasam da biypul namañdı” **degen qatarlar menen “Sayrawıñ kóp ándiysheler ańlattı”,– degen qatarlardıñ mánisin qalay túsindiñiz?**

3. Adamniñ watanı, qustıñ uyası,– degen qatarlar tiykarında dóretiwshilik tekst dúziñ.

5-sabaq

Tapsırma 5.1. Tómendegi tekstti oqıñ. “Ǵalabalıq mádeniyat” haqqında pikirlesıñ.

“Ǵalabalıq mádeniyat”tıñ ózin alsaq, ol ráńbáreñligi, ańsat ózlestiriliwi menen ele dúnyaqarası tolıq qalıplespegen jaslardı qızıqtıradı. Túrli ideya hám simvollar, zamanagóy modalar, buzǵınshı audio-video ónimler jaslardan tereñ pikir júritiwdi talap qılmaydı, hár túrli ómir táshwishlerinen, turmıs

mashqalalaridan “azat” etedi, olardi oqiwga, bilim aliwga emes, al oynap-kulip, “jasap qaliw”ga shaqiradi. Bir soz benen aytqanda, jaslar sanasinda ham kewlinde mayda “idealshalar”di, mayda ozin korsetiwge uriniwshi “zaman qaharmanlari”n payda etedi.

Al negizinde, “galabaliq madeniyat”tin, onı tarqatıwshılardıń da tiykarǵı maqsetleri sonnan ibarat – muqaddes nársesi bolmaǵan alamandı payda etiw. Juwmaqlap aytqanda, “galabaliq madeniyat” agitatorlarınıń, mine, usı sıyaqlı maqseti hám memizdi abaylı bolıwǵa shaqırıwı kerek.

Adamzat bárha eki joldıń basında turadı. Biri – adamgershilik, joqarı mánáwiyat, jetik ámellerge jeteklese, ekinshisiniń mánzili – nadanlıq, jawızlıq, batpaǵı. Adam balasınıń qaysı joldan barıwı, eń dáslep, hár bir adamnıń ózine, tárbiyasına, qanday qádiriyatlardı, qanday qaharmanlardı ideal dep biliwine baylanıslı.

Solay eken, jurtbasshımız aytqanıday, jámiyetniń turǵınlıǵı, mámleketimizdiń jańalanıw barısında aktiv qatnasıp atırǵan “galabaliq madeniyat” tásirine ańsat ǵana túsip qalmaytuǵın, mámleketimizdiń bayraǵın jáhanniń ilim, kórkem óner ham sport tarawlarında bálent kóterip atırǵan watanlaslarımızdıń haqıyqıy dáwir qaharmanları sıpatında úgit-násiyat etiliwi úlken áhmiyetke iye.

Sonıń menen birge, xalqımızda ásirler dawamında jarqınlasıp, jáne de bayıp kiyatırǵan mánáwiy-tárbiyalıq qádiriyatlarımız násiyatı jaslarımız qálbinde ulıwmainsanıylıq ideallar payda bolıwına xızmet etiwı shubhasız.

(I.Saidov)

Tapsırma 5.2.

Jaslar turmısında juldızlarǵa yamasa shet elliklerge eliklew kóplep ushırasadı. Ayırım adamlar bul eliklewdi ápiwayı jaslıq háreketleri dep túsınse, ekinshi topar adamları bul eliklew milliy madeniyatımızdıń joǵalıwınıń baslanǵısh belgileri dep aytadı. Siz qaysı pikirdi maqullaysız?

Bul halat boyınsha esse jazıń. Esse 150-200 sóz átirapında bolıwı kerek. Esseńizdiń abzacları ham bólimlerine itibar qaratıń.

6-sabaq

Tapsırma 6.1. Tómendegi jaǵday tiykarında rásmiy hújjet tekstin jaratıń.

Siz mektepte “jas programashi” dógereginiń basshısıız. Informatika páninen qábiletli oqıwshılardı tańlaw tiykarında dógerекке qabıl etpekshisiz. Bul jaǵdayda siz daǵaza jazıwınız kerek boladı.

Dağazanıń zárúrli bólimleri:

1. Atı (Dağaza)
2. Dağazalanıp atırğan ilajdıń ótkeriliw waqtı hám ornı.
3. Ilajdıń mazmunın ózinde sáwlelendiriwshi tekst.
4. Ilaj ótkeriwshiler atı (bolatuǵın ilajdı dağazalap atırğan shólkem atı: “Adminstraciya”, “Baqlaw keñesi”, “Jazıwshılar awqamı”, “Shólkemlestiriw komiteti” túrinde beriledi).

Tapsırma 6.2. Tómendegi tekstti oqıń. Gazeta betlerinde hám internet tarmaqlarındaǵı usı sıyaqlı informaciyalıq tekstlerdiń jazılıwına itibar berıń.

“Salamatlıq ushın 5000 qádem”

Usı jıldıń 15-mart kúni Nókis qalasınıń A.Dosnazarov kóshesi boylap “Salamat turmısqa qaray 5000 qádem” uranı astında ǵalabalıq júriw ilaji ótkerildi.

Ilajda Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Matematika fakulteti, “Sarbinaz” MPJ hám bir qatar mákemeler tárepinen Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 30-oktyabrdegi “Salamat turmıs tárizin keńnen úgit-násiyatlaw hám ǵalabalıq sporttı bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında”ǵı PP-6099-san Pármanı hám de “Insan qádirin ulıǵlaw hám belsendi máhálle jılı” Mámleketlik baǵdarlamasınıń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde shólkemlestirildi.

Ǵalabalıq júriw shınıǵıwlarına aymaq xalqı, student jaslar qamtıp alındı.

(Internet tarmaǵınan)

Tapsırma 6.3.

“Meniń salamatlıǵım – watannıń keleshegi ushın” atamasında óz betińizshe joybar islep shıǵıń. Bunda siziń hám zamanlaslarıńızdıń salamatlıǵın saqlawǵa paydalı bolǵan ideyańız sáwlelengen bolsın. Pikirińizdi dálilleń.

7-sabaq

Tapsırma 7.1.

Siziń mektebińizde shayır I.Yusupovtıń dóretiwshiligi boyınsha tańlaw járiyalandı. Tańlaw shártleri:

1. Esse jazıw
 2. Kórkem oqıw
 3. Shayır dóretpelerinen test sınadı
- 9,10,11-klass oqıwshıları arasında ótkerilgen tańlaw nátiyjeleri boyınsha siziń klastıń saylandı toparı 1-orındı jeńip aldı.

Bul tañlawdın ótkeriliw barısı haqqında gazetada járiyalaw ushın maqala tekstin jazıń. Tekstte irkilis belgilerinen durıs paydalanıń.

Maqala jazıwda eki jaǵdaydın birin tañlań.

1. Ózińiz qatnasıwshı sıpatında kórinis berin.

2. Jurnalist sıpatında kórinis berin.

8-sabaq

Tapsırma 8.1.

Audionı tıñlań. Shayır “Tiyme oǵan” qosıǵında tábiyat penen insannıń baylanıslı ekenligin qalay bayanlaǵan?

Jılannıń túsi suwıq.
Adamnıń ishi suwıq.
Bawırına tartıp júrip-aq,
Adamlar jayar uwin.

Tapsırma 8.2.

Shayır bul qatarlarda adamlar haqqında ne demekshi?

Jerge jılan da kerek.
Em bolar uwı ushın,
Adamlar serleńkirep,
Ayaq basıwı ushın.

Háy bala, tiyme oǵan!
Sen ne, urajaqsan ba?
Jasaw huqıqınan,
Máhrum qılajaqsan ba?

Tapsırma 8.3.

Shayır bul qatarlarda adamlar haqqında ne demekshi?

Tapsırma 8.4.

“Janlı tábiyat hám insan ” atamasında tekst jazıń.

O'quv nashri

ONA TILI

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
10-sinfi uchun darslik*

(Qoraqalpoq tilida)

Redaktor: *Raziya Niyetova*
Xudojnik: *Umid Sulaymonov*
Kórkem redaktor: *Sarvar Farmonov*
Tex. redaktor: *Akmal Sulaymonov*
Operator hám dizayner: *Rustam Xudayberganov*
Korrektor: *Katira Atamuratova*

Basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 00.00.2022-j.
Formatı 60x84 1/8. Ofset qaǵazı. «Cambria» garniturasında
ofset baspa usılında basıldı. Shártli baspa tabaǵı 26, 04.
Esap baspa tabaǵı 20, 59.
Nusqası 00000 dana. Buyırtpa №

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda
joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw
ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi.**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútın, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sıızılıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlandırarsız	Muqabaga sıızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajiralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.